

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİMDALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHİRİ

FURKAN ÇELEBİ
2501160377

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ

İSTANBUL 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : FURKAN ÇELEBİ Numarası : 2501160377
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ
Tez Savunma Tarihi : 19.04.2019 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "BÜVEYHİLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ		Kabul
2- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞEVKET YILDIZ		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. OSMAN AYDINLI		
2- DR. ÖĞR. HALİL İBRAHİM HANÇABAY		

ÖZ

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHİRİ

FURKAN ÇELEBİ

Rey şehri, tarihî İpek Yolu üzerinde yer alan kadim ve bir o kadar önemli İran şehirlerinden biridir. İran'ın batısını ve doğusunu birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktasında bulunması şehrin önemini arttırmıştır. Bu da şehrin Büveyhîlerin Cibâl koluna yaklaşık 90 sene başkentlik yapmasına neden olmuştur. Bu durum bizi Rey şehrini araştırmaya itmiştir. “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri” adlı elinizdeki bu çalışmamızda, adı geçen kentin Büveyhîlere başkentlik yaptığı söz konusu süre zarfında sosyal, siyasî, iktisadî, fizikî ve ilmî tarafı incelenmiştir. Bu çalışma ile aynı zamanda Şîî Büveyhîlerin şehir yönetim anlayışı Rey kenti üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dahası bu dönemde özellikle ilim-kültür alanında kaydedilen ilerlemenin sebepleri üzerinde de durulmuştur. Burada ifade etmeliyim ki Büveyhîler üzerine yapılan çalışmalar, genel olarak siyasî tarih ve Büveyhîlerin Bağdat kolu üzerine yoğunlaşmıştır. Elinizdeki çalışma ise “çevreden merkeze” bir bakış sunması açısından farklılık arz etmekte olup Büveyhîler çalışmalarına farklı bir boyut kazandıracağını umut etmekteyiz.

İsfahân, Hemedân, Kazvîn, Nihâvend ve Kum gibi önemli merkezlerin Büveyhîler döneminde Rey'den idare edilmesi, Rey'in o dönemde güçlü bir siyasî kimliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk (ö. 381 / 991), Kâdî Abdülcabbâr (ö. 415 / 1025) ve İbn Fûrek (ö. 406 / 1015) gibi farklı itikâdî görüşlere mensup pek çok bilginin bu dönemde Rey şehrinde toplanmış olması, buradaki kültürel çeşitliliği göstermektedir. Ayrıca Rey şehrinin bu dönemde Vezir Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995)'ın girişimleriyle Mûtezile mezhebinin en güçlü olduğu merkezlerden birisi haline gelmesi, bu dönemdeki Şia-Mûtezile etkileşimini ortaya koyan somut göstergelerdendir.

Anahtar Kelimeler: Büveyhîler, Rey, İran, İlim-Kültür

ABSTRACT

RAY CITY DURING THE BUWAYHIDS PERIOD

FURKAN ÇELEBİ

The city of Ray, located on the Historical Silk Road, is one of the ancient and important Iranian cities. The fact that it is located at an important intersection point connecting the west and east of Iran increases the importance of the city. And this caused Ray to be the capital of the Jibal branch of Buwayhids for about 90 years. In our study called “Ray City during the Buwayhids Period”, the situation of the mentioned city on the social, political, economic, physical and scientific issues in that time when it was the capital city of Buwayhids was examined. In addition, the management understanding of Shia Buwayhids was analyzed through the city of Ray. Moreover, in this period, the reasons for the progress especially in the field of science and culture were emphasized. Here I must express that it is observed that the studies on the Buwayhids in general focus on the political history and the Baghdad branch of Buwayhids. However we hope that this study will bring a different dimension to the Buwayhid studies in terms of offering a view “from environment to the center”.

The administration of the important centers such as Isfahan, Hamadan, Qazvin, Nahavand and Qum from Ray during the Buwayhids period expresses that this city had a strong political identity at that time. The fact that gathering of many scholars who belong to different theological views such as Ibn Babawayh Shaykh Saduq, Qadi Abd Al-Jabbar and Ibn Furak in Ray city during this period shows the cultural diversity here. Moreover, the fact that Ray became one of the most powerful centers of the Mu‘tazila Sect with the attempts of Vizier Sahib Ibn Abbad in the Buwayhids period is one of the concrete indicators that reveal the interaction of Shia-Mu‘tazila in this period.

Keywords: Buwayhids, Ray, Iran, Science and Culture.

ÖNSÖZ

Şehir tarihçiliği, genel tarihçiliğin alt dallarından bir tanesidir. Bu sahaya son dönemlerde tarihçiler tarafından ilgi artmıştır. Bunun nedenlerinden biri şehirlerin medeniyet çözümlemesinde ihraz ettikleri yerin farkedilmiş olmasıdır. Zira medeniyetlerin görünün yüzleri olan şehirlerin farklı yönleriyle incelenmesi, ele alınan medeniyete dair önemli bilgilere ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Bir başka ifade ile çok geniş bir coğrafyaya yayılan İslâm dininin oluşturduğu medeniyetlerin bihakkın anlaşılabilmesi için, ön plana çıkman İslâm şehirlerinin pek çok yönden incelenmesi gerekmektedir. Rey de bu nedenle ele alınmıştır.

Miladî X. asır, İslâm dünyasının siyasî anlamda parçalanmalara maruz kaldığı bir dönem olmasına rağmen ilmî faaliyetler bu parçalanmışlıktan etkilenmemiş, aksine yoğunlaşmıştır. Dahası İslâm kültür ve medeniyetinin altın yüzyılları olarak tarif edilen X ve XI. yüzyıllarda pek çok ilmî merkez oluşmuştur. Rey şehri, bu dönemde tebarüz etmiş İslâm şehirlerinin başında gelmektedir. Hatta Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkenti olduğu dönemde Bağdat'tan sonraki en mamûr İslâm şehri olarak tavsif edilmektedir. Bunun nedeni ise söz konusu dönemde siyasî istikrar sağlanmış, pek çok bölgeden insan ilim öğrenmek için buraya gelmiş ve burada ikamet etmiştir. Rey'in söz konusu durumu, yukarıda zikri geçen miladî X ve XI. asırların İslâm kültür ve medeniyetinin altın çağları olduğu teziyle paralellik arz etmektedir.

İslâm dünyasının hilâfet merkezi olan Bağdat'ı yaklaşık 110 sene hâkimiyeti altında bulunduran Şîî Büveyhîlerle ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Çalışmalarını Büveyhîler üzerine yoğunlaştıran Doç. Dr. Ahmet Güner'in vefatından sonra bu alanla ilgili düzenli olarak yapılan çalışmaların inkitaya uğradığını söylemek mümkündür. Bu açıdan Büveyhîler dönemini Rey şehri özelinde inceleyen çalışmamızın, bu devletle ilgili yapılacak çalışmalara bir katkı sunmasını temenni ediyoruz.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, coğrafyacıların Rey şehrinin Deylem ve Cibâl bölgelerinden hangisine nispet edilmesi gerektiği konusundaki tartışmalarına değinilmiş ve şehrin bulunduğu coğrafi konumun onun jeopolitik önemine katkı sağladığı üzerinde durulmuştur. Rey’de yapılan kazı çalışmalarında şehrin tarihi en az beş bin yıl öncesine götürülmüştür. Bu açıdan hem şehrin kuruluşu hem de isimlendirmesiyle ilgili çok farklı rivayet vardır. Bu rivayetler giriş bölümünde değerlendirilmiştir. Ayrıca Rey’in Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedilmesinden başlanarak sırasıyla Emeviler, Abbasiler ve Büveyhîler dönemindeki siyasî durumu da bu bölümde ele alınmıştır.

Birinci bölümde, şehrin fizikî yapısının zihinde canlandırılmasının tezin diğer bölümlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı fıkırdan hareketle, Rey’in Büveyhîler dönemindeki fizikî yapısı ele alınmıştır. Bu bölümde özellikle, İslâm şehirlerinin merkezî unsurları olan mescit, Dârü’l-imâre ve pazar incelenmiştir. Şehrin geriye kalan diğer fizikî yapıları ise dış unsurlar başlığı altında incelenmiştir.

İkinci bölümde, Büveyhîler döneminde Rey şehrinde yaşayan halkın ırkı, dini ve gelenek-görenekleri gibi sosyal konular işlenmiştir. Şehrin Büveyhîler dönemindeki ekonomik durumu da ikinci bölümde tahlil edilen konular arasında yer almaktadır.

Üçüncü bölümde ise Rey şehrinin Büveyhîler döneminde önemli bir ilim merkezine dönüşmesinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca hem aklî hem de naklî ilimler alanında ön plana çıkan Reyli veya Rey’de uzun seneler ikamet eden ilim adamlarından bahsedilmiştir. Keza bu bölümde küttablar, varraklar ve kütüphaneler gibi şehrin eğitim ve öğretim kurumları hakkında da bilgiler verilmiştir.

Çalışma konusunun hem belirlenmesinde hem de sonraki bütün aşamalarda desteklerini esirgemeyen ve her zaman yanımda olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez’e şükranlarımı sunarım. Tezin farklı aşamalarında görüş, öneri ve eleştirileriyle katkıda bulunan

Prof. Dr. Nurettin Gemici, Doç. Dr. Mehmet Dalkılıç, Dr. Öğr. Üyesi Şevket Yıldız ve Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim Hançabay hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Lise yıllarımdan bugüne değin bir baba şefkatiyle eğitim hayatıma katkıda bulunan muhterem hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali Tülü'ye, Muş Alparslan Üniversitesinde göreve başladığım dönemden itibaren maddî/manevî destek olan oda arkadaşım Arş. Gör. Muhammet Bağçivan'a da teşekkür ederim. Son olarak, bugüne gelmemde en büyük emeğe sahip olan aileme ve bu süreçte fedâkarlık gösteren eşime minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. Konunun Önemi.....	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	2
3. Araştırmanın Kaynakları.....	3
3.1 Coğrafya Kitapları	3
3.2 Genel Tarih Kitapları	4
3.3 Tabakât, Terâcim ve Ensâb Kitapları	6
3.4 Edebiyat Kitapları	7
3.5 Konuyla İlgili Yapılan Modern Çalışmalar	8
3.5.1 Yurt İçinde Yapılan Çalışmalar.....	8
3.5.2 Yurt Dışında Yapılan Çalışmalar	9
4. Rey Şehriyle İlgili Genel Bilgiler	10
4.1 Rey'in Coğrafi Konumu	10
4.2 Rey'in Kuruluşu ve İsimleri	13
5. Fetihten Büveyhîlerin Sonuna Kadar Rey Şehrinin Özet Siyasi Tarihi	17
5.1 Rey'in Hz. Ömer Döneminde Fethi	19
5.2 Emeviler Döneminde Rey Şehri	21
5.3 Abbasiler Döneminde Rey Şehri	24

5.4 Büveyhîler Döneminde Rey Şehri	31
--	----

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN FİZİKÎ YAPISI

1.1 Rey Şehrinin Fizikî Yapısı.....	36
1.1.1 Merkezî Unsurlar.....	37
1.1.1.1 Mescit.....	37
1.1.1.2 Dârü'l-imâre.....	40
1.1.1.3 Pazar.....	42
1.1.2 Dış Unsurlar	46
1.1.2.1 Kaleler.....	46
1.1.2.2 Saraylar	47
1.1.2.3 Rey'in Evleri.....	48
1.1.2.4 Hapishaneler	49
1.1.2.5 Köprüler	51
1.1.2.6 Han, Hamam ve Kervansaraylar	51
1.1.2.7 Mezarlıklar / Kabristanlar	53

İKİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

2.1 Sosyal Yapı.....	56
2.1.1 Etnik Yapısı.....	57
2.1.1.1 Hürler	57
2.1.1.1.1 Farslar.....	57
2.1.1.1.2 Deylemîler.....	57
2.1.1.1.3 Araplar.....	59

2.1.1.1.4 Türkler.....	60
2.1.1.1.5 Kürtler	61
2.1.1.2 Köleler.....	62
2.1.2 Dinî Yapısı	65
2.1.2.1 Müslümanlar	65
2.1.2.1.1 Şiiler	65
2.1.2.1.2 Sünniler	67
2.1.2.1.3 Mu'tezile	70
2.1.2.2 Gayri Müslimler.....	72
2.1.2.2.1 Yahudiler.....	72
2.1.2.2.2 Hristiyanlar.....	74
2.1.2.2.3 Mecusiler.....	74
2.1.3 Gelenek ve Görenekler	75
2.1.3.1 Giyim ve Kuşam	75
2.1.3.2 Evlilikler	76
2.1.3.3 Bayramlar ve Törenler	77
2.1.3.3.1 Ramazan ve Kurban Bayramları	78
2.1.3.3.2 Nevrûz	78
2.1.3.3.3 Mihricân	79
2.1.3.4 Rey'de Cenaze Merasimleri.....	79
2.2 Rey Şehrinin Ekonomik Yapısı	81
2.2.1 Tarım ve Hayvancılık.....	82
2.2.1.1 Meyve Üretimi	83
2.2.1.2 Çiçek Üretimi.....	84

2.2.1.3 Pamuk Üretimi	84
2.2.1.4 Hayvancılık	85
2.2.2 Zanaat	86
2.2.2.1 Marangozluk	86
2.2.2.2 Demircilik	87
2.2.2.3 Dokumacılık.....	87
2.2.2.4 Çanak-Çömlekçilik	88
2.2.3 Ticaret.....	89
2.2.3.1 Rey’de Kullanılan Paralar	91
2.2.3.2 Rey’de Kullanılan Ölçüler	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

3.1 Büveyhî Yöneticilerinin İlme Verdiği Önem	94
3.1.1 Emirler.....	96
3.1.1.1 Rüküddevle (ö. 366 / 976)	96
3.1.1.2 Fahrüddevle (ö. 387 / 997).....	96
3.1.1.3 Mecdüddevle (ö. 420 / 1029’dan sonra)	97
3.1.2 Vezirler.....	98
3.1.2.1 Ebü’l Fadl İbnü’l-Amîd (ö. 360 / 970).....	98
3.1.2.2 Ebü’l Feth İbnü’l Amîd (ö. 366 / 976)	99
3.1.2.3 Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995).....	101
3.2 Büveyhîler Döneminde İlmî Gelenek	104
3.2.1 Aklî İlimler	104
3.2.1.1 Tıp.....	104

3.2.1.2 Eczacılık.....	108
3.2.1.3 Kimya.....	109
3.2.1.4 Astronomi	110
3.2.2 Naklî İlimler	112
3.2.2.1 Kur'an İlimleri	113
3.2.2.2 Hadis	114
3.2.2.3 Fıkıh	116
3.2.2.4 Kelam.....	118
3.2.3 Dil, Edebiyat ve Tarih	121
3.2.3.1 Dil	121
3.2.3.2 Edebiyat	122
3.2.3.3 Tarih ve Tabakât	125
3.2.4 Büveyhîler Döneminde Rey'deki Eğitim ve Öğretim Kurumları	127
3.2.4.1 Camiler.....	127
3.2.4.2 Varraklar	128
3.2.4.3 İlim Adamlarının Evleri.....	131
3.2.4.4 Kütüphaneler.....	133
3.2.4.5 Rasathaneler	139
3.2.4.6 Bîmâristanlar	140
3.2.5 Rey Şehrindeki Mezhep Çekişmeleri	141
SONUÇ.....	146
KAYNAKÇA	149
EKLER.....	163

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Adı geçen eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Drl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
M.	: Miladî
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
Thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Yayın tarihi yok
v.d.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Konunun Önemi

İslâm dünyasının merkezi olan Bağdat'ı 945 yılında ele geçiren ve 1055 yılına kadar yaklaşık 110 sene yöneten Şîî Büveyhîlerin tarihi sadece Büveyhîler değil Sünnî İslâm dünyası açısından da büyük bir öneme sahiptir. Abbasî hanedanlığında temerküz eden Sünnî İslâm dünyası Şîî bir hanedanlık olan Büveyhîler tarafından uzun seneler yönetilmiştir. Bu da söz konusu evreyi diğerlerinden farklı kılmaktadır.

Ülkemizde Büveyhîler devleti ile ilgili yapılmış çalışmalar, genel olarak Büveyhîlerin siyasî tarihi ve özellikle de Büveyhîlerin Bağdat kolu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysaki Büveyhîler, hânedanlıklarını üç koldan yönetmişlerdir. Bunlar Bağdat, Fars ve Cibâl kollarıdır. Bağdat/İrak kolu ile birlikte Fars ve Cibâl kolları üzerinde de yapılacak çalışmalar, Büveyhîler devletinin ve döneminin daha iyi anlaşılmasına ciddi katkıda bulunacaktır. İşte Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkenti olan Rey şehrinin incelenmesi, böyle bir gayeye matuf olmuştur.

Hal böyle olunca adı geçen şehrin siyasî, iktisadî, ilmî vb. konulardan ele alınması, özelde Büveyhîlerin; genelde ise İslâm dünyasının X ve XI. yüzyıllarda, içerisinde bulunduğu durumuyla ilgili önemli bir takım bilgilere ulaşmamıza imkân sağlayacaktır. Rey şehrinde yaşayan halkın Şîî bir idare tarafından yönetilmeye nasıl tepki verdiği, yöneticilerin Şîî olmasının şehirde yaşayan Sünni ve Şîî halk arasındaki ilişkilere nasıl yansıdığı gibi sorular, Büveyhîler dönemiyle ilgili doğru bilgilere ulaşmada kilit rol oynayacaktır.

Miladî X ve XI. asırlar, İslâm kültür ve medeniyetinin altın çağları olarak kabul edilmektedir. Rey şehrinin, Büveyhîlerin hâkimiyetinde bulunduğu dönem de bu zaman dilimine tesadüf etmektedir. Tezimizin üçüncü bölümünde ele aldığımız Rey'in ilim ve kültür hayatı, İslâm dünyasının bu dönemdeki ilmî seviyesini Rey şehri özelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Büveyhîlerden sonra Selçuklulara da başkentlik yapmış olan bu şehir, Selçuklu tarihi açısından da önemli bir merkezdir. Dolayısıyla Büveyhîler dönemini incelemek şehrin Selçuklu nezdindeki önemini de ortaya koyacaktır. Dolayısıyla Rey

şehrinin Büveyhîler dönemindeki durumunu incelemek, Selçuklularla ilgili yapılacak çalışmalara da dolaylı olarak katkı sağlayacaktır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmamız, 329-420 / 940-1029 yılları arası ile sınırlandırılmıştır. Rey şehrini ilk defa 329 / 940 yılında ele geçiren Büveyhîler, Gaznelilerin 420 / 1029 yılında Rey şehrini ele geçirmeleri ile bir daha geri dönmek üzere bu şehri terketmişlerdir. Bu da konuyu söz konusu yıllarla sınırlandırmayı intaç etmiştir.

Tezimizin ana konusu Rey şehri olduğu için, Büveyhîlerin siyasî tarihi ile ilgili geniş bilgi verilmemiş, bunun yerine Rey şehrinin Büveyhîler dönemindeki sosyal, demografik, dinî, fizikî, iktisadî ve ilmî durumu gibi alanlar üzerinde durulmuştur. Fakat çalışmamızın giriş bölümünde görüleceği üzere, konunun tam olarak anlaşılması için kısa bir siyasî durum da verilmiştir. Çünkü siyasî hadiselerle kısaca olsa bile değinmek, sonraki bölümlerin anlaşılması açısından bir zorunluğu ifade etmekteydi.

Çalışmamızın konusu belirlendikten sonra ilk olarak konumuzla alakalı literatürü tarayarak, çalışmamız esnasında yararlanabileceğimiz kaynaklar tespit edilmiştir. Daha sonra hem çalışma konumuz olan Rey şehrini yerinde incelemek hem de bu alanla ilgili yapılmış Farsça çalışmalara ulaşabilmek için Tahran / Rey'e bir gezide bulunulmuştur. Hem eser satın alınmış hem de Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinden istifade edilmiştir.

Çalışmamızın yazım aşamasında, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan tümevarım ve tümgengelim metotları kullanılmıştır. Kaynaklarda dağınık halde bulunan bilgiler bir araya getirilerek genel bazı sonuçlara ulaşmaya çalışılmıştır. Bazen de Rey şehrinin dâhil olduğu Cibâl bölgesiyle ilgili verilen genel bilgilerden hareketle şehir hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur.

Yazım aşamasında kaynaklardan faydalanırken en eskiden en yeniye doğru bir sıralama yapılmış ve kaynaklardan bu şekilde yararlanma yoluna gidilmiştir. Özellikle coğrafya türü eserlerin birbirini tekrarlaması dolayısıyla bu husus coğrafya türü eserlerde özellikle göz önünde bulundurulmuştur.

Her çalışmada olduğu gibi biz de bu çalışmamızda bazı güçlüklerle karşılaştık. Bu güçlüklerin ilki, şehirle ilgili bilgilerin derli toplu olarak bir yerde olmamasıdır. Bu nedenle pek çok kaynağın incelenmesi gerekmiştir. Genel tarih, tabakât ve terâcim, kültür ve medeniyet, edebiyat, coğrafya, şehir tarihi vb. eserler incelenmiş, buradaki bilgiler bir araya getirilerek düz bir anlatı kurulmaya çalışılmıştır.

Tez esnasında karşılaştığımız güçlüklerden bir diğeri ise Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmeleri dolayısıyla, Büveyhîlerle ilgili bilgi veren kaynaklar, bu hanedanın özellikle Bağdat kolunu öncelemiş, dolayısıyla Rey şehri kısmen ikinci plana itilmiştir. Bu durum, Rey şehriyle ilgili bilgilerin sınırlı ve dağınık olarak kaynaklarda yer almasına sebebiyet vermiştir. Bu da şehirle ilgili bilgilerin toplanmasını zorlaştırmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

3.1 Coğrafya Kitapları

Bir şehir tarihi çalışması olan tezimizde kullandığımız kaynakların ağırlıklı kısmını coğrafya kitapları oluşturmaktadır. Coğrafya kitapları, ele aldıkları şehrin fizikî yapısının yanı sıra sosyal, dinî ve iktisadî yönüne de yer vermesi, coğrafya kitaplarının tezimizin giriş ve ikinci bölümünde sıklıkla kullanılmasını gerektirmiştir. Esasen Rey şehrinin Büveyhîler dönemindeki ekonomik, dinî ve etnik durumu gibi bilgilere de ancak coğrafya kitaplarından ulaşılabilmektedir. Ayrıca Rey şehrinin fethî ve isimlendirilmesiyle ilgili konularda da bu eserlerden faydalanılmıştır.

Şüphesiz ki kullandığımız coğrafya kitaplarının başında Makdisî (ö. 381 / 991'den sonra)'nin *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*¹ adlı eseri gelmektedir. Onuncu yüzyıl seyyahlarından olan Makdisî'nin Rey şehrine Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995)'ın vezirliği döneminde geldiği tahmin edilmektedir.² Şehre gelmiş olması, burayı bizzat görmüş olması sair eserlerde bulamadığımız bazı bilgileri bu kitaptan

¹ Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 381 / 991'den sonra), *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, II. bs., Leiden, Brill Matbaası, 1906.

² Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy: XIII, İzmir, 2001, s. 36.

bulmamızı sağlamıştır. Bu da Makdisî'nin eserini tezimiz açısında temel kaynaklardan birisi haline getirmiştir.

Belâzûrî (ö. 279 / 892-93)'nin *Futûhü'l-büldân*³ı, Ya'kûbî (ö. 292 / 905'ten sonra)'nin *el-Büldân*⁴ı, İbn Rüste (ö. 300 / 913'ten sonra)'nin *Kitabü'l-a'lâki'n-nefise*⁵si, İstahrî (ö. 346 / 957)'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*⁶i, Ebû Dülef Mi'sâr b. Mühelhil (ö. 390 / 1000 [?])'in *er-Risâletü's-sâniye*⁷si, İbn Havkâl (IV. / X. yüzyıl)'ın *Kitab-u sûreti'l-arz*⁸i, İbnü'l-Fakîh (ö. III-IV. / IX-X. yüzyıl)'ın *Kitâbü'l-büldân*⁹ı, yazarı bilinmeyen ancak 372 / 982-983 yılında kaleme alındığı bilinen¹⁰ *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l mağrib*¹¹, Yâkût el-Hamevî (ö. 626 / 1229)'nin *Mü'cemü'l-büldân*¹²ı, Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682 / 1283)'nin *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-îbâd*¹³ı ve Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî (ö. 740 / 1340'tan sonra)'nin *Nüzhetü'l-kulûb*¹⁴u, tezimizde sıklıkla kullandığımız Coğrafya eserlerinin başında gelmektedir.

3.2 Genel Tarih Kitapları

Tezin birinci bölümü olan siyasî tarih kısmı kaleme alınırken, genel tarih kitaplarından faydalanılmıştır. Bu açıdan İbn Miskeveyh (ö. 421 / 1030)'in

³ Ebü'l Hasen Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Futûhü'l-büldân*, Tahk. Abdullah Enîs et-Tibâ' ve Ömer Enîs et-Tibâ', Beyrut, Müessesetü'l-Mu'âf, 1987.

⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî (ö. 292 / 905'ten sonra), *el-Büldân*, Haşîye Yapan: Muhammed Emin Dannaî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.

⁵ Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste (ö. 300 / 913'ten sonra), *Kitabü'l-a'lâki'n-nefise*, Leiden, Brill Matbaası, 1891.

⁶ Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö. 346 / 957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Kahire, El-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, t.y.(Şamile, 3.64 Sürümü)

⁷ Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî (ö. 390 / 1000 [?]), *Er-Risâletü's-sâniye*, Tahk. Butrus Bülghâkûf, Enes Hâlidof, Arapçaya Çev. Muhammed Munîr Mursî, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, t.y.

⁸ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkâl (IV. / X. yüzyıl), *Kitab-u sûreti'l-arz*, Beyrut, Menşûrat-u Dar-ı Mektebeti'l-Hayat, 1992.

⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fakîh (ö. III-IV. / IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-büldân*, Tahk. Yusuf el-Hâdî, I. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996.

¹⁰ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 18.

¹¹ Anonim (372 / 982-983 yılında kaleme alınmış), *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l Mağrib*, Tahk. Yusuf el-Hâdî, I. bs., Kahire, Dârü's-Sakafîyye li'n-Neşr, 1999.

¹² Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626 / 1229), *Mü'cemü'l-büldân*, V, Beyrut, Dârü's-Sâdir, 1977 / 1397.

¹³ Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682 / 1283), *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-îbâd*, Beyrut, Dârü's-Sâdir, t.y.

¹⁴ Hamdullâh el-Müstevfî Kazvînî (ö. 740 / 1340'tan sonra), *Kitabu nüzheti'l-kulûb*, Tashih: Guy Le Strange, I. bs., Tahran, Çâphâne Armağan, 1362.

*Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*¹⁵'i ile İbnü'l-Esîr (ö. 630 / 1233)'in *el-Kâmil fi't-târih* adlı eserleri sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle İbn Miskeveyh'in eseri, Büveyhîlerin siyâsî tarihi yazılırken adeta el altı kitabı olmuştur. İbn Miskeveyh'in Büveyhî veziri Ebü'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki kütüphanecisi olarak burada senelerce çalışmış olması¹⁶ hem Büveyhîlerle hem de Rey şehriyle ilgili birinci elden bilgiler vermesini sağlamıştır. Zaten İbn Miskeveyh, h. 340 yılından sonra kaleme aldığı olaylara ya kendisinin şâhit olduğunu ya da şâhit olanlardan naklettiğini bizzat kendisi eserinde belirtmektedir.¹⁷ İbn Miskeveyh, bu nadide çalışmada 372 / 982-983 yılına kadar olan olayları kaleme almış, sonrasını işlememiştir. Kendisinden sonra gelen Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448 / 1056) ve Ebü Şücâ' er-Ruzrâverî (ö. 488 / 1095) ise esere birer zeyl yazarak kitapta işlenen hadiseleri kendi zamanlarına kadar getirmişlerdir.¹⁸

Genel tarih eserlerinden, Halîfe b. Hayyât (ö. 240 / 854-855)'ın *Târîhu halîfe b. hayyât*¹⁹, Dîneverî (ö. 282 / 895)'nin *el-Ahbarü't-tivâl*²⁰, Ya'kûbî (ö. 292 / 905)'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî*²¹, Taberî (ö. 310 / 923)'nin *Târîhu't-Taberî*²², İbnü'l-Cevzî (ö. 597 / 1201)'nin *el-Müntazam fî tarîhi'l-mulûki ve'l-ümem*²³, Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654 / 1256)'nin *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân*²⁴ ve İbn Tağrıberdî (ö. 874 / 1470)'nin *en-Nücümü'z-zâhire fî mulûki Mısır ve Kâhire*²⁵ gibi eserler,

¹⁵ Ebü Ya'lâ Ahmed b. Muhammed b. Yakûb Miskeveyh (ö. 421 / 1030), *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, Tahk. Seyyid Kisrevî Hasan, VI, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

¹⁶ Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 201-208.

¹⁷ İbn Miskeveyh, c. V, s. 301.

¹⁸ Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 201-208.

¹⁹ Halîfe b. Hayyât (ö. 240 / 854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, II. bs., Riyâd, Dârü't-Tayba, 1985.

²⁰ Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282 / 895), *el-Ahbarü't-tivâl*, Tahk. Abdü'l-Mun'im Âmîr, y.y., 1959.

²¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî (ö. 292 / 905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Tahk. Muhammed Sâdık Behrî'l-Ulûm, III, Necef, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Hayderiyye, 1964.

²² Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310 / 923), *Târîhu't-Taberî*, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, XI, II. bs., Mısır, Dârü'l-Me'ârif, t.y.

²³ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597 / 1201), *el-Müntazam fî tarîhi'l-mulûki ve'l-ümem*, Tahk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, XIX, I. bs., Lübnan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654 / 1256), *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân*, Tahk. Heyet, XXIII, I. bs., Beyrut, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.

²⁵ Cemalüddin Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî (ö. 874 / 1470), *en-Nücümü'z-zâhire fî mulûki Mısır ve Kâhire*, Tahk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, XVI, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

tezimizin birinci bölümünde faydalandığımız çalışmalardandır. Bu eserlerden Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân* adlı eseri, Büveyhîler döneminde Rey şehrinin nüfusunun ne kadar olduğuyla ilgili bilgiler içermesi açısından diğerlerinden farklılık arz etmektedir.

3.3 Tabakât, Terâcim ve Ensâb Kitapları

Rey'in Büveyhîler dönemindeki ilim ve kültür hayatını incelediğimiz üçüncü bölümde, ele aldığımız konulara daha çok şahıslar üzerinden ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu da söz konusu şahısların hayatlarıyla ilgili malumat toplamamızı gerektirmiştir. Bu açıdan tezin üçüncü bölümü yazılırken en çok istifade edilen kaynakların başında Tabakât, Terâcim ve Ensâb kitapları gelmiştir.

Bu eserlerden en çok yararlandıklarımız; Şîrâzî (ö. 476 / 1083)'nin *Tabakâtü'l-fukaha*²⁶'sı, Sem'ânî (ö. 562 / 1166)'nin *el-Ensâb*²⁷'ı, Yâkût el-Hamevî (ö. 626 / 1229)'nin *Mü'cemü'l-üdebâ*²⁸'sı, Enbârî (ö. 577 / 1181)'nin *Nüzhetü'l elibbâ fî tabakâti'l-üdeba*²⁹'sı, Kıfî (ö. 646 / 1248)'nin *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbari'l-hukemâ*³⁰'sı ve *İnbâhü'r-ruvvât ala enbâhi'n-nuhât*³¹'ı, İbn Ebî Usaybia (ö. 668 / 1269)'nin *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*³²'sı, İbn Hallikân (ö. 681 / 1282)'nin *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-i ebnâi'z-zamân*³³'ı, Zehebî (ö. 748 / 1348)'nin *Siyer-u*

²⁶ Ebû İshâk eş-Şîrâzî eş-Şâfiî (ö. 476 / 1083), *Tabakâtü'l-fukaha*, Tahk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.

²⁷ Ebû Sâid Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî (ö. 562 / 1166), *el-Ensâb*, Takdim ve Ta'lik: Abdullah Ömer el-Barûdî, V, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Cenân, 1988.

²⁸ Yâkût el-Hamevî er-Rûmî (ö. 626 / 1229), *Mü'cemü'l-üdebâ*, Tahk. İhsan Abbas, VII, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

²⁹ Ebü'l Berekât Kemâleddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577 / 1181), *Nüzhetü'l elibbâ fî tabakâti'l-üdeba*, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1998.

³⁰ el-Vezir Cemalüddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yusuf el-Kıfî (ö. 646 / 1248), *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbari'l-hukemâ*, Ahmed Nâci el-Cemâlî ve Muhammed Emin el-Hancî, I. bs., Mısır, Dârü'l-Kututbi'l-Hudeyviyye, 1326.

³¹ el-Vezir Cemalüddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yusuf el-Kıfî (ö. 646 / 1248), *İnbâhü'r-ruvvât ala enbâhi'n-nuhât*, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, IV, I. bs., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Müessesestü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986.

³² İbn Ebî Usaybia (ö. 668 / 1269), *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*, Tahk. Nizar Rıza, Beyrut, Menşûratu Dâri'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.

³³ Ebü'l Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö. 681 / 1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-i ebnâi'z-zamân*, Tahk. İhsan Abbas, VIII, Beyrut, Dârü's-Sâdir, t.y.

*a'lâmi'n-nubelâ*³⁴'sı, Sübkî (ö. 771 / 1370)'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*³⁵'sı, İbnü'l-Cezerî (ö. 833 / 1429)'nin *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*³⁶'sı, Suyûtî (ö. 911 / 1505)'nin *Büğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhhât*³⁷'ı ve Ed-Dâvûdî (ö. 945 / 1538-1539)'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*³⁸'idir.

3.4 Edebiyat Kitapları

Kuşkusuz edebiyat kitapları, tarih kaynakları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ele aldıkları dönemin ruhunu yansıtmaları ve bazen ince detayları bile kaydetmeleri, bu kitapları diğerlerinden farklı kılmıştır. Edebiyat kitapları içerisinde en sık yararlandığımız eser Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414 / 1023)'ye ait olan *Ahlâkü'l-vezîreyn*³⁹ adlı çalışma olmuştur. Ebû Hayyân bu eserini, Büveyhîlerin Rey vezirlerinden Ebü'l-Fadl İbnü'l-Amîd ile Sâhib b. Abbâd'ı eleştirmek amacıyla kaleme almıştır. İki vezirden bahsederken aynı zamanda Rey şehrinin sosyal, siyasal, dinî ve kimi zaman da iktisadî yapısıyla ilgili satır aralarında önemli bilgiler vermiştir. Bu da eseri konumuz açısından önemli hale getirmiştir. Bununla birlikte Ebû Hayyân'ın eleştiri amacıyla kaleme aldığı bu eserinden faydalanırken, çağdaşların zaman zaman birbirlerine haksız saldırılarda bulundukları hakikatinden hareketle ihtiyatlı davranmak durumunda kalınmıştır.

Seâlibî (ö.429 / 1038)'nin *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr*⁴⁰ adlı eseri de yararlandığımız edebiyat kitapları arasında zikre şâyandır. Kendisi de Büveyhîlerin hüküm sürdüğü dönemde yaşamış olan Seâlibî, hem Büveyhî yöneticileri hem de onların döneminde yaşayan pek çok kişiyle ilgili kıymetli bilgiler

³⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748 / 1348), *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ*, Tahk. Şuayb el-Arnâvut vd., XXV, II. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1982.

³⁵ Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdü'l-Kâfi es-Sübkî (ö. 771 / 1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, Tahk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, X, y.y., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

³⁶ Şemsüddin Ebü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî (ö. 833 / 1429), *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, Nşr. Gotthelf Bergstraesser, II, I. bs., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

³⁷ Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî (ö. 911 / 1505), *Büğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhhât*, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, II, II. bs., y.y., Dâru'l-Fikr, 1979.

³⁸ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö. 945 / 1538-1539), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Nşr. Heyet, II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

³⁹ Ebû Hayyan Alî b. Muhammed et-Tevhîdî (ö. 414 / 1023), *Ahlâkü'l-vezîreyn*, Tahk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Beyrut, Dâru's-Sâdir, 1992.

⁴⁰ Ebû Mensûr Abdülmelik es-Seâlibî (ö.429 / 1038), *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr*, Tahk. Müfid Muhammed Kamîhe, V, I. bs., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

sunmaktadır. Seâlibî'nin, Büveyhîlerin en meşhur Rey vezirlerinden olan Sâhib b. Abbâd'a 120 sayfadan fazla yer ayırmış olması,⁴¹ bu eseri konumuz açısından vazgeçilmez kılmıştır. Kuşkusuz bu bilgiler sadece Sâhib b. Abbâd'ı anlatmamakta aynı zamanda Rey ile ilgili de önemli bilgiler içermektedir.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklardan bir diğeri ise resmî yazışmalardır. Bu yazışmalar zamanla bir araya getirilmiş ve “Resâil” olarak isimlendirilmiştir. Büveyhîlerin Rey emirlerinden Müeyyidüddeve ve Fahrüddeve'ye Rey'de yaklaşık 18 sene vezirlik yapan⁴² Sâhib b. Abbâd'ın resmî yazışmalarını hâvi olan *er-Resâil*⁴³ adlı eseri bunlardan biridir. Vezir Sâhib b. Abbâd'ın, arkadaşı olan Kâdı Abdülcabbâr'ı Rey ve Rey'e bağlı yerleşim birimlerine Kâdı kudât olarak atadığını bildirdiği ahitnâme işte bu *er-Resâil* adındaki eserinde yer almaktadır.⁴⁴ Bu ahitnâme, devrin sosyal hayatıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

3.5 Konuyla İlgili Yapılan Modern Çalışmalar

3.5.1 Yurt İçinde Yapılan Çalışmalar

Çalıştığımız konu bağlamında, çağdaş araştırmacılar tarafından kaleme alınan pek çok eser ve makaleden de faydalanılmıştır. Ülkemizde Büveyhîlerle ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan rahmetli Ahmet Güner'in doktora tezi olan *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372 / 949-983)*⁴⁵ adlı çalışma başta olmak üzere çoğu Büveyhîler dönemiyle ilgili onlarca makalesinden faydalanılmıştır. Keza Metin Bozkuş'un *Büveyhîler ve Şiilik*⁴⁶ adlı eseri ile Muharrem Akoğlu'nun *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*⁴⁷ adlı eserleri de, ülkemizde yine Büveyhîlerle ilgili kaleme alınan çalışmalardır. Yine Nurullah Turan tarafından hazırlanan ve Rey şehrinin

⁴¹ Es-Seâlibî, c. III, s. 225-338.

⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. II, s. 663.

⁴³ Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995), *Resâilu Sâhib b. Abbâd*, Tahk. Abdülvahhab Azzam, Şevkî Dayf, I. bs., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366.

⁴⁴ Sâhib b. Abbâd, *Resâilu Sâhib b. Abbâd*, s. 34-39.

⁴⁵ Ahmet Güner, “Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372 / 949-983)”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (*Basılmamış Doktora Tezi*), İzmir, 1992.

⁴⁶ Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, Sivas, Vizyon Yayıncılık, 2003.

⁴⁷ Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, I. bs., Ankara, İlâhiyat, 2008.

Selçuklular dönemindeki durumunu inceleyen, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'e Kadar)*⁴⁸ ismini taşıyan yüksek lisans tezi de konumuz açısından önem arz etmektedir. Bütün bu çalışmalardan tezimizin her aşamasında istifade ettik.

Danışman hocam M. Mahfuz Söylemez'in *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*⁴⁹, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*⁵⁰ ve *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*⁵¹ adlı eserleri, şehir tarihi çalışmalarının nasıl olması gerektiği konusunda ufkumuzu açan eserler olmuştur. Özellikle çalışmamızın taslağı bu eserlerden ilhamla oluşturulmuştur.

Çalışmamızın neredeyse bütün bölümlerinde, *TDV İslâm Ansiklopedisinin* ilgili maddelerinden de faydalanılmıştır.

3.5.2 Yurt Dışında Yapılan Çalışmalar

Çağdaş araştırmacılar tarafından Arapça kaleme alınan ve tezimizde kullandığımız eserlerin başlıcaları ise Ali Hasan Gadban'ın *el-Büveyhîyyûn fî Fârs*⁵², Mahmud Ganavî es-Züheyrî'nin *el-Edeb fî zillî Benî Büveyh*⁵³, Hasan Müneymene'nin *Târîhü'd-devleti'l-Büveyhîyye*⁵⁴, Muhammed Ali Vefa'nın *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî ahdî tesellütü'l-Büveyhîyyîn*⁵⁵ adlı eserlerdir. Arapça olarak hazırlanmış ve konumuzla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan bazı tezlerden de faydalanılmıştır. Bunlardan Hediye bnt. Cübeyr es-Süfyânî'nin *el-Hayâtü'l-ilmiyye fî'r-Rey ve İklîmi'l-Cibâl fî'l-asri'l-Büveyhî*⁵⁶ adlı yüksek lisans tezi

⁴⁸ Rey'in İslâm öncesi siyasi tarihiyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Nurullah Turan, "Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'e Kadar)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek lisans Tezi**), İstanbul, 2013.

⁴⁹ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, II. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.

⁵⁰ M. Mahfuz Söylemez, **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, I. bs., Ankara, Araştırma Yayınları, 2003.

⁵¹ M. Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, I. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016.

⁵² Ali Hasan Gadban, **el-Büveyhîyyûne fî Fârs**, I. bs., Beyrut, Mektebetu Adnân, 2014.

⁵³ Mahmud Ganavî ez-Züheyrî, **el-Edeb fî zillî Benî Büveyh**, Mısır, Emame Matbaası, 1949.

⁵⁴ Hasan Müneymene, **Târîhü'd-devleti'l-Büveyhîyye es-siyâsî vel-iktisâdî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî -Mukâte'etu Fâris-**, y.y., Ed-Dârü'l-Câmi'iyye, 1987.

⁵⁵ Vefa' Muhammed Ali, **el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî ahdî tesellütü'l-Büveyhîyyîn**, İskenderiye, el-Mektebü'l-Câmi'i'l-Hadîs, t.y.

⁵⁶ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, "el-hayâtü'l-ilmiyye fî'r-Rey ve iklîmi'l-Cibâl fî'l-asri'l-Büveyhî", Câmietü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şeriâ ve'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Mekke, 2006 / 1427.

ile Edîl Süleymân Mahmud Vüheybî'nin *Medînetü'r-Rey fî'l-asri's-Selcûkî*⁵⁷ adlı doktora tezi burada zikredilmeye değer çalışmalardır.

Farsça kaleme alınan ve çoğunluğunu Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinden temin ettiğimiz bazı çalışmalara da değinmek istiyoruz. Hüseyin Keriman'ın *Rey-i bâstân*⁵⁸, Fatma Diyânet'in *Şehr-i Rey*⁵⁹, Ali Meliki Miyancî'nin *Coğrafyay-ı Rey*⁶⁰ ile Hüseyin Karaçânlû'nun İran'ın prestijli tarih dergilerinden olan *Berresihây-ı Târih-i*'de kaleme aldığı *Coğrafyây-i Târihiy-i Rey*⁶¹ adlı makalesi ilk olarak aklımıza gelen çalışmalardır.

4. Rey Şehriyle İlgili Genel Bilgiler

4.1 Rey'in Coğrafi Konumu

Rey, İran'ın en eski ve meşhur şehirlerinden birisidir. “Tahran'ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda, Elburz⁶² dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur.”⁶³ Bugün Tahran'ın bir parçası durumunda bulunan bu şehir, kadim ve köklü bir tarihe sahip olup yörenin medeni dönüşümünde aktif bir rol üstlenmiştir. Moğolların İslâm dünyasını tahrip etmelerinden önce Tahran şehrinin Rey'in bir köyü durumunda olduğunu söylememiz⁶⁴ şehrin eski yapısını anlamamız hususunda ne denli önemli olduğunu görmemiz açısından kâfi olduğu kanaatindeyiz.

Şehrin coğrafi bakımdan önemli olması, dağ ile çöl arasında uzanan verimli bölgede olmasından kaynaklanmaktadır. Mâzenderân bölgesinden gelen pek çok yol, Rey'de birleşmekteydi. Bu sayede şehir, eskilerden beri İran'ın batısını doğusuna

⁵⁷ Edîl Süleymân Mahmûd Vüheybî, *Medînetü'r-Rey fî'l-asri's-Selcûkî*, el-Câmi'etü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ (**Basılmamış Doktora Tezi**), Ürdün, 2004.

⁵⁸ Hüseyin Keriman, **Rey-i bâstân**, II, Tahran, Merkez-i Çâp-u İntişarat-i Dânişgâh-i Şehîd Behişti, 1371.

⁵⁹ Fatma Diyânet, **Şehr-i Rey**, I. bs., Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1396.

⁶⁰ Ali Meliki Miyancî, **Coğrafyay-ı Rey**, Kum, Müessese İlmî Ferhengî Dârü'l-Hadis, 1383.

⁶¹ Hüseyin Karaçânlû, “Coğrafyây-i Târihiy-i Rey”, **Berresihây-ı târih-i**, Yıl: XII, c. II, sy. LXX, 1356.

⁶² Elburz (Alburz) dağları hakkında bilgi için bkz.: Mecdud Mansuroğlu, “Elburz”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. IV, s. 230.

⁶³ Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, **DİA**, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 40-41.

⁶⁴ Guy Le Strange, **Büldânü'l-hilâfeti's-serkiyye**, Arapçaya Çev. Beşir Karnîs ve Gorgîs Avvâr, y.y., Müessesetü'r-Risâle, t.y., s. 252.

bağlayan bir merkez konumundaydı.⁶⁵ Ayrıca, Çin'den başlayarak Merv, Serahs ve Nişabur üzerinden batıya doğru ilerleyen tarihi İpek Yolu da Rey'den geçmekteydi. İpek yolunun kavşak noktası olan Rey'e gelindikten sonra ya güneye veya kuzeye doğru kıvrılmaktaydı. Güneydeki yol takip edilirse Medain (Ktesifon)'e, kuzeydeki yol takip edilirse Anadolu ile İstanbul'a, oradan da deniz yoluyla Avrupa'ya doğru gidilirdi.⁶⁶

Rey şehri, Persler döneminde Isfahân, Hemedân, Kazvin, Kum gibi önemli şehirleri de içine alan Cibâl (Media-Irak-ı Acem) bölgesinin şehirlerinden birisiyken,⁶⁷ Büveyhîler döneminde daha da önem kazanmış ve Cibâl bölgesinin başkenti haline gelmiştir.⁶⁸ Bununla beraber İslâm coğrafyacıları, Rey şehrinin Cibâl ve Deylemistan⁶⁹ bölgelerinden hangisine nispet edilmesi gerektiği konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Nitekim İbn Rüste'ye göre Rey, Cibâl bölgesine nispet edilmesine rağmen bu bölgeden sayılmaması gerekmektedir.⁷⁰ Ancak o, bu itirazına rağmen Rey'in hangi bölgeye dâhil edilmesi gerektiğiyle ilgili bir şey söylememektedir. Muhtemeldir ki o da çağdaşı olan diğer İslâm Coğrafyacıları gibi Rey'i Deylemistan bölgesine katmaktadır. Ya'kûbî⁷¹ ve İbnü'l-Fakîh'in⁷² de Rey'in dâhil olduğu bölge hakkında bilgi vermemeleri dikkat çekicidir. Rey'i Deylem bölgesine dâhil ettiğini açıkça söyleyen ise İstahrî'dir. İstahrî ayrıca "Her ne kadar Rey şehri kendi başına müstakil bir yer olsa da, Deylem bölgesiyle arasında herhangi bir sınır olmadığı için onu Deylem'den ayırmadım. Zaten bu dönemde Rey bazen Cibâl, bazen de Horasan topraklarına dâhil edilmiştir."⁷³ diyerek bir taraftan bu tartışmanın nedenini ortaya koyarken, diğer taraftan da kendi tercihini sunmaktadır.

⁶⁵ V. Minorsky, "Rey", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. IX, s. 721-724.

⁶⁶ M. Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 225.

⁶⁷ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 40.

⁶⁸ Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l Mağrib*, s. 108; Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 8.

⁶⁹ Deylem ifadesi bir taraftan İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı iken diğer taraftan ise sözkonusu coğrafyanın özel ismidir. Deylem bölgesi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Tahsin Yazıcı, "Deylem", **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 263-265.

⁷⁰ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 106.

⁷¹ Ya'kûbî, s. 89.

⁷² İbnü'l-Fakîh, s. 537.

⁷³ El-İstahrî, s. 119.

İbn Havkâl Rey’i Deylem şehirleri arasında zikretmesine rağmen, Cibâl bölgesinin şehirlerini zikrettiği bölümde, bu şehirlerin divanlarının ve yönetim merkezi olan Dârü’l-imârenin Rey’de bulunduğunu söylemektedir. Buna gerekçe olarak da Büveyhîlerin Cibâl kolunun ilk hâkimi olan Rûknüddeve’nin, ikamet mahalli olarak burayı seçmesini ve Cibâl bölgesini buradan yönetmesini göstermektedir.⁷⁴

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz bu zevattan farklı olarak Makdisî, Rey’i Cibâl bölgesine dâhil ettiği gibi Kum, Kazvin, Şehrezor, Ebher ve Kerec gibi pek çok Cibâl şehrinin de Rey’e bağlı olduğunu söylemektedir.⁷⁵ Bu da Makdisî’nin yönetimi esas alarak bir değerlendirmeye gittiğini akla getirmektedir. Kaldı ki Yâkût el-Hamevî⁷⁶ ve Kazvînî’nin⁷⁷ onunla aynı kanaatte olması yani Rey’i Cibâl bölgesinden saymaları bunun coğrafyacılara arasında yaygın bir kanaat olduğunu akla getirmektedir. Kuşkusuz yukarıda isimleri zikredilen İslâm coğrafyacılarının vefat tarihleri dikkate alınarak bu tartışmaya bir boyut kazandırılabilir. Öyle gözüküyor ki Rey’i Cibâl bölgesi içerisinde saymayan coğrafyacıların hemen hemen hepsi, Büveyhîlerin tarih sahnesine çıkmasından önce veya Büveyhî iktidarının hemen başında vefat etmişlerdir. Rey’i Cibâl bölgesine dâhil edenler ise ya Büveyhîlerin en güçlü dönemlerinde veya onlardan sonra yaşamışlardır. Bu da bizi Rey’in aslında coğrafi olarak Cibâl bölgesine dâhil olmadığını; ancak Büveyhîlerin, Cibâl kolunun başkenti olarak burayı kullanmaları, şehrin Cibâl bölgesinin bir parçası olduğu fikrinin benimsenmesine yol açtığı sonucuna götürmektedir. Bu durum, sonraki dönem İslâm coğrafyacılarının eserlerinde de rahatlıkla görülebilmektedir.

Burada vurgulanması gereken bir diğer husus ise, bölgelerin veya şehirlerin, o dönem hâkim olan siyasî otoritenin isteğine bağlı olarak farklı bölgelere bağlanarak idare edilebildiği gerçeğidir. Mesela 266 / 880 senesinde Rey, Sicistân vilayetinin bir parçası olarak kaynaklarda geçmekteyken⁷⁸, 371 / 982 senesinde ise burası bşr merkez haline gelmiş; Cibâl bölgelerine ilaveten Cürcan ve Taberistân bölgeleri bile,

⁷⁴ İbn Havkâl, s. 317.

⁷⁵ Makdisî, s. 386.

⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mü’cemü’l-büldân*, c. III, s. 116.

⁷⁷ Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 342.

⁷⁸ İbnü’l Esîr (ö. 630 / 1233), *el-Kâmil fi’t-târih*, Çev. Ahmet Ağırakça v.d., *İslâm Tarihi*, I-XI, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, c. VII, s. 277.

buraya bağlanmıştır.⁷⁹ Bu da Rey'in Cibâl bölgesine dâhil olup olmadığı tartışmasının siyasî hakimiyetle yakından ilişkili olduğunun bir başka kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Bir kısım İslâm coğrafyacılarının eserlerinde takip ettiği 7 iklim teorisine göre ise Rey, 4, 5 veya 6. iklim içerisinde yer almaktadır. Buna göre Kazvînî⁸⁰, Hamdullah el-Müstevfî⁸¹ ve İbn Rüste⁸² Rey'i 4. İklimde; Yâkût el-Hamevî⁸³ 5. iklimde; Makdisî⁸⁴ ise 6. iklim içerisinde saymaktadır.

4.2 Rey'in Kuruluşu ve İsimleri

Ümmü Bilad-ı İran⁸⁵, Şeyhü'l-Bilâd⁸⁶, Ârûsü'l-Ard⁸⁷, Sikke-i Dünya⁸⁸ olarak tesmiye edilen ve Horasan, Cürcan, Irak ve Taberistân'ı birbirine bağlayan jeopolitik bir noktada yer alan⁸⁹ Rey şehrinin kuruluşu ve isimlendirmesiyle ilgili farklı rivayetler vardır. Bu durum, Rey şehrinin tarihinin çok eski dönemlere dayanmasından kaynaklandığı gibi şehrin doğal âfetler, fetihler veya işgaller gibi pek çok sebep dolayısıyla yıkılıp tekrar kurulması ve tarihî seyir içerisinde yüklendiği siyasî fonksiyondan da kaynaklanmış gibi görünmektedir.

Rey'in kuruluş tarihi, Irak'ta yer alan Bâbil ile Hûzistan'daki Sûs şehirleri gibi çok eskilere kadar götürülmekte, hatta Rey'in yeryüzünde inşa edilen ilk şehir olduğu bile iddia edilmektedir.⁹⁰ Kuşkusuz bu iddiayı ispatlamak imkânsızdır. Ancak bu durum şehrin kadim bir kent olduğu fikrini desteklemektedir.

Bunun aksini savunanlar da vardır. Nitekim Yâkût el-Hamevî, Rey'in kuruluşunu Sasanilerin son dönemine yerleştirmekte ve şehrin Keyhüsrev tarafından inşa ettirildiğini eski Fars kaynaklarından okuduğunu söylemektedir. Yine o, İmrânî'den naklettiğini söylediği başka bir rivayette ise Rey'i inşa edenin Fîrûz b.

⁷⁹ İbn Havkâl, s. 325; İbn Miskeveyh, c. VI, s. 15.

⁸⁰ Kazvînî, s. 375.

⁸¹ Hamdullâh el-Müstevfî Kazvînî, *Kitabu nüzheti'l-kulûb*, s. 52.

⁸² İbn Rüste, s. 97.

⁸³ Yâkût el-Hamevî, c. III, s. 116.

⁸⁴ Makdisî, s. 61.

⁸⁵ el-Müstevfî, s. 52.

⁸⁶ el-Müstevfî, s. 52.

⁸⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 540.

⁸⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 540

⁸⁹ İbnü'l-Fakîh, s. 540

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, c. I, s. 35.

Yezdücerd olduğunu ve buraya Râm Fîrûz ismini verdiğini söyleyerek⁹¹ şehrin Sasanilerin son dönemine aidiyeti hususundaki tercihini güçlendirmeye çalışmaktadır.

Rey'in ne zaman kurulduğu kadar isminin kaynağı ve ne anlama geldiği ile ilgili de coğrafyacı ve tarihçiler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Nitekim Yâkût el-Hamevî, Rey isminin Arapça olabileceği ihtimali üzerinde durmakta ve böyle olması durumunda bunun “Rivâ” kelimesinden türemiş olabileceğini söylemektedir⁹² ki bu, “Suya kanmak / doymak” anlamına gelmektedir. Ancak Fars coğrafyasında kurulan bir şehre neden Arapça bir ismin verildiğini ise temellendirememektedir.

Adını bir şahıstan aldığını iddia edenler de olmuştur. Örneğin Kazvînî Rey şehrine nisbetin “Râzî” olmasından hareket ederek bu şehri inşa edenin Râz b. Horasan adlı kişi olduğunu söylerken⁹³, buralı olan Fahreddin er-Râzî (ö. 606 / 1210) ise daha ilginç bir hikâye aktarmaktadır. Ona göre: “Rey ve Râz bu şehri inşa eden iki kardeş idiler. Şehrin inşası bittiği zaman her iki kardeş de buranın kendi ismiyle anılmasını istemişlerdir. Bu konuda anlaşmazlığa düşünce bilge ve âkıl adamlarla oturup bu durumu istişâre etmişlerdir. Sonunda kardeşlerden birisinin ismi şehre verilmiş, diğerinin ismi ise bu şehre mensup kişilerin nisbesi olarak kullanılmıştır. Böylece şehre Rey, bu şehre mensup kişilere de Râzî denilmiştir.”⁹⁴ Bu mitolojik anlatıların diğeri ise İbnü'l-Fakîh'e aittir. Nitekim o, Rey isminin Rey b. Beylan b. Isbahan b. Felûc b. Sâm isimli kişiden geldiğini söylemektedir. Ona göre şehrin bulunduğu yerde bostanlık bir bölge vardır. Rey'in kızı, bir gün el arabasıyla bu bostana gitmek için evinden çıkar. Bu arada da elinde incir bulunmakta olup bu meyveden yemektedir. Babasını gördüğünde ona “Borencîr” der. Arabayı kastederek söylediği ve “İncir yiyor” anlamına gelen bu kelime, yeni kurulan kente isim haline gelir. Öyle ki şehir bir zamanlar bu isimle anılır.⁹⁵ Rey'in isminin bir zamanlar Borencîr olmasının sebebi gerçekten bu mitolojik olay mıdır bilinmez ama Makdisî'nin Cibâl bölgesini tanıtırken “Halkının içeceği bal ve süttür. Ağaçları ise

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, c. III, s. 116.

⁹² Yâkût el-Hamevî, c. III, s. 116.

⁹³ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 375.

⁹⁴ Muhammed Bâkır El-Mûsevî, *Revdâtü'l-cennât fî ahvali'l-ulemâi ve's-sâdât*, VII, I. bs., Beyrut, es-Dârü'l-İslâmiyye, 1991, c. III, s. 73; Hüseyin Karaçânî, *a.g.m.*, s. 113,114.

⁹⁵ İbnü'l-Fakîh, s. 537.

ceviz ve incir ağaçlarıdır.”⁹⁶ demesinden hareketle, incir meyvesiyle alakalı olan Borencîr kelimesinin, Rey’de incir ağaçlarının yetişmesiyle alakasının olması muhtemeldir.

İbnü’l-Fakîh, Rey’in isminin İslâm öncesi dönemde “Ezârî” olduğunu da söylemekte ve şu bilgiyi de eklemektedir: “Bu şehir yere batmıştır. Bugün Rey denilen yerden 12 fersah uzaklıkta idi. Bu şehrin gerçek kalıntıları hala mevcuttur. Söz konusu kalıntılar, şehrin gerçekten büyük bir kent olduğunu göstermektedir.”⁹⁷ Ancak onun aktardığı bu bilgiler başka bir mekâna da ait olabilir. Zira Rey’den 6 fersah kadar uzaklıkta olan “Behzân” adlı köydeki kalıntıların da gene eski Rey şehrine ait olduğu ve çiftçilerin bazen bu bölgede altın parçaları buldukları bilgisine de rastlanmaktadır.⁹⁸ Bu durum Rey’in kurulduğu coğrafyada irili ufaklı değişik yerleşim mekânlarının varlığını göstermektedir. Ancak birbirlerinden fersahlarca uzaklıkta olan bu yerleşim yerlerinin eski Rey’i gösterdiğini tebellür ettirmemektedir. Zira bir fersah yaklaşık olarak 5.5 km’yi ifade etmektedir. Bir birinden 60 km uzaklıktaki yerleşim yerlerinin aynı yeri ifade ettiğini söylemek çok mantıklı görünmemektedir.

İslâm fetihleriyle beraber Rey şehrinin isminin bir dönem “Muhammedîye” olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Buna göre Ebû Câfer el-Mansûr (ö. 158 / 775)’un halifeliği döneminde Muhammed Mehdî Billâh (ö. 169 / 785), İsyan eden eski Horasan vâlisi Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî ile savaşmak için 141 / 758 yılında⁹⁹ Horasan’a yöneldiğinde, Rey’de ikamet etmiştir. Bu ikamet şehrin zamanla Muhammed Mehdî’ye nisbetle Muhammedîye olarak tesmiye edilmesine neden olmuştur. Rivayetlere göre Muhammed Mehdî birkaç sene burada kalmış hatta oğlu Harûn Reşîd de bu şehirde doğmuştur.¹⁰⁰

Belâzûrî’de ise olay şöyle geçmektedir: “Mü’minlerin Emiri el-Mehdî, el-Mansur’un halifeliğinde, bugünkü halkın oturduğu Rey şehrini bina ettirdi; şehrin etrafını hendeklerle çevirtti. Orada, Ammar b. Ebi’l Hasîb eliyle büyük bir cami

⁹⁶ Makdisî, s. 384.

⁹⁷ İbnü’l-Fakîh, s. 538.

⁹⁸ İbnü’l-Fakîh, s. 538

⁹⁹ Nahide Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, **DİA**, İstanbul, 2003, c. XXVIII, s. 377-379. ; İbnü’l-Esîr, c. V, s. 35.

¹⁰⁰ Ya’kûbî, s. 89.

yaptırdı; camiinin duvarına kendi adını ve yapılış tarihini, yani 158 yılını yazdırdı. Mehdi yeni yaptırdığı bu şehrin etrafını alçak duvarlarla çevirdi. Tuğladan yapılan bu duvar, eski şehir ile yeni şehri birbirinden ayırmıştır. Buraya el-Muhammediyye adını vermiştir. Bundan dolayı Rey halkı, duvarın iç kısmındaki Rey'e, iç şehir (el-Medinetu'd-Dâhile); duvarın dışında kalan kısma ise Dış şehir (el-Medinetu'l-Hârice) adını verdiler.”¹⁰¹

Rey şehri Avesta'da “Raghâ” şeklinde geçmekte ve Ahura Mazda tarafından yaratılmış 12. kutsal şehir olarak zikredilmektedir. Rey'in Zerdüştliler için kutsal bir mekân olması¹⁰² ve Avesta'nın birinci ve en eski bölümü olan Yasna'da “Mertebelerin dört derecesine sahip olan Zerdüş Raghâ'sı” şeklinde bir ibarenin yer alması, Zerdüş'tün aslen Raghâlı / Reyli¹⁰³ olduğunun söylenmesini intaç etmiştir.¹⁰⁴ Ancak bu bilgi, Rey'in Belâzûrî'nin iddia ettiğinden çok daha önce inşa edildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Rey'in İslâm'dan önceki isimlerini derli toplu bir şekilde vermesi açısından Ali Meliki Miyancı'nın *Rey Coğrafyası* adlı eserinin ilgili kısmını burada zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Buna göre;

“Rey'in İslâm öncesi isimlerinden iki tanesi Yahudi metinlerinde geçmektedir. Rey şehri Tobit'te “Rages”, Judith'te¹⁰⁵ ise “Ragau” şeklinde geçmektedir. Bu şehrin adı Avesta'da “Ragha”, Bihistun yazıtlarında ise “Raga” şeklinde geçmektedir. Rey şehri, Yunan kaynaklarında “Rhagoe”, “Rhaga”, “Rhageia”, Süryanice'de “Rai”, Ermenice'de “Re”, Pehlevi'de “Rai”, “Ragh”, “Rag”, “Rak”, Avrupa dillerinde farklı şekillerde “Europa”, “Europus”, “Europos” ve Eşkanîlerin dilinde de “Arsakia” şeklinde zikredilmektedir. Sasaniler döneminde ise bu şehre farklı zamanlarda “Rey”, “Rey Erdeşir”, “Râm Erdeşir”, “Rey Şehr” ve

¹⁰¹ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî (ö. 279 / 892-93), *Fütûhü'l-büldân*, Çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, I. bs., İstanbul, Siyer Yayınları, 2013, s. 364.

¹⁰² Hüseyin Keriman, Rey şehrinin Zerdüştlilerin / Mecûsîlerin dini merkezî olduğunu söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Hüseyin Keriman, c. II, s. 2.

¹⁰³ Şehristânî, Zerdüş'tün babasının Azerbaycanlı, annesinin ise Reyli olduğunu ve isminin “Dağdoye” olduğunu belirtmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548), **el-Milel ve'n-nihal**, Tahk. Muahammed Seyyid Keylânî, II, II. bs., Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1975, c. I, s. 236.

¹⁰⁴ V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 721.

¹⁰⁵ Tobit ve Judith, isimlerinden veya konularından dolayı ilahi bir kitaba dayandırılmasına rağmen, dini otoriteler tarafından çeşitli sebeplerle kutsal kitaplar listesinin dışında kalan Yahudi metinleridir. Daha fazla bilgi için bkz.: Ömer Faruk Harman, “Yahudilik”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 197-201.

“Râm Firûz” denilmiştir. “...” Arap müellifler tarafından ise Rey şehri “el” takısı ile beraber “الري” şeklinde zikredilmiştir.”¹⁰⁶

Bir kentin bu kadar farklı isimle anılması, şehrin tarihi kökenlerinin çok eskilere dayandığının bir kanıtı olarak görülmüştür. Şehrin birkaç defa yıkılıp yeniden kurulmuş olması¹⁰⁷ da bu denli farklı isimlerle anılmasına sebep olmuş olabilir.

Rey’in Büveyhîlerin hâkimiyetine geçtiği ilk dönemlerde burayı ziyaret ettiği tahmin edilen el-İstahrî “Rey, Bağdat’tan sonra doğudaki en mâmur şehirdir. Her ne kadar Nîsâbûr ondan yüzölçüm olarak daha geniş olsa da evlerinin, bağ / bahçelerin çokluğu, arazisinin verimliliği ve gelişmişlik olarak Rey daha üstündür.”¹⁰⁸ demektedir. İbn Havkâl da şehrin o dönemdeki büyüklüğünü teyit etmektedir. Ona göre Rey’in bazı köylerindeki erkek nüfus 10 bin kişiyi aşmaktaydı.¹⁰⁹ Bu rakam, o dönemde bazı şehirlerin nüfuslarından bile fazladır.¹¹⁰ Rey şehrinin bugün banliyösü durumunda bulunduğu Tahran, o dönemde Rey’e bağlı böyle bir köy konumundaydı.¹¹¹

5. Fetihten Büveyhîlerin Sonuna Kadar Rey Şehriniin Özet Siyasi Tarihi

Yukarıda değinildiği üzere Rey gibi köklü tarihe sahip kentlerin, tarih sahnesinde bulundukları her dönemde gereksiyasî gerekse de dinî alanlarda tebarüz etmesi normal bir durumdur. Ancak konumuzun sınırları çok taşacağı için burada söz konusu köklü tarih ile ilgili ayrıntıya girilmeyecektir. Bununla birlikte tezimizin inceleme konusu olan Büveyhîler devrinin daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm öncesi¹¹² ve sonrası siyasî tarihinden kısa bir kesit aktarmamızın önemli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü siyasî hadiselerle kısaca değinmek, ele aldığımız konunun

¹⁰⁶ Ali Meliki Miyancî, s. 66.

¹⁰⁷ V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 721.

¹⁰⁸ El-İstahrî, s. 119.

¹⁰⁹ İbn Havkâl, s. 322.

¹¹⁰ Yâkût el-Hamevî, c. III, s. 117.

¹¹¹ Yâkût el-Hamevî, c. IV, s. 51.

¹¹² Rey’in İslâm öncesi siyasi tarihiyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Nurullah Turan, “Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’e Kadar)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul, 2013.

anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Fakat siyasî olayların tümüne değinmenin böyle bir tezin sınırlarını çok aşacağını bir kez daha ifade etmek isterim. Bundan dolayı bu bölümde, tezin diğer bölümlerinin daha iyi anlaşılabilmesi adına, Rey'in fethi ile Emeviler, Abbasiler ve Büveyhîler dönemindeki bazı önemli siyasî hadiselerin üzerinde kısaca durulacaktır.

Rey'in Zerdüştler için kutsal bir mekân olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Kuşkusuz bu dönemde şehirde sadece Mazdaistler meskûn değildi. Burada Hristiyanlar da ikamet ediyorlardı. Nitekim m. 485, 499 ve 553 yıllarında Şark Süryani kilisesi piskoposlarının ikamet yeri olmuştur.¹¹³ Ancak Mecusî Sasanilerin hâkimiyeti altında bulunan bu önemli kente, Ya'kûbî Süryanilerin ne zaman ve nasıl yerleştiklerini kesin verilerle ıspatlamak güçtür. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla, Sasani İmparatoru I. Yazdicerd, oğlu Behrâm-Gûr (420-438) doğduğu zaman, Araplardan Münzir b. Nu'mân'ı (403-431) çağırıp kendisinden oğlunu büyütüp terbiye etmesini istemiştir. Lahmî devletin başkenti olan Hire şehri ve çevresinde büyüyen Behrâm, babasının ölümünden sonra Münzir'in de yardımıyla¹¹⁴ Sasani devletin imparatoru olmuştur.

Lahmîler bir Hristiyan devlet olarak bilinmektedir. Burada yaşayanların çoğu Nastûrî Hristiyanlardan olmalarına rağmen, Bizans'a tâbi bölgelerden kaçarak buraya sığınan Ya'kûbî Hristiyanlar da vardı.¹¹⁵ Behrâm'ın bunlardan etkilendiği hatta bunlarla ilişkisini sürdürdüğü düşünülebilir. Dahası Büveyhîlerin de mensup olduğu Deylemîlerin, Behrâm-Gûr'un hükümdarlığı döneminde Rey şehrine saldırmaları üzerine Behrâm-Gûr, Rey şehrini korumak amacıyla ordusuyla beraber buraya gelmiştir.¹¹⁶ Bu ordunun içerisinde Behrâm-Gûr'u Lahmîler zamanından beri tanıyıp, onunla irtibatını sürdüren, Sasani tahtını alması esnasında da kendisini destekleyen Hristiyanların bulunması muhtemeldir. Belki de yukarıda zikri geçen Süryanî piskoposlar, o dönemde buraya yerleşmiş ve mezheplerini Rey'de yaymışlardır.

¹¹³ V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 721.

¹¹⁴ Esko Naskali, "Sâsânîler", **DİA**, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 174-176.

¹¹⁵ Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", **DİA**, İstanbul, 2003, c. XXVII, s. 54-55.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, c. I, s. 248.

5.1 Rey'in Hz. Ömer Döneminde Fethi

Son Sasani hükümdarı III. Yezdicerd'in Nihâvend (21 / 641-642) savaşında yenilmesinden sonra, İran topraklarının hızla Müslümanların hâkimiyetine girdiği bilinmektedir. Rey'in hangi komutan tarafından ve ne zaman fethedildiğiyle ilgili ise farklı rivayetler vardır.

Konu ise ilgili en derli topu bilgiler ise İbnü'l Esîr'de yer almaktadır. Nitekim o Rey'in fethini şu şekilde aktarmaktadır:

“Nu'aym b. Mukarrin, Nihâvend savaşından sonra İsfahân ve Hemedân gibi önemli İran şehirlerini ele geçirmişti. Nu'aym, 12 bin kişilik ordusu ile Hemedân'da bulunduğu sırada, Deylemîlerin, Rey ve Azerbaycan halkıyla mektuplaştığı ve Nu'aym'a karşı savaşmak amacıyla *Vâc Rûz* denilen yerde konakladıkları bilgisini almıştı. Rey halkından ez-Zeynebi Ebu'l-Ferruhân ile Azerbaycan'dan Rüstem'in kardeşi İsfendiyâr komutasında bir ordu, *Vâc Rûz*'a ulaşmış ve burada büyük bir cephe oluşturmuşlardı. Sınır boylarında bulunan Müslümanlar, onlara karşı kendilerini korumaya çalışmış ve durumu Nu'aym'a bildirmişlerdi. Nu'aym, Hemedân'da Yezid b. Kays el-Hemedânî'yi vekil bırakarak *Vâc Rûz*'a doğru hareket etmişti. Burada büyük bir savaş meydana gelmiştir. Nihâvend savaşını aratmayan savaşın sonunda İranlılar büyük bir hezimete uğramış ve onlardan sayılamayacak kadar çok asker öldürülmüştü. Müslümanlar bu zaferi Hz. Ömer'e bildirdimşlerdir. Hz. Ömer de hemen Nu'aym'a bir mektup göndererek, Rey üzerine yürüyüp fethetmesini ve burada ikamet etmesini emretmiştir.¹¹⁷ Nu'aym b. Mukarrin, *Vâc Rûz*'daki zaferden sonra Rey şehri üzerine yürümüştür. İslâm ordularının gelmekte olduğunu gören ez-Zeynebi Ebu'l-Ferruhân, barış teklifinde bulunmak amacıyla Nu'aym'ın yanına gitmiştir. Ez-Zeynebi, o dönemde Rey yöneticisi olan Siyavuş b. Mehrân b. Behrâm'a muhalif olduğundan, Nu'aym'a yardım teklifinde bulunmuştu. Siyavuş; Dünbâvend, Taberistân, Kûmis ve Cürcân halkından yardım talep etmiş ve “Eğer Rey düşerse artık gidebileceğiniz bir yer kalmaz.” demiştir.¹¹⁸ Buraların halkı Müslümanlardan korktukları için Siyavuş'a yardım etmişlerdir. Aynı karargâhlarda konumlanan bu kuvvetlerle Müslümanlar, Rey dağının etekleri ile şehre yakın

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, c. III, s. 27-28.

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, c. I, s. 253.

yerlerde müteaddit defalar karşı karşıya gelmiş aralarında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu arada ez-Zeynebi, Nu'aym'a: *"Düşman ordusu bir hayli kalabalık, senin askerlerin ise oldukça azdır. Onun için benimle bir miktar süvari gönder ki onların bilemeyecekleri bir yoldan şehre gireyim. Sen de onlarla çarpışmalarına devam et, biz onları arka taraftan sardığımızda, sana karşı koymaya güç yetiremeyeceklerdir."* demiştir. Bunun üzerine Nu'aym gece vakti kardeşinin oğlu el-Münzir b. Amr'ı bir süvari grubunun başında göndermiştir. ez-Zeynebi onları kimsenin bilemeyeceği bir yoldan şehre sokmuştur. Nu'aym da bu esnada düşman askerleriyle çatışmaya girerek dikkatlerini dağıtıp süvari birliğini farketmemelerini sağlamıştır. Bu savaşta Müslümanlar sayıca az olmalarına rağmen sebat etmiş ve neticede zafere ulaşmışlardır. Rey'de, Sasani imparatorluğunun başkenti Medâin'de ele geçirdikleri kadar ganimete sahip olmuşlardır. ez-Zeynebi, Müslüman ordusu kumandanı Nu'aym tarafından Rey'de yönetici olarak atanmıştır. Oraya yerleşen Zeynebî'nin soyu zamanla yörede itibar sahibi olmuşlardır. Bugün bile (m. 1200ler) Rey'de ez-Zeynebi'nin soyundan gelenler gayet şerefli ve üstün kimseler olarak kabul edilmektedirler. Nu'aym, onların "Eski Rey" dedikleri şehirlerini yıkmış ve ez-Zeynebi'ye "Yeni Rey" şehrini kurmasını emretmiştir. Bu arada Nu'aym, Hz. Ömer'e fetih haberini iletmiş ve ganimetlerin beşte birini de merkeze göndermiştir.

119

Belâzurî ise farklı rivayetler aktarmaktadır. Ona göre Hz. Ömer, Nihâvend savaşından iki ay sonra Kûfe valisi Ammar b. Yasir'e yazdığı mektupta, 'Urve b. Zeyd et-Tâî'yi 8 bin kişilik orduyla Rey ve Destebâ'ya göndermesini emretmiştir. Bu emre uyan Ammar yöreye ordu sevk etmiştir. Bu ordu ile yöre sakinleri arasında yapılan savaşta Müslümanlar galip gelmişlerdir.¹²⁰ Ancak şehrin daha sonra elden çıktığı anlaşılmaktadır. Zira İkinci defa, Kûfe valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkas, karışık bir durumda bulunan Rey'e h. 25 yılında gelmiştir. Deylemîlerle savaşmış ve Rey'de düzeni yeniden tesis etmiştir.¹²¹

Fethedilmesinden sonra Rey halkı zaman zaman antlaşmayı bozmuşlardır. Bunun üzerine şehir de her defasında yeniden fethedilmiştir. Bu durum Hz.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, c. III, s. 29-30.

¹²⁰ Belâzurî, s. 362.

¹²¹ Belâzurî, s. 364; İbnü'l-Esîr, c. III, s. 87.

Osman'ın Kûfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî zamanında, Karaza b. Ka'b el-Ensârî'nin¹²² şehri yeniden fethetmesine kadar devam etmiştir. Bundan sonra şehir halkı itaatten ayrılmamıştır.¹²³

Görebildiğimiz kadarıyla, Rey şehrinin savaş yoluyla (anveten) ele geçirildiği konusunda bir konsensüs var gibi görünmektedir.¹²⁴

Rey şehri, fetihten sonra da pek çok savaş ve kargaşaya ev sahipliği yapmıştır. Emeviler döneminde özellikle Haricilerin pek çok defa Rey'i melce haline getirdikleri görülmektedir. Abbasiler döneminde ise Ali evladının Rey, Deylem ve Taberistan bölgelerindeki nüfuzları muhaliflerin bu bölgelerde yoğunlaştıklarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu durum Rey'in coğrafi konumunun ve stratejik mevkiinin muhalifleri buraya çektiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Rey'in demografik yapısının yeknesak olmaması da¹²⁵ muhaliflerin bu bölgede kamufle olmalarına ve taraftar toplamalarına imkan sağlamış gibi görünmektedir.

5.2 Emeviler Döneminde Rey Şehri

Rey şehri fethinden itibaren Irak valiliğine bağlı olarak idare edilmiştir. Irak'ın ikiye bölündüğü dönemlerde ise Kûfe'ye bağlı olarak yönetiliyordu. İkinci Emevi halifesi Yezîd (680-683) zamanında vukû bulan Kerbelâ vak'asıyla Rey şehri arasında ilişki mevcuttur. Hz. Hüseyin'i şehit eden ordunun başında bulunan kişi, aşere-i mübeşşereden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın oğlu Ömer b. Sa'd idi. Ömer, bu katliamı Rey valiliği vaadiyle yerine getirmiştir. Kaynaklara göre hadise şöyle gerçekleşmiştir:

Deylemîlerin m. 680 / 681 yılında Düsteba'ya saldırımları sebebiyle Ömer b. Sa'd, 4.000 kişilik bir orduyla Düsteba üzerine gönderilmişti. Oradan da Rey şehrine

¹²² İbnü'l-Esîr'de Rey'i h. 21 yılında Karazâ'nın fethettiğine dair bir rivayet vardır.

¹²³ Belâzurî, s. 364.

¹²⁴ Halife b. Hayyât bu konuda: "Rey'i el-Berâ b. Azîb 24. Yılda sulhla veya savaşla fethetti." diyerek kesin bir hüküm vermemektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Halife b. Hayyât (ö. 240 / 854-855), **Târih-u Halife b. Hayyât**, Tahk. Ekrem Ziya Umeri, Çev. Abdülhalık Bakır, **Halife b. Hayyât Tarihi**, Ankara, 2001, s. 196.

¹²⁵ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, **Medresetü'l-hadîs fî medîneti'r-Rey**, I. bs., İrbid, Dârü'l-Kitâbi's-Sekâfî, 2016, s. 42; İbn Rüste, s. 106.

geçecekti. Çünkü Ubeydullah b. Ziyâd, kendisine Rey valiliğini vermişti.¹²⁶ Fakat Rey'e varamadan Hz. Hüseyin'in Irak'a yürüdüğü haberi alınınca Ubeydullah b. Ziyâd tarafından geri çağırılmış ve “*Sen Hüseyin'in üzerine yürü. Önce bu işi halledelim, sonra öbür işe gidersin.*” denmiştir. Ömer b. Sa'd, bu görevden muaf tutulmak istediğini söylemişse de İbn Ziyâd'ın “*Olur, fakat bizim sana vermiş olduğumuz emaneti, (görevi) geri vermen şartıyla kabul ediyorum.*” demesi üzerine güvendiği kişilerle bu konuyu istişare etmiş, sonuçta da Rey'in göz kırptığı nimete hayır dememe kararı almış¹²⁷ ve nitekim o:

“Rey mülkünü ve Rey'i mi bırakayım?

Yoksa zemmedilmiş olarak Hüseyin'in kanıyla mı döneyim?

Onu öldürmek demek engelsiz ateşe girmek demektir.

Rey mülkü de göz aydınlığıdır.” demiştir.¹²⁸

Ne hazindir ki Ömer b. Sa'd, uğruna Hz. Hüseyin'i şehit ettiği Rey şehri valiliğine de getirilmemiş; yerine Muslim b. Ukbe atanmıştır. Buna gerekçe olarak ise Hz. Hüseyin ile yanındakileri şehit etmiş olması gösterilmiştir.¹²⁹ Böylece Rey valiliğine ulaşmak için döktüğü kan, onunla Rey arasında bir engele dönüşmüştür.

66 / 685 senesinin Rebiü'l-Evvel ayında Muhtâr es-Sakafî, Kûfe şehrini ele geçirmiştir.¹³⁰ Muhtâr, Yezîd b. Ebî Neciyye el-Fezzârî'yi Rey ve Düstebâ şehirlerinin valisi olarak atamıştır.¹³¹ Bu tarihten başlayarak Kûfe'de öldürüldüğü h. 67 yılının Ramazan ayına kadar Rey, Cibâl, Isfahân, Azerbaycan, Faris ve el-Cezire bölgesinin haracı Muhtâr'a gönderilmekteydi.¹³² Aynı yıl içerisinde Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar ile savaştığı dönemlerde Isfahân valisi Attâb b. Verkâ er-Reyâhî'yi

¹²⁶ Ebü'l Ferec el-Isfahânî (ö. 356 / 967), **Makâtîlü't-Talibiyyîn**, Tahk. Seyyid Ahmed Sakr, Nşr. İntişârâtü's-Şerîf er-Rıdâ, II. bs., Kum, 1416, s. 112; Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab en-Nüveyrî (ö. 733 / 1333), **Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb**, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, XXXIII, I. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1423, c. XX, s. 425.

¹²⁷ et-Taberî, c. V, s. 409; İbn Miskeveyh, c. II, s. 43.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 55.

¹²⁹ M. Mahfuz Söylemez, **Kûfe'nin Siyasi Tarihi**, I. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 153.

¹³⁰ Halîfe b. Hayyât (ö. 240 / 854-55), **Târîhu Halîfe b. Hayyât**, Tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, II. bs., Riyâd, Dârü't-Tayba, 1985, s. 263; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. III, s. 5; İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 195.

¹³¹ Dîneverî, s. 292.

¹³² Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. III, s. 10; İzzüddin İbnü'l-Esîr (ö. 630 / 1233), **Üsdü'l-gâbe fî ma'rîfeti's-sahâbe**, Tahk. Ali Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, VIII, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y., c. V, s. 117; Hüseyin Keriman, c. II, s. 123.

Reylilerle savaşıması için görevlendirmişti. Yapılan savaştan sonra Attâb, Rey'i kılıç zoruyla alıp her şeyi ganimet olarak kabul etmiştir.¹³³ Bu hadiseden sonra Rey Mus'ab'a bağlanmıştır. Ancak bir süre sonra Muhtâr es-Sakafî, İbn Zübeyr tarafından tasfiye edilecek ve Kûfe ile birlikte Rey de Mus'ab'ın hâkimiyetine geçecektir. Ancak bu da uzun süre devam etmeyecek ve şehir Abdülmelik b. Mervân'ın hâkimiyetini kabul edecektir. Halife Abdülmelik b. Mervân Irak'a hâkim olunca, Yezid b. Rûveyym eş-Şeybânî'yi de Rey valisi olarak atamıştır.¹³⁴

Irak'ın Emevilerin hâkimiyetine geçmesi ve burada güçlü bir yönetimin yeniden tesisi Emevi muhaliflerini merkezin dışına savurmuştur. Kuşkusuz bundan Rey'de nasibini almıştır. Nitekim 68 / 687 senesinde bir grup Harici, Rey şehrine saldırmıştır. Rey halkından bir grubun da Haricilere destek vermesinden dolayı Fîrûz-Behrâm denilen mevkide yapılan savaşta Rey valisi Yezîd b. Ruveyym öldürülmüştür.¹³⁵ Onun öldürülmesiyle şehir bir süre Haricilerin egemenliğinde kalmıştır.

Irak, Abdülmelik b. Mervân döneminde Haccac b. Yusuf'un hâkimiyetine teslim edilince Rey de Haccac'ın yönetimine geçmiştir. Haccac Irak ile birlikte burada da kısa süre içerisinde istikrarı sağlamıştır. Onun, şehri güçlü amillerle yönettiği bilinmektedir. Onun atadığı amillere gelince; bunlardan ilki Âdî b. Vetâd el-İyâdî olup 77 / 696 senesinde Rey valiliğine atanmıştır.¹³⁶ Ancak kısa süre sonra görevden alındığı anlaşılmaktadır. Zira Taberi; "Aynı sene içerisinde Süfyân b. el-Ebred el-Kelbî, Rey valisi İshâk b. Muhammed el-Eş'as'le beraber Ezarika ile savaşmaları için Haccac tarafından Rey'e gönderilmiştir."¹³⁷ Demektedir. Bu da kısa süre içerisinde görevden alındığı ve yerine İshak'ın atandığını göstermektedir. Haccac tarafından 83 / 702 senesinde ise Emevilerin Horasan valisi ve Mâverâünnehir fâtihi olarak bilinen büyük kumandan Kuteybe b. Müslim Rey valiliğine atanmıştır.¹³⁸

¹³³ İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 261.

¹³⁴ Et-Taberî, c. VI, s. 164.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, c. IV, s. 259.

¹³⁶ Et-Taberî, c. VI, s. 295.

¹³⁷ Et-Taberî, c. VI, s. 300-301; Hüseyin Keriman, s. 125.

¹³⁸ Et-Taberî, c. VI, s. 374.

Emevilerin son döneminde İmam Zeyd hadisesi cereyan etmiştir. İmam Zeyd Kûfe’de öldürülürken oğlu Yahya ise Rey’e kaçmış ve bir rivayete göre burada öldürülmüştür. Rey halkı ileriki dönemlerde *es-Sûrîn* denilen su kanalına yaklaşmayıp burayı uğursuz sayarlardı. Bunun nedeni olarak Yahya b. Zeyd’i öldüren kılıcın bu su kanalında yıkanmış olmasının gösterirlerdi.¹³⁹ Bu durum, Ali evlâdını seven Müslümanların Rey’de çoğunluğu oluşturmaya başladıklarına işaret etmektedir.

5.3 Abbasiler Döneminde Rey Şehri

Rey’in Abbasiler döneminde hareketli bir siyasî tarihi olmuştur. Bu canlı tarihi şu şekilde özetleyebiliriz:

Nasr b. Seyyâr’ın öldüğü 131 / 748 senesinde, Ebû Müslim el-Horasânî’nin kumandanlarından Kahtaba b. Şebib, Cibâl bölgesinde bulunmaktaydı. Emevilerin yönetimi altındaki bu topraklar yavaş yavaş Abbasilere geçmekteydi. Kahtaba, oğlu Hasan’ı Rey’i alması için göndermiştir. Habîb b. Bedîl en-Nehşelî gibi Emevi taraftarı kişiler, Hasan’ın Rey’e doğru geldiği haberini alınca şehri terk etmişlerdir. 131 / 748 yılında şehri savaşmadan alan Hasan, babası Kahtaba gelene kadar Rey’de beklemiştir. Emevi taraftarı Suriye’lilerin Rey’i terk ettiği haberini alan Ebû Müslim, şehri terkeden bu zevatın mallarına el konulmasını emretmiştir.¹⁴⁰ Bu malları da süren savaşta kullanmıştır. Bu şekilde Rey, Ebû Müslim’in önemli ve korunaklı şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Nitekim Abbasilerin galibiyeti kesinleşince ilk Abbasi Halifesi Ebü’l-Abbas es-Seffâh’ı (750-754) ziyaret etmek amacıyla Mekke’ye giderken bütün mal ve hazinelerini Rey’de bırakmıştı.¹⁴¹ Bu da şehre ne denli güvendiğini göstermektedir. İkinci Abbasi Halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr (754-775) ile Ebû Müslim’in arasının bozulduğu dönemde, arkadaşları Ebû Müslim’e Rey’de ikamet edip hiçbir şekilde halifenin yanına gitmemesini salık vermişlerdir. Bu durum bir taraftan Rey’in ona sadakatini gösterirken bir taraftan Rey’e sahip olanın, oradan Horasan’a kadar olan bütün bölgeye hâkim olacağını

¹³⁹ Ebû Dülef, s. 78.

¹⁴⁰ Et-Taberî, c. VII, s. 404; İbnü’l-Esîr, c. V, s. 326.

¹⁴¹ İbnü’l-Esîr, c. V, s. 372.

göstermektedir.¹⁴² Arkadaşlarının uyarılarına rağmen halifenin yanına giden Ebû Müslim, onun tarafından öldürülmüştür.

Ebû Müslim'in öldürülmesinin ardından isyan eden Sinbâd¹⁴³, Nisâbur, Kûmis ile birlikte Rey'i de ele geçirmiştir. Ebû Müslim'in Rey'de bıraktığı hazineleri de alan Sinbâd, iyice güçlenmiştir. Kadınları esir edip mallarını yağmalamış, tüccarlara ise dokunmamıştır. Amacının Kâbe'ye gidip orayı yıkmak olduğunu söylemekteydi.¹⁴⁴ Abbasi Halifesi Mansur, Cumhûr b. Mirrâr el-İclî'yi Sinbâd'a karşı savaşmak üzere on bin Acem askeriyle göndermiştir. Yapılan savaşta Sinbâd ve taraftarları yenilmişlerdir. Sinbâd'ın askerlerinden ölen kişi sayısının altmış bin civarında olduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁵

Sinbâd'ın Ebû Müslim'den kalma hazineleri, Cumhûr b. Mirrâr el-İclî'nin eline geçmişti. Etrafında bulunan askerlerin çokluğuna da güvenerek Abbasilere karşı isyan başlatan Cumhûr, Mansur'un kendisine karşı gönderdiği Muhammed b. el-Eş'as'ın askerlerine karşı koyamayacağını anlayınca, Rey'i terk edip Isfahân'a kaçmak zorunda kalmıştır. 138 / 754 senesinde Cumhûr, Azerbaycan'da iken arkadaşları tarafından öldürölüp kafası Mansur'a gönderilmiştir.¹⁴⁶

141 / 758 senesinde Halife Mansur, oğlu Muhammed Mehdi'yi Horasan'da isyan eden Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî ile savaşması amacıyla Rey şehrine göndermiştir.¹⁴⁷ Abbasî vezirliğini deruhte etmekte olan Bermekî sülalesinin ilk temsilcisi Hâlid el-Bermekî¹⁴⁸ de, Mehdi'ye tecrübesiyle yardımcı olması için Rey'e gönderilmişti. Mehdi, Abdülcabbar ile savaşması için Hâzim b. Huzeyme'yi görevlendirmişti. Yapılan savaşta Abdülcabbar yenilmiştir. H. 151 senesine kadar Horasan bölgesinin yöneticiliğini yapan Mehdi ise bu sürede Rey'de ikamet

¹⁴² İbnü'l-Esîr, c. V, s. 384.

¹⁴³ Bu kişi Nisâbur'un Ehrevâne adındaki bir köyünden olan Mecûsî bir köylüydü. İsyanının sebebi Ebû Müslim'in intikamını almaktır. Daha detaylı bilgi için bkz.: Nizâmülmülk (ö. 485 / 1092), **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, IV. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 293.; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 392.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, c. V, s. 392.

¹⁴⁵ Mesûdî (ö. 345 / 956), **Murûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher**, Tahk. Charles Pellat, V, Beyrut, Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Lübnânîyye, 1973, c. IV, s. 145. ; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 392.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, c. V, s. 394.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, c. V, s. 412.

¹⁴⁸ Saim Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 251-253.

etmiştir.¹⁴⁹ Harun Reşîd, babasının Rey’de ikamet ettiği dönemde burada doğmuştur.¹⁵⁰ Zaten Harun Reşîd döneminin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilen¹⁵¹ vezir Bermekî ailesinin yükseliş serüvenin kökenleri de buraya, yani onun Rey’deki ikametine dayanmaktadır. Çünkü Rey’de doğan Harun Reşîd ile gene burada doğan Yahya el-Bermekî’nin oğlu Fazl sütkardeşi idiler.¹⁵² Bu kardeşlik ileriki dönemlerde ittifaka dönüşmüştür. Arkasından da savaş haline evrilmiştir.

Mehdi, Rey’de ikamet ettiği dönemde Rey’in bazı kısımlarını yıktırması ve yeni yerleşim birimleri inşa ettirmiştir. Öyle ki İbnü’l-Fakîh, insanların şuan yaşadığı Rey şehrinin, Mehdi tarafından yeniden inşa edilen kısım olduğunu söylemektedir.¹⁵³ Mehdi, ayrıca şehrin savunmasına destek amacıyla etrafına hendekler kazdırmış ve bir Cuma mescidi ile bir de hapisane yaptırmıştır.¹⁵⁴ Şehir bu tarihten sonra Muhammed Mehdi’ye nisbetle *Muhammediyye* olarak isimlendirildiğini yukarıda dile getirmiştik. Bu da söz konusu değişikliğin hacmini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

145 / 762 senesinde Medine’de Ali evlâdından *Nefsü’z-Zekiyye* olarak bilinen Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib isyan etmiştir.¹⁵⁵ Rey şehri açısından bu isyanın önemi büyüktür. Çünkü isyan bastırılıp Muhammed Nefsü’z-Zekiyye öldürüldükten sonra, kardeşleri ve çocukları İslâm coğrafyasının mühtelif yerlerine dağılmışlardır. Kardeşlerinden İdris b. Abdullah Fas’a gitmiş ve orada *İdrisîler* hanedanlığının temellerini atmıştır. Deylem ve Taberistân bölgeleri ile inceleme konumuz olan Rey şehrinin bundan sonraki tarihlerini etkileyecek olan olaylar silsilesinin başlangıcı ise Nefsü’z-Zekiyye’nin bir diğer kardeşi olan Yahya b. Abdullah’ın bu bölgeye gelmesi ile başlamıştır. Yahya önce Rey şehrine, ardından da Taberistân’a geçmiştir.¹⁵⁶ Abbasilere itaat etmekte direnen Deylem, Taberistân ve Cibâl bölgesi, Abbasilerden kaçarak buralara sığınan Ali evlâdını sahiplenmiştir.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Nahide Bozkurt, “Mehdî Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2003, c. XXVIII, s. 377-379.

¹⁵⁰ Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 89.

¹⁵¹ Mehmet Dalkılıç, “Bermekilerin Düşüşü”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XV, Sy: 1, Elazığ, 2010, s. 183-197.

¹⁵² Saim Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 251-253.

¹⁵³ İbnü’l-Fakîh, s. 537.

¹⁵⁴ İbnü’l-Fakîh, s. 537.

¹⁵⁵ Mesûdî, c. IV, s. 145.

¹⁵⁶ Mesûdî, c. IV, s. 147.

¹⁵⁷ Hasan Yaşaroğlu, “Zeydiler”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XXXXIV, s. 324-326.

Özellikle Yahya b. Abdullah'ın burada destek bulmasından sonra, bu bölgelere sığınanların sayısı artmaya başlamıştır. Müslümanlığı kabul etmekte zorlanan bölge, Ali evlâdı sayesinde İslâmı buluşmuştur. Bu bölgeye sığınan Ali evlâdının Zeydiyye mezhebine mensup olmasından dolayı da, Şiiliğin Zeydiyye kolu burada yaygınlaşmaya başlamıştır.¹⁵⁸ Daha sonraları Deylem, Gilân ve Taberistân bölgesinde bir Zeydiyye devleti de kurulacaktır. Hatta İran'a Şiiliğin yayılması ve Anadolu'ya Şiiliğin sıçramasının arkasında da bu bölgenin etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir. Kaldı ki birinci nesil Büveyhîlerin, Şiiliğin Zeydiyye koluna mensup olmalarının¹⁵⁹ kökenlerinin buraya dayandığı dile getirilmektedir.

171 / 787 senesinde Halife Hâdî ölünce¹⁶⁰ yerine Harun Reşîd geçmişti. O'nun doğduğu bu topraklara karşı özel bir ilgisi vardı.¹⁶¹ Yukarıda zikri geçen Yahya b. Abdullah'ın Deylem bölgesinde ayaklanmasından sonra Halife Harun, sütkardeşi Fazl b. Yahya el-Bermekî'yi onunla savaşması için 50 bin kişilik bir orduyla görevlendirmişti. Cürcân, Taberistân ve Rey valiliklerini de Fazl'a vermişti.¹⁶² H. 180 senesinde ise Fazl'ı azlederek, Rey valiliğine Muhammed b. Yahya b. el-Hâris'i atamıştır.¹⁶³ Fakat Muhammed, buraya tam hâkim olamamıştır. Bunun üzerine halife Rey'e verdiği önemin bir nişanesi olarak bizzat kendisi 189 / 804-805 senesinde şehre gelmiş ve olaya müdahil olmuştur. Harun er-Reşîd bu sefer esnasında, Rey'de dört ay kalmıştır. Bu sırada Taberistân, Rey, Dünbavend, Kûmis ve Hemedân valiliklerine Abdullah b. Mâlik'i atamış öyle Bağdat'a dönmüştür.¹⁶⁴

Harun Reşîd'in 193 / 808 senesinde vefat etmesinin ardından oğlu Emin halife olmuştur.¹⁶⁵ Diğer oğlu Me'mûn ise Merv şehrinde kalarak babasının kendisine bıraktığı Horasan valiliğini sürdürmüştür. Rey şehrini ise onun adına Tâhir b. Hüseyin yönetmekteydi.¹⁶⁶ Tâhir'in bu göreve getirilmesi hikâyesi ise ilginçtir. Rivayetlere göre Emin ve Me'mûn kardeşler arasında vukû bulan ihtilaflar silsilesi,

¹⁵⁸ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXIV, s. 328-331.

¹⁵⁹ Metin Bozkuş, s. 155.

¹⁶⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911 / 1505), **Târihu'l-Hulefa'**, Tahk. Kasım Şemmai er-Rûfâ'î, Muhammed el-Osmanî, Beyrut, Dârü'l Erkam b. Ebi'l Erkam Matbaası, t.y., s. 222.

¹⁶¹ Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, **a.g.t.**, s. 37.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 115.

¹⁶³ Et-Taberî, c. VIII, s. 266.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 173-175.

¹⁶⁵ Süyûtî, s. 233-234.

¹⁶⁶ Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 399-400.

Emin'in, Me'mûn'un Rey âmilî olan Abbâs b. Abdullah b. Mâlik'e bir mektup gönderip, Rey'de bulunan endemik bitkilerin (veya ağaçların) çeşitlerini kendisine bildirmesini istemesiyle devam etmiştir. Me'mûn, kendisine sormadan konu hakkında Emin'e haber veren âmilini azletmiş¹⁶⁷ yerine ise yukarıda ifade ettiğim gibi Tâhir b. Hüseyin'i atamıştır.

Emin ve Me'mûn kardeşlerin giriştiği mücadelede galip gelen Me'mûn'un halifeliğine giden olaylar zinciri, Rey şehrinde kazandığı zafer ile başlamıştır. Bu savaş esnasında Me'mûn, ordusunun kumandanlığına Rey valisi olan Tâhir b. Hüseyin'i atamıştır.¹⁶⁸ Emin'in ordusunun başında ise Abbasilerin eski Horasan valisi Ali b. İsâ b. Mahân vardır. Tâhir'in yaklaşık 4 bin kişilik ordusuna karşı, Ali b. İsâ'nın ordusu çok daha kalabalıktır.¹⁶⁹ Yapılan savaşta Tâhir'in galip gelmiş olmasının Me'mûn'a Bağdat'ı, Tâhir'e ise Rey şehrini kazandırdığı söylenebilir. Çünkü bu savaşla yıldızı parlayan Tâhir, Horasan valisi olmuştur. Yukarıda zikri geçen, Ali evlâdı önderliğinde bir araya gelen Zeydîlerin Rey'i ele geçirmelerine kadar bu şehir Tâhirîlerin elinde kalmıştır.¹⁷⁰

Halifeliğinin ilk yıllarını Merv şehrinde geçiren Me'mûn¹⁷¹, Bağdat'a yöneldiği zaman Rey şehrine uğramış hatta burada günlerce kalmıştır. Bu esnada şehir halkı, içinde bulundukları durumdan şikâyet ederek ödedikleri haraç vergisinin biraz indirilmesini talep etmiştir. Rey'in 12 milyon olan haraç vergisi, Me'mûn'un 2 milyonu indirmesiyle 10 milyon dirheme düşmüştür.¹⁷² Birkaç sene önce (201 / 816-817) kıtlık yaşayan Rey halkının, maddi olarak henüz eski seviyelerine gelemediklerini gösteren bu örnek, o dönemlerde kıtlığın etkisinin uzun süre devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

250 / 864-865 senesi bir taraftan Zeydîler açısından diğer taraftandan ise Rey açısından bir dönüm noktası olmuştur. Şöyle ki: Ali evlâdı Yahya b. Ömer'in h. 250 senesinde Kûfe'de başlattığı isyan, dönemin Abbasi halifesi Mustaîn Billah (862-866) tarafından bastırılmıştır. Yahya b. Ömer bu isyanın neticesinde öldürülmüştür.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 203.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 213.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 214.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, c. VII, s. 139.

¹⁷¹ M. Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 59.

¹⁷² İbnü'l-Fakîh, s. 539-540; Yâkût el-Hamevî, c. III, s. 118; İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 345.

Taraftarları ise farklı bölgelere dağılmışlardır. Bunlardan birisi ise Ali evlâdından biri olan Hasan b. Zeyd'tir. Hasan, Rey şehrine giderek yerleşmiştir.¹⁷³

Yahya b. Ömer'in isyanını bastırması dolayısıyla Halife Mustâîn Billah, Muhammed b. Tâhir'e Taberistân bölgesinde bazı iktâlar vermiştir. Bu iktâlardan olan Kelâr ve Salûs ehline karşı Muhammed b. Tâhir'in adamlarının takındığı menfi tavır ve haksızlıklara karşı, yörede yeni bir isyan başlamıştır. Asiler, Yahya b. Ömer'in öldürülmesi hadisesinde kaçıp Rey'e sığınan Hasan b. Zeyd'e mektup gönderip, kendilerine liderlik etmesini istemişlerdir. Hasan bu daveti kabul ederek Taberistân'a gitmiş, bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Âmul, Kelâr, Salûs gibi şehirler, Hasan'ın emri altına girdiği gibi Deylem bölgesinin önde gelen liderleri de Hasan'a bağlanmışlardır. Böylece Taberistân bölgesinde Zeydî devleti kurulmuştur.¹⁷⁴

Hasan b. Zeyd, Rey şehrini alması için kendi soyundan olan ve aynı ismi taşıyan Hasan b. Zeyd'i görevlendirmiştir. Şehir ele geçirilmiş, ancak akabinde deyeniden Tâhirilerin hâkimiyetine geçmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi o zamanlar Rey valisi Muhammed b. Tâhir'di. Rey şehri, bu şekilde Zeydîler ve Tâhirîler arasında birkaç defa el değiştirerek bir istikrarsızlık dönemi yaşamıştır.

259 / 872 senesinde Halife Mu'temîd tarafından gönderilen Musa b. Boğa, Rey şehrini tekrar Abbasi hâkimiyetine dâhil etmiş ve şehrin valiliğini üstlenmiştir.¹⁷⁵ Rey'in siyasî tarihinde neredeyse yirmi yıllık bir istikrar dönemi yaşanmıştır. Bu dönemin sonundaki en ciddi hadise ise Halife Mu'tazîd (892-902)'ın, 281 / 894 senesinde Cibâl bölgesine gelmiş olmasıdır. Zira halife bu bölgeye gelince yörenin idarî yapısında değişiklik yapmış ve oğlu Ali el-Müktefî'yî Rey, Kazvîn, Zencân, Ebher, Kum, Hemedân ve Dînör valiliklerine atamıştır. Ali el-Müktefî'nin Rey valiliği boyunca, bölgenin kısmen sükûnet bulduğu müşahade edilmektedir.¹⁷⁶ Ancak bu dönemin uzun sürmediği görülmektedir. Zira Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yıldızı parlamaya başlayan, Sâmânîler devletinden İsmail b. Ahmed tarafından 289 / 902 senesinde Rey şehri ele geçirilmiştir. Ali el-

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, c. VII, s. 115.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, c. VII, s. 116.

¹⁷⁵ Et-Taberî, c. IX, s. 274-276.

¹⁷⁶ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 40,41.

Müktefî tarafından bu emr-i vâkî tasdik edilmiştir. Ahmed b. ismâil 296 / 908-909 yılında Halife el-Müktefî'den sonra iş başına gelen Halife Muktedir'den de (908-932) hil'at almayı başararak Rey hâkimiyetini perçinlemiştir.¹⁷⁷ Ancak bu olay şehre bir istikrar getirememiştir. Zira Azerbaycan'a hükmeden Sâcoğullarının hükümdarı Yusuf b. Ebî's-Sâc 304 / 916 senesinde Rey'i ele geçirmiştir.¹⁷⁸ Siyasî çalkantı bundan sonra da devam etmiştir.

Bu tarihten itibaren Rey şehri pek çok defa el değiştirmiştir. Büveyhîlerin Rey şehrini ilk defa ele geçirecekleri tarih olan 329 / 940-941 senesine kadar, Büveyhîlerin de bir parçası oldukları Deylem bölgesinde yaşayan pek çok kumandanın Rey'de hüküm sürdüğü görülmektedir.

Büveyhîler, h. 329 senesinde Rey'i ele geçirdiklerinde burada Deylemli bir sülale olan Ziyârîlerden Merdâviç b. Ziyâr'ın kardeşi Veşmgîr b. Ziyâr hüküm sürmekteydi.¹⁷⁹

Birkez daha ifade edelim ki Büveyhîlerin Rey şehrini ele geçirdikleri m. X. asrın başlarından itibaren, yerel hanedanlıkların Abbasi topraklarında bağımsız birer devlet gibi hareket etmeye başladıkları görülmektedir. Bu dönemde Fars ve Cîbâl'de Büveyhîler; Musul, Diyarbekir, Mardin ve Urfa bölgesinde Hamdânîler; Suriye ve Mısır'da İhşîdîler; Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâmânîler; Basra'da İbn Râik ve Hûzistân'da el-Berîdî gibi hanedanlıklar, Abbasilere bağılıymış gibi görünse de gerçekte bağımsız birer devlet gibi hareket etmekteydiler.¹⁸⁰

Böyle bir ortamda Deylem bölgesinden tarih sahnesine dâhil olan üç kardeşin te'sis ettiği Büveyhîler devleti, Fars ve Cîbâl bölgelerindeki hâkimiyetlerinin ardından, Abbasi hilafet merkezi olan Bağdat'ı bile ele geçirebilecek kadar etkili bir güce ulaşmıştır.

Büveyhîlerin 945 yılında Bağdat'ı ele geçirmelerinden sonra İslam târih yazıcıları, Büveyhîlerin Bağdat / Irak kolunu merkeze alan bir tarih yazım tarzı benimsemişlerdir. Bu sebeple Rey'in Büveyhîler dönemindeki durumuyla ilgili malumat toplamak güçleşmiştir. Buna rağmen Büveyhî devletinin bânisi olan üç

¹⁷⁷ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî (ö. V. / XI. yüzyıl), **Zeynü'l-ahbâr**, Arapçaya Çev. İfaf es-Seyyîd Zeydân, I. bs., Kahire, 2006, s. 210.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 87.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 252.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 270; Metin Bozkuş, s. 71.

kardeşten birisi, yani Rüküddevle'nin, vefat edene kadar Rey'de ikamet etmiş olması, bizim açımızdan avantaj sağlayan bir durum olmuştur. Çünkü Bağdat'ta bulunan Büveyhî emirleri, Rey'deki Rüküddevle'ye saygı duymuş ve pek çok işlerinde kendisiyle istişare etme ihtiyacı hissetmişlerdir.¹⁸¹ Bu da Rey hususunda kaynaklarımıza bilgilerin yansımaları sağlamıştır.

Bu kısa girişten sonra şimdi de Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Rey şehrinin siyâsî tarihini özet bir şekilde ele alalım.

5.4 Büveyhîler Döneminde Rey Şehri

Büveyhî hanedanlığının ortaya çıktığı IV / X. asrın başlarında, İslâm dünyasının siyasal anlamda bir parçalanma yaşadığını yukarıda özet olarak vermiştik. Bilindiği gibi Emevilerden yekpare bir İslâm dünyası devr alan Abbasiler, çeşitli sebeplerden dolayı giderek zayıflamıştır.¹⁸² Merkezden uzak coğrafyalarda hüküm süren valiler, bu zayıflıktan faydalanarak müstakil birer devlet gibi hareket etmeye başlamışlardır. Abbasi hilâfetinin bu devletler üzerinde otoritesi var gibi görünse de gerçekte bu otorite sembolik bir anlam ifade etmekten öteye geçmemiştir. Bu da söz konusu tarihten itibaren devam eden döneme Abbasiler demekten ziyade gerçekte bir mahalli hanedanlar dönemi olarak bakılmasını intaç etmiştir.¹⁸³

Kaldı ki merkezî bölgede bile Abbasi hilâfetinin büyük zorluklarla ancak bastırabildiği *Zenc* isyanının etkileri hala devam etmekteydi. İsmâîli mezhebine ait fikirler ise İslâm devletinin topraklarında hızla yayılıyordu. Karmatiler; Suriye, Filistin ve el-Cezire gibi yerlere ilaveten Kûfe şehrini bile yağmalamışlardı. Özellikle Karmatilerin 929 senesinde Mekke'yi işgal ederek, Hacerülesved'i Bahreyn'deki merkezlerine götürüp 20 sene burada tutmaları, Abbasi devletinin içerisinde bulunduğu hali pür melali görmek için kâfi bir örnektir.¹⁸⁴

İşte Büveyhîler devleti böyle bir ortamda ortaya çıkmış hanedanlıklardan birisidir. 321 / 933 senesinde tarih sahnesine çıkan¹⁸⁵ bu hanedanlık, ilk olarak Cibâl

¹⁸¹ İbn Miskeveyh, c. V, s. 353.

¹⁸² Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XII, İzmir, 1999, s. 47-72.

¹⁸³ Ahmet Güner, "**Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik**", s. 48.

¹⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", **DİA**, İstanbul, 1988, c. I, s. 31-48.

¹⁸⁵ İbn Miskeveyh, c. V, s. 157.

bölgesinde hâkimiyet kurmaya başlamış, daha sonra ise hâkimiyet alanını genişletmiştir. Öyle ki m. 945 senesinde Bağdat'ı ele geçirerek, halife Müstekfî Billah'ı azledip yerine Mutî' Lillah'ı tayin edebilecek güce ulaşmışlardır.¹⁸⁶

Büveyhîler, Hazar denizinin güneyinde bulunan Deylemistan bölgesine mensupturlar. Bu devletin bânisi olan üç kardeş Ali, Hasan ve Ahmet'tir. Babaları Ebû Şücâ' lakaplı Büveyh b. Fenâhüsrev'dir. Asker kökenli olan bu üç kardeş¹⁸⁷, Deylem askerleri içerisinde gösterdikleri kahramanlık sonucu ön plana çıkmış ve Büveyhî hânedanını kuracak güce ulaşmışlardır.

Kaynaklara göre Büveyhî hanedanlığının kuruluşu şöyle gerçekleşmiştir: Hânedanın bânisi olan Büveyhî kardeşler, ilk olarak Gîl kökenli Sâmani komutanlarından Mâkân b. Kâkî'nin hizmetinde çalışmaya başlamışlardır.¹⁸⁸ Sonrasında ise aynı ırktan bir diğer komutan olan Merdâviç b. Ziyâr'ın hizmetine girmişlerdir. Merdâviç, üç kardeşten en büyüğü olan Ali b. Büveyh'e Kerec¹⁸⁹ şehrinin kumandanlığını vermiştir.¹⁹⁰ Büveyhîlerin siyasî tarihini anlatan eserler bu atamayı Büveyhî devleti açısından bir dönüm noktası olarak kabul etmektedirler.¹⁹¹ Zira burada deneyim elde etmişler ve Merdâviç b. Ziyâr'la mücadele edebilecek konuma gelmişlerdir. Onun ölümünden sonra ise ciddi bir güce ulaşmışlardır. Bu üç kardeşin liderliğini en büyükleri olan Ali b. Büveyh deruhte etmiştir. Nitekim En büyük kardeş olan Ali b. Büveyh, Merdâviç'in ölümünden sonra kardeşi Hasan'ı Cibâl bölgesi üzerine¹⁹²; en küçük kardeşi Ahmet'i¹⁹³ de Kirmân ve Ahvaz

¹⁸⁶ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 496-500.

¹⁸⁷ Ebû'l Ferec İbnü'l Cevzî, c. XIII, s. 341; İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 220.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 222.

¹⁸⁹ Hemedân ve İsfahân arasında bulunmakla beraber Hemedân'a daha yakın olan bir şehir. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, c. IV, s. 146.

¹⁹⁰ İbn Miskeveyh, c. V, s. 158.

¹⁹¹ Ahmet Güner, *a.g.t.*, s. 178; Ali Hasan Gadban, s. 136; Hasan Müneymene, s. 121; Metin Bozkuş, s. 40; Mahmud Ganavi ez-Züheyri, s. 24; Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, *a.g.t.*, s. 42; Vefa' Muhammed Ali, s. 17; Nâdiye bnt. Abdussamed b. Abdülkerim Muklîyye, İklîmâ er-Rey ve'l-Cibâl fi'l-asri'l-Büveyhî, Câmietü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şeriâ ve'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Mekke, 2006, s. 53.

¹⁹² İbn Miskeveyh, c. V, s. 236.

¹⁹³ 945 yılına gelindiğinde ise en küçük kardeş Ahmet, Abbasilerin hilafet merkezi olan Bağdat üzerine yürümüş ve burayı ele geçirmiştir. 19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a giren Ahmet b. Büveyh'e, halife tarafından Muizzüddeve lakabı verilmiştir. Muizzüddeve, aynı gün içerisinde en büyük ağabeyi Ali'ye İmadüddeve, Rey ve Cibâl bölgesinin hâkimi olan ağabeyi Hasan'a ise Rüküddevle

(Huzistan) üzerine göndermiştir.¹⁹⁴ Cibâl'e gelen Hasan, Rey şehrini ele geçirmeyi başarmıştır. Böylece m. 940 yılında, Rey şehri ilk defa Büveyhîlerin eline geçmiştir.¹⁹⁵

Rüknüddeve lakaplı Hasan, Rey'i kendisine merkez haline getirmiş ve hayatının tamamını burada geçirmiştir. Burada 366 / 976 yılında vefat etmiştir. Vefat etmeden önce oğullarını bir araya toplamış ve kendisinden sonra başa geçecek kişi olarak en büyük oğlu Adudüddeve'yi veliaht olarak belirlemiştir.¹⁹⁶ Diğer iki oğlu Müeyyidüddeve ve Fahrüddeve'yi de abilerine itaat etmeleri konusunda uyarmıştır. Müeyyidüddeve'ye Isfahân ve çevresini, Fahrüddeve'ye ise Rey ve Cibâl bölgesinin yönetimini bırakmıştır.¹⁹⁷

Fakat Fahrüddeve, babasının ölümünden sonra kardeşi Müeyyidüddeve'ye ait toprakları da kendi uhdesine almak maksadıyla Adudüddeve'ye karşı isyan başlatmıştır. Adudüddeve, kardeşi Fahrüddeve'nin üzerine yürümüş ve onu yenmiştir. Elinde olan Rey ve Hemedân şehirleri ile bu iki şehir arasındaki bölgeyi de kardeşi Müeyyidüddeve'nin topraklarına katmıştır.¹⁹⁸

M. 982 senesinde Adudüddeve¹⁹⁹; ondan bir sene sonra da Müeyyidüddeve vefat etmiştir.²⁰⁰ Bunun üzerine Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkenti olan Rey'de bulunan komutanlar, o sırada Nisâbur'da bulunan Fahrüddeve'yi başlarına geçmesi için başkente davet etmişlerdir. Fahrüddeve, Rey'de göreve başladıktan sonra 374 / 984 senesinde halifeden hil'atlerin yanısıra Fahrüddeve lakabına ilaveten *Felekü'l-Ümme* lakabı da almıştır.²⁰¹ Kardeşi Müeyyidüddeve'nin veziri olan Sâhib b.

lakaplarını verdirmiştir. Ayrıca halife Müstekfî Billah, üç kardeşin bu lakaplarının ve künyelerinin, dirhem ve dinarlar üzerine yazılmasını da sağlamıştır. Kuşkusuz Bağdat fethi, aileyi tarihte bir daha unutulmayacak hale getirmiştir.

¹⁹⁴ İbn Miskeveyh, c. V, s. 213.

¹⁹⁵ İbn Miskeveyh, c. V, s. 236.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 566,577.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 566.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 612.

¹⁹⁹ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 28.

²⁰⁰ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 57.

²⁰¹ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 63.

Abbâd'ı kendisine vezir olarak seçerek onun döneminde sürdürülen siyasete devam edeceğini de göstermiştir.²⁰²

Fahrüddevle'nin m. 997 yılındaki ölümünden sonra Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun başına oğlu Mecdüddevle geçmiştir. Fakat Mecdüddevle o sıralarda henüz dört yaşında bir çocuk olduğu için annesi Seyyide, Rey'in gerçek yöneticisi olmuştur.²⁰³

Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun hâkimi olarak yaklaşık otuz yıl Rey'de emirlik yapan Mecdüddevle, bu sürenin hemen hemen tamamına yakını annesinin fiili yönetimi altında geçirmiştir.²⁰⁴ Annesinin vefatından sonra yönetimi eline almayı başarsa da, uzun yıllar yöneticilik tecrübesinden mahrum kalmış olması, karşılaştığı sorunları çözmede güçlükler yaşamasına sebep olmuştur. Annesinin ölümünden sonra ordu, Mecdüddevle'nin otoritesini kabullenmekte zorlanmış ve bir süre sonra da ayaklanmaya başlamıştır. Tecrübesin olan Mecdüddevle, hayati bir hata yaparak Gazneli Mahmut'tan, karışıklık çıkaran ordusuna karşı yardım istemiştir. Gazneli Mahmut, hâcibi komutasında bir ordu göndermiş ve hâcibinden Mecdüddevle'yi yakalayıp tevkif etmelerini istemiştir. Mecdüddevle'nin yakalandığını öğrenen Gazneli Mahmut, hemen Rey üzerine yürümüş ve 1029 senesinde Rey şehri bir daha dönmek üzere Büveyhî hâkimiyetinden çıkmıştır.²⁰⁵

Gazneli Mahmut, Rey'e hâkim olunca, Halife Kadir Billah'a yazdığı mektupta, Mecdüddevle'nin 50 küsur karısı ve 30'dan fazla da çocuğu olduğunu haber vermiştir. Mecdüddevle'ye neden bu kadar karısı olduğu sorulduğundaysa

²⁰² Fahrüddevle döneminde, özellikle Vezir Sâhib b. Abbâd'ın vefatından sonra vezirlik kurumunun eski dönemlerdeki işlevselliğini kaybettiği, bunun yerine pazarlık konusu olan bir makam haline geldiği görülmektedir. Öyle ki elinde parası olan nüfuzlu kişiler, vezirlik makamı için birbirleriyle yarışır hale gelmişlerdir. Bunlardan Ebû'l-Abbâs ed-Dâbbî (ö. 398 / 1007) ve Ebû Ali b. Hamûle arasında cereyan eden ve ikisinin de vezirlik için yüksek meblağlarda ücret ödediği çekişme bilinmektedir. Fahrüddevle ise bu durumun çözümünü, her iki kişiyi de vezir olarak atamada bulmuş ve ed-Dâbbî'ye Kâfiyü'l-Evhad, İbn Hamûle'ye ise Evhadü'l-Küfât lakaplarını vermiştir. Fakat vezirler arasında vukû bulan ihtilaflar, vezirlik makamı gibi bir makamın işlevsiz hale gelmesine zemin hazırlamıştır.

²⁰³ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 178; İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 110.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 166.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 287.

“Atalarımın âdetidir.” cevabını vermiştir. Gazneli Mahmut, bu mektubunda Mecdüddeve’nin askerlerinden Batınî mezhebine mensup olanların öldürüldüğünü, Mu’tezile mezhebine mensup olanların ise Horasan’a sürgün edildiğini haber vermiştir.²⁰⁶ Rey’i ele geçiren Gazneli Mahmut, Rey kütüphanelerinde yer alan Mu’tezile mezhebine, astrolojiye ve felsefeye dair kitapları yaktırmış, bunların dışında kalan 100 yük kitabı ise kendisiyle beraber memleketine taşımıştır.²⁰⁷

Rey şehrinin Büveyhîler dönemindeki serencamını özetleyecek olursak:

Rey şehri, 329-420 / 940-1029 yılları arasında yaklaşık olarak 90 sene Büveyhî hâkimiyetinde kalmış ve Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkentliğini yapmıştır. Bu süre zarfında Rey’de hüküm süren Büveyhî emirleri şunlardır:

1- Rüküddevle (329-366 / 940-976). Yaklaşık olarak 36 sene Rey’de emirlik yapmıştır. Büveyhîlerin kurucusu olan üç kardeşin ortancasıdır.

2- Müeyyidüddeve b. Rüküddevle (366-373 / 976-983). Yaklaşık olarak 7 sene Rey’de emirlik yapmıştır.

3- Fahrüddevle b. Rüküddevle (373-387 / 983-997). Yaklaşık olarak 14 sene Rey’de emirlik yapmıştır.

4- Mecdüddeve b. Fahrüddevle (387-420 / 997-1029). Yaklaşık olarak 32 sene Rey’de emirlik yapmıştır.

²⁰⁶ İbnü’l-Esîr, c. IX, s. 288.

²⁰⁷ İbnü’l-Esîr, c. IX, s. 288.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN FİZİKÎ YAPISI

1.1 Rey Şehrinin Fizikî Yapısı

Rey'in siyasi tarihini özet bir şekilde giriş kabilinden zikrettikten sonra şimdi şehrin Büveyhîler dönemindeki fizikî yapısı üzerinde duralım:

Şehir tarihi çalışmalarında şehrin öncelikle fizikî yapısını ortaya koymakla başlamanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Şehre ait fizikî mekânların belirlenmesi, şehirle alakalı zikredilecek diğer bilgilerin daha net anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Esasen, şehirleri şehir yapan unsur sahip olduğu fiziksel mekânlardır. Müslüman zihni, fiziksel mekânları inşa ederken, öncelikle Müslümanca yaşamayı ve ihtiyaçları karşılamayı tasarlar. Bu açıdan İslâm şehirlerinin sahip olduğu fizikî yapıları böyle bir düşünceyle oluşturulduğu ve mekânın inançla doğrudan bağlantılı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Rey'de yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular neticesinde, şehrin tarihinin en azından milattan önce 5 binli yıllara dayandığını yukarıda ifade etmiştik.¹ Rey'in Zerdüştilerin yegâne dinî merkezî olduğu yönündeki bilgi² doğru olmasa bile, en büyük ateşgedenin Rey'de bulunması³, şehrin çok eski zamanlardan beri önemli mazdaist merkez olduğuna işaret etmektedir. Kaldı ki Rey'in Partlar'ın (Eşkânîler) bahar başkenti olması, çalışma mevzû yaptığımız dönemde Büveyhîlerin Cibâl koluna başkentlik yapması ve sonraki dönemde belirli bir süre Selçuklu başkenti olması gibi bilgiler dikkate alındığında, sahip olduğu stratejik konumun şehrin zengin çeşitliliğine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Kuşkusuz Rey'in sahip olduğu bu önemin dezavantajları da bulunmaktadır. Çünkü devletler, bu derece önemli olan bir şehri ele geçirmek için birbirleriyle sürekli mücadeleye girişmişlerdir. Bu durum, Rey'in sahip olduğu fizikî yapıların

¹ Babek Şeyh Baiklu İslam, "Ez Raga ta Muhammediyye sergüzeşt û bâstânşinâsiy-i serzemîn-i Rey", **Bastân şinâsiy-i İrân**, Yıl: VI, sy. X, Bahar 1395, s. 39.

² Hüseyin Keriman, c. II, s. 2.

³ Babek Şeyh Baiklu İslam, **a.g.m.**, s. 30.

sürekli zarar görmesine, hatta bazen şehrin tamamen tahrip olmasına sebebiyet vermiştir. Rey'den bahseden bazı kaynakların burayla ilgili farklı yerlerden bahsetmeleri ve “Eski Rey, şuanki Rey'den 12 fersah uzaklıktadır.” veya “Eski Rey, şuanki Rey'den 6 fersah uzaklıktadır.” gibi cümleler⁴ kurmalarının sebebinin bu durum olması muhtemeldir. Dahası Moğol saldırılarına maruz kalmış bir yer olan Rey şehrinin, fizikî anlamda sahip olduğu yapılarının büyük ölçüde tahrip olmuş olması ve bugüne aktarılamamış olması şehrin o gününe tanık olan malzemeden yoksun olmamızı intaş etmiştir.

Kaldı ki Şehirlerin karşılaştığı doğal afetlerin meydana getirdiği tahribatlar da büyük olmuştur. Şehirlerin ve halkının kıtlıklar, seller ve depremler gibi zorluklar karşısında çaresiz kalması, bu dönemde sıkça rastlanan olaylardandır. Rey şehrinin m. 957 yılında yaşadığı büyük deprem buna örnek olarak gösterilebilir. Kaynaklarda geçtiğine göre 957 senesinin Zilhicce ayında Rey'de büyük bir deprem meydana gelmiş, bu depremde Rey'in büyük bir bölümü harabeye dönmüş ve halkından çok sayıda kişi de hayatını kaybetmiştir.⁵ Bu tarz afetlerin de şehrin fizikî dokusuna zarar verdiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu olumsuzluklarla birlikte Rey'in fizikî yapısına dair kaynaklarımıza bilgiler de yansımıştır. Çalışmamızın bu kısmında bu bilgiler mescit merkeze alınarak bilgi verilecektir. Yazılı kaynaklardaki bilgiler mümkün mertebe kazı dökümleri ile de desteklenmeye çalışılmıştır.

1.1.1 Merkezî Unsurlar

1.1.1.1 Mescit

Müslümanların bulunduğu her yerde mutlaka mevcut olan mescit, aynı zamanda bulunduğu yerin merkezini de teşkil etmektedir. İslâm şehri mescit, Dârü'l-imâre ve pazar'dan oluşan bir kompleks halindedir. Mescit, İslâm şehrinin merkezini oluşturması bakımından, kadim Bizans ve Yunan şehirlerinin merkezinde bulunan dinî mekân *pomeriuma* benzese de, aralarında büyük farklılıklar da bulunmaktadır. Zikredilen milletlerin şehirleri ve Helenistik kültürün yoğun olarak etkisinde kalan

⁴ İbnü'l-Fakîh, s. 538; Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. III, s. 118.

⁵ İbn Miskeveyh, c. V, s. 319; İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 450.

Mezopotamya şehirlerinin⁶ genellikle ızgara şeklinde yol şebekelerine sahip olmaları, dinî mekân olan pomeriumun ve meydan görevi gören agora veya forumun kolay ulaşılabilme amacıyla değil, saldırı zamanında sığınmak için merkeze alındıklarını göstermektedir. İslâm şehirlerinde ise mabedin konumu tamamen ayrıdır. Zira İslâm şehrinde mescidin merkezde yer alması, şehirde yaşayan bütün Müslümanlara eşit mesafede yer alması ve onların ibadet yerine daha rahat ulaşabilmesi amacı taşımaktadır.⁷ Kuşkusuz klasik dönemdeki İslâm şehirlerindeki bu durum Rey için de geçerlidir. Rey’de de şehrin merkezinde bir mabet yer almakta ve şehir bu mabedin etrafında biçimlenmektedir.

Rey’de ilk mescidin h. 21. yılda Karaza b. Ka’b el-Ensarî tarafından inşa edildiği rivayet edilmektedir.⁸ Hz. Osman’ın hilafet dönemine tekabül eden bu dönemde, Kûfe vâlisi Ebû Musâ el-Eş’ârî’dir. Rey, bu dönemde Kûfe’den idare edilmektedir. Sonradan İslâm şehirlerine dönüşen mekânların tamamında, cami şehrin merkez noktasına bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu uduym Rey’de de Karaza tarafından kurulan bu mabedin merkez noktasına yerleştirildiğini akla getirmektedir. Buna rağmen Rey’in ana mabedi yanicuma mescidi çok sonraki yani Abbasîler döneminde inşa edildiği bilinmektedir.

Ebû Câfer el-Mansûr’un hilafeti döneminde Rey’e gelen ve uzun süre burada ikamet eden Mehdî Billah tarafından 141 / 758 yılında inşa edilen bu Cuma mescidi kurulduğu dönemde şehrin ana noktası haline gelmiştir. Kaynakların ifadesine göre Mehdî, geldiği zaman o günkü Rey şehrinin biraz ilerisinde yeni şehri inşa etmiştir. Buranın etrafını hendekle desteklemiş ve cuma mescidini hendeğin içerisinde kalacak şekilde yaptırmıştır. Camiyi inşa eden mimarın adının Amir b. El-Hâsib olması nedeniyle inşa hitabesinde onun adı yazılmıştır. 158 senesinde bu camiye bazı ilaveler yapılmıştır. Daha sonra caminin olduğu bölgenin etrafı bir duvarla örülmüş ve bu kısma Muhammediyye denilmiştir. Rey halkı, surun içerisinde kalan şehre el-Medînetü’l-Dâhile, dışta kalan şehre ise el-Medinetü’l-Harice demişlerdir. Zenbedî olarak bilinen meşhur kale, Muhammediyye şehrinin içerisinde kalmıştır. Mehdî,

⁶ Yılmaz Can, “ İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y.Y. Fiziki Yapısı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Doktora Tezi**), Ankara, 1991, s. 4.

⁷ Daha detaylı bilgi için bkz.: M. Mahfuz Söylemez, **Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe**, s. 37-38.

⁸ Belâzûrî, **Futûhü’l-büldân**, s. 446.

Rey’de bulunduğu zamanlarda burayı onarmış ve burada ikamet etmiştir. Halife Mehdî tarafından yaptırılan bu cuma mescidi, halifeye binaen Câmîü’l-Mehdî veya el-Câmîü’l-Atîk isimleriyle de anılmıştır.⁹ Zenbedî kalesi ise cuma mescidine ve Dârü’l-imâre’ye nazır bir yerdeydi.¹⁰

Rey’in, Halife Mehdî tarafından inşa edilen cuma mescidinin, Büveyhîler döneminde de hala Cuma mescidi olarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü miladî onuncu asır seyyahlarından Makdisî burayı ziyaret etmiştir. O bu husuta şöyle demektedir: “Cuma mescidi, el-Medinetü’l-Dâhile tarafında kalenin yanındadır. Kale ise tahrip olmuş haldedir. El-Medinetü’l-Harice mamur durumda olsa da burada pazarlar kurulmamaktadır. Pazarlar ve yerleşim yeri dış mahallelerde kurulmuştur.” demektedir.¹¹ Makdisî tarafından aktarılan bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Mehdî’nin inşa ettiği cuma mescidi, Büveyhîler döneminde hala kullanılmakta olmasına rağmen, inşa ettiği şehir ise eski önemini yitirmiştir. Muhtemelen, Büveyhîler döneminde Rey’in başkent olarak kullanılması dolayısıyla, Rey şehrinin nüfusu artmış ve Mehdî tarafından inşa edilen şehir, halkın ihtiyacına cevap veremeyecek duruma gelmiştir. Makdisî, Rey mescidiyle ilgili olarak ilginç bir bilgi daha kaydetmektedir. Buna göre Rey’in cuma mescidinin imamı bir gün Hanefîlerden, bir gün de Şafîîlerden olacak şekilde belirlenmekteydi.¹² Muhtemelen buradaki bir günden kasıt ardışık günler değildir. Buradaki kastın bir cuma gününün Hanefî imam, sonraki cuma gününün ise Şafîî bir imamın cuma namazını kıldırıyor olmasını ifade etmektedir.

Makdisî’nin belirttiği durumlar göz önüne alındığında, Büveyhîler döneminde Rey şehrinin diğer İsâm şehirleri gibi iç kale, asıl şehir(şehristân) ve dış mahalleler olmak üzere üç kısımdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde nüfusun kalabalıklaşmış olmasının şehrin dış mahallelere doğru genişlemesine ve pazarların buralarda kurulmasına sebebiyet vermiş gibi görünmektedir.

⁹ Zehra Mirzaî, Teşeyyü’ de’r-Rey der ‘ehdî Âlî Büveyh bâ te’kiyd ber fe’aliyathâyi ilmiyi şi’iyân, Dânişgâh-ı Tahrân, Rişte-i Târih ve Temeddün-i Mîl-i İslâmî (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tahrân, 1391, s. 21; Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, **a.g.t.**, s. 107.

¹⁰ Belâzûrî, **Futûhü’l-büldân**, s. 447.: İbnü’l-Fakîh, s. 537.

¹¹ Makdisî, s. 391.

¹² Makdisî, s. 391.

Boston ve Philadelphia üniversitelerinin teşebbüsleri ile Dr. Erich Schmidt'in 1934 yılında Rey'de başlattığı kazı çalışmalarında çeşitli çinilere ve ev eşyalarına ulaşılmıştır. Konumuz açısından önemli olan husus ise kazı çalışmaları esnasında Halife Mehdi zamanında inşa edilen bu caminin temellerine de ulaşılmış olmasıdır.¹³

Büveyhîler dönemiyle ilgili yukarıda adını zikrettiğimiz bu mescidin dışında bir de Mescidü's-Şecere denilen bir mescidin adı geçmektedir. Bu iki mescit dışında farklı bir mescid adını tespit edemedik. Mescidü's-Şecere ise Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan neslinden gelen torunlarından Şah Abdülazim'in türbesinin olduğu yer için kullanılmaktadır. 250 / 864 senesinde Rey'de vefat ettiği zaman, bir elma ağacının yanına defnedildiğinden dolayı burada inşa edilen mescidin zamanla bu isimle anıldığı belirtilmektedir.¹⁴

Bununla beraber İslâm şehirlerinin hemen hemen tamamına yakınında cuma mescidi dışında her mahallede vakit namazlarının kılındığı, kendilerine özel bir mescidi bulunduğu bilinmektedir.¹⁵ Bu açıdan Rey şehrinde de Büveyhîler döneminde mahalle mescitlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Kaldı ki XIV. yüzyıl coğrafyacılardan Hamdullah el-Müstevfî, Rey'de otuz bin mescid ve iki bin elli yedi minare olduğunu söylemektedir.¹⁶ Kuşkusuz onun verdiği bu bilgi Rey ve bağlı yerleşim birimlerinin tamamını ifade etmektedir. Bu bilgi aynı zamanda bizim ifade ettiğimiz gibi Rey'de birden fazla mescidin varlığının da kanıtı olarak görülebilir.

1.1.1.2 Dârü'l-imâre

İslâm şehrinin merkezî unsurlarından bir diğeri Dârü'l-imâre'dir. Mescit ve Dârü'l-imâre'nin iç içe olmasında, Resulullah dönemindeki Mescid-i Nebevi'nin örnek alındığı bilinmektedir. Hz. Peygamber, mescitte namazları kıldırıldığı gibi bir devlet başkanı olması dolayısıyla, devlet işlerini de burada sürdürmekteydi. Hz. Ömer zamanında mülkî idare için müstakil bir bina inşa edilince, devlet işlerinin de görüldüğü mescit, yerini Dârü'l-imâre'ye bırakmıştır. Hz. Ömer'in emriyle, yeni

¹³ V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 723.

¹⁴ Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 21,22.

¹⁵ Yılmaz Can, **a.g.t.**, s. 50.

¹⁶ el-Müstevfî, s. 53.

kurulan İslâm şehirlerinin hepsinde, mescidin hemen yanı başında valinin konaklayacağı ve devlet işlerini göreceği bir Dârü'l-imâre inşa edilmiştir. Emeviler ve Abbasiler döneminde inşa edilen bütün İslâm şehirlerinde bu uygulamaya devam edilmiştir.¹⁷

Bütün Cibâl bölgesinin Rey'den idare edilmesi ve bu bölgeye ait divanların Rey şehrinde toplanmış olması¹⁸, Rey'de bulunan Dârü'l-imâre'nin işlevsel anlamda önemli bir fonksiyon üstlenmiş olmasını gerektirmektedir. Ayrıca Cibâl bölgesine dâhil olan¹⁹ Isfahân, Hemedân, Kazvîn, Nihâvend, Kum, Ebher, Dinor, Zencân, Kerec, Şehrezor, Sâve, Erdîstân, Rûzrâver, Esed Âbâz ve Kâşân gibi şehirlerin varlığı düşünüldüğünde, Rey'de bulunan Dârü'l-imâre'nin bütün bu şehirlerin yükünü taşıyabilmesi açısından, fizikî anlamda da büyük bir yapı olması kaçınılmazdır.

Rey Dârü'l-imâre'sinin Halife Mehdî tarafından inşa edildiğini daha önce ifade etmiştik. Cuma mescidinin yanında yer alan Dârü'l-imâre, Muhammediye olarak zikredilen kısımda yer almaktaydı. Zaten genel olarak şehirden bahsedildiğinde Rey ismi kullanılırken, yönetimle ilgili konularda ise Muhamediyeye isminin tercih edilmesi²⁰, Büveyhîler döneminde de Dârü'l-imâre ile sair idari müesseselerin Halife Mehdî tarafından inşa edilen bölümde yer aldığını ifade etmektedir. Büveyhîler döneminde Horasan'dan gelen ve Rey'de karışıklık çıkardığı zikredilen Horasan ordusunun, Dârü'l-imâre'ye saldırdıklarında, Dârü'l-imâre'nin kale içerisinde yer alması ve kale surlarına tırmanmak isteyen ordunun, Emir Rûknüddeve'nin köleleri tarafından püskürtüldüğü bilgisi de bu durumu teyit etmektedir.²¹ Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Büveyhîler döneminde Dârü'l-imâre'nin yeri değiştirilmemiş ve kalenin içerisinde tutulmaya devam edilmiştir. Zaten yönetimin kalbi olarak nitelendirilebilecek bir yapının, herhangi bir saldırı esnasında şehrin en korunaklı ve en zor ulaşılabilecek yerinde bulunması bir zorunluluktur.

¹⁷ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, s. 44.

¹⁸ İbn Havkâl, s. 317; Guy Le Strange, s. 221.

¹⁹ Cibâl bölgesine dâhil olan şehirler hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 12-29.

²⁰ Sâhib. Abbâd, **Resâilu es-Sâhib b. Abbâd**, s. 45.

²¹ İbn Miskeveyh, c. V, s. 346-350.

Rey Dârü'l-imâre'siyle ilgili bir diğer bilgi ise İbn Miskeveyh tarafından nakledilmektedir. İbn Miskeveyh, Vezir Ebü'l-Feth İbnü'l-Amid'in gösterişi seven ve bu uğurda yüksek meblağlarda harcama yapan birisi olduğunu kaydetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre Dârü'l-imâre'den dışarı çıktığında büyük bir konvoy / alay ile gezen Ebü'l-Feth'in etrafında, kendisine eşlik eden ve aynı zamanda onu taşıyan çok sayıda Deylemli ve Türk bulunmaktaydı. Öyle ki vezirin Dârü'l-imâre'den çıkışı esnasında, etrafında o kadar kişi toplanmakta ve kendisine eşlik etmekteydi ki, Rey Dârü'l-imâre'sinde çalışan hizmetliler dışında neredeyse kimse burada kalmamaktaydı.²² Bu bilgi de Büveyhîler döneminde Dârü'l-İmâre'nin Şehristan'da yer aldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Hız. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi içerisinde, Beytü'l-mal fonksiyonunu üstlenen bir nevi oda olduğu bilinmektedir.²³ Fakat Beytü'l-mâl'ın, daha sonraları inşa edilen Dârü'l-imâre'lere yerleştirildiği bilinmektedir. Bu durumun en azından Rey şehrinde böyle olduğu söylenebilir. Çünkü 434 / 1042-1043 senesinde burada şehirde bulunan Taberek dağındaki kaleyi yıktıran Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Rey'deki Dârü'l-imâre'nin içerisinde altın ve mücevherlerle dolu iki çin küpü ele geçirmiştir.²⁴ Bu da söylediklerimizi teyit etmektedir.

1.1.1.3 Pazar

Rey'in pazarlarıyla ilgili bilgileri, burayı ziyaret eden coğrafyacıların eserlerinden öğrenmekteyiz. Onuncu yüzyıl seyyahlarından Makdisî'nin Rey pazarları için kullandığı, "Rey'in pazarları büyüktür."²⁵ ifadesi, döneminin ticaret merkezlerinden birisi olan Rey şehrinin zengin ekonomik yapısını gözler önüne sermektedir.

Rey şehrinin, döneminin diğer İsmâ şehirleri gibi iç kale (Muhammediye), asıl şehir (Rey) ve dış mahalleler olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu yukarıda ifade etmiştik. Büveyhîler döneminde yerleşimin, genel itibarıyla dış mahallelerde yoğunlaştığı, ayrıca pazarların da dış mahallelerde kurulduğu bilgisi Makdisî

²² İbn Miskeveyh, c. V, s. 389,390.

²³ Yılmaz Can, **a.g.t.**, s. 23.

²⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 388.

²⁵ Makdisî, s. 390.

tarafından nakledilmektedir.²⁶ Makdisî, Cibâl bölgesinin şehirlerinden olan Isfahân pazarlarıyla ilgili bilgi verirken, “Bazı pazarlarının üstü örtülü, bazılarının üstü ise açıktır.” demektedir.²⁷ Buradan hareketle, aynı dönemde Rey pazarlarının da bu şekilde oluşturulduğu varsayılabilir.

İbn Havkâl, Rey’in meşhur bir kalesi olduğunu haber vermektedir.²⁸ Şayet İbn Havkâl’in verdiği bilgiler eski bir döneme ait değilse, bu kalenin, iç kale dediğimiz ve içerisinde mescit, Dârü’l-imâre gibi yönetim binalarının olduğu kaleden farklı olduğunu göstermektedir. Çünkü İbn Havkâl’la yaklaşık aynı dönemlerde yaşayan Makdisî, yönetim binalarının içerisinde bulunduğu iç kalenin (Muhamediye) duvarlarının tahrip olduğunu belirtmektedir.²⁹ Buradan hareketle, İbn Havkâl’in bahsettiği meşhur kalenin, hem yönetim binalarının bulunduğu iç kaleyi, hem de iç kalenin dışında kalan asıl şehri içine alan ve Rey şehrini kuşatan bir kale (sur) olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda, iç kale ve asıl şehir denilen kısımlar bu kalenin içerisinde kalırken, pazarların yoğun olarak bulunduğu ve dış mahalleler (Rabad / Arbad) denilen üçüncü kısmın, mezkûr kalenin surları dışında kaldığı söylenebilir. Bizi bu tespiti yapmaya sevkeden husus ise Makdisî’nin pazarların dış mahallelerde kurulduğu yönündeki rivayeti ile³⁰ İbn Havkâl’in pazarların bu kalenin giriş ve çıkış kapılarının yanında kurulduğu yönündeki rivayetini³¹ birleştirmemizden kaynaklanmaktadır.

İbn Havkâl, zikrettiği bu kalenin 5 meşhur kapısı olduğunu haber vermektedir.

1- Bâb-u Bâtâk: Kalenin güney-batısında bulunan bu kapı Bağdat tarafına açılmaktaydı.

2- Bâb-u Belîsân: Kalenin kuzey-batısında bulunan bu kapı Kazvîn tarafına açılmaktaydı.

3- Bâb-u Kûhek: Kalenin kuzey-doğusunda bulunan bu kapı Taberistân tarafına açılmaktaydı.

²⁶ Makdisî, s. 391.

²⁷ Makdisî, s. 388.

²⁸ İbn Havkâl, s. 321.

²⁹ Makdisî, s. 391.

³⁰ Makdisî, s. 391.

³¹ İbn Havkâl, s. 321.

4- Bâb-u Hişâm: Kalenin doğu tarafında bulunan bu kapı Horasan tarafına açılmaktaydı.

5- Bâb-u Sîn: Kalenin güney tarafında bulunan bu kapı Kum şehri tarafına açılmaktaydı.³²

Hem kaleye hem de bu kalenin sahip olduğu kapılara değinmemizin sebebi, Rey şehrinin en önemli unsurlarından birisi olan pazarın bulunduğu yerin daha iyi anlaşılması için bu bilgilerin bilinmesinin zaruri olmasından kaynaklanmaktadır.

Rey şehrindeki pazarlar, kale kapılarının giriş ve çıkış taraflarında kurulmuştur.³³ Rey'in en meşhur pazarları, Rûze, Belîsân, Dûhek Nû, Nasr Âbâd, Sarbânân, Bâbü'l-Gîl, Bâb-u Hişâm ve Bâb-u Sîn'dir.³⁴ Pazar isimlerinde bulunan bâb kelimesi, kale kapılarına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu pazarların kale kapılarının giriş ve çıkış taraflarına kurulduğu bilgisi, pazar isimleriyle de teyit edilmiş olmaktadır.

Bu pazarlar içerisinde en işlek olanı ise Rûze pazarıdır. Ticaretin büyük bir kısmı burada dönmektedir. Ayrıca hanlar ve dükkânlar, yoğun olarak bu pazarda bulunmaktadır. Rûze, aynı zamanda bir cadde ismidir. Evler ve dükkânlar bu cadde üzerinde çapraşık olarak, caddenin her iki tarafında da bulunmaktadır. İbn Havkâl, şehirde içme amacıyla kullanılan ve şehrin içinden geçen iki nehirden birisi olan Sûrînî (Sûr Kanî³⁵) nehrinin, Rûze pazarının içerisinde geçtiğini söylemektedir.³⁶ Coğrafyacı Ebû Dûlef'in Sûrîn olarak isimlendirdiği ve Rey şehrinin içerisinde geçtiğini söylediği nehir ile Sûrînî nehri aynı nehirler ise coğrafyacıların verdiği bilgiler birbirini nakzetmektedir. Çünkü Ebû Dûlef, İbn Havkâl'ın aksine insanların bu nehirden uzak durduklarını ve burayı kullanmadıklarını belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da, Hz. Hüseyin'in büyük torunu Yahya b. Zeyd'i katleden kılıcın bu nehirde yıkanmasını gerekçe göstermektedir.³⁷ Tezimizin üçüncü kısmında işlenecek

³² İbn Havkâl, s. 321.

³³ Guy Le Strange, s. 250; Ferzâne Bulhârî Kâhî, Vaziyyet-i siyâsî û ictimâîyy-i şehri Rey der zemân-i Âli Büveyh, Dânişgâh-i Huvarezmî, Dânişgede-i Edebiyât û Ulûm-i İnsânî (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tahran, 1393, s.101.

³⁴ İbn Havkâl, s. 321.

³⁵ Guy Le Strange, s. 250.

³⁶ İbn Havkâl, s. 321.

³⁷ Ebû Dûlef, s. 78.

olan Rey Dârü'l-Kütüb'ü da, Rûze pazarının alt taraflarında bir hanın içerisinde bulunmaktadır.³⁸

Şehirdeki en önemli ikinci pazar olarak Sarbânân pazarı zikredilebilir. İbn Havkâl, içme amacıyla kullanılan ikinci nehir olan Gîlânî nehrinin, bu pazarın içinden geçtiğini söylemektedir.³⁹ Coğrafyacı İbnü'l-Fakîh de Sarbânân pazarından bahsetmektedir. Ona göre bu pazar da aynı zamanda bir cadde ismidir. Ortasından nehrin geçtiği bu pazarın her iki tarafında ağaçlar bulunmaktaydı. Pazar, bu ağaçların içerisinde kalacak şekilde cadde boyunca kurulmuştur.⁴⁰

Pazarların genel olarak kale kapılarının giriş ve çıkış taraflarında kurulduğunu belirtmiştik. Ancak buna uymayan pazarların varlığı da bilinmektedir. Bunlardan Dârü'l-Bittîh, iç kale içerisinde bulunan cuma mescidinin yanında kuruluyordu.⁴¹

İslâm şehirlerinde her meslek erbabı, kendisiyle aynı mesleği icra eden tacirlerle bir arada duran dükkânlara sahiptir.⁴² Bu dükkânların birleşimlerinden de pazarlar meydana gelmektedir. Dokuma ve kumaş üzerine satış yapanların bir araya gelmesiyle oluşan Sûkü'l-Bezzâzîn, büyük ve küçükbaş hayvan satanların bir araya gelmesiyle oluşan Sûkü'l-Ğanem, demircilerin bir araya gelmesiyle oluşan Sûkü'l-Haddâdîn vb. gibi pazarlar, bu uygulamanın neticesinde ortaya çıkmışlardır. Adına *arasta* denilen bu sistemin, Hz. Ömer döneminde de uygulandığı bilinmektedir. Bu sistem, aynı kalem malların bir yerde satılmasıyla ancak gerçek fiyatının bulunabileceği düşüncesinden hareketle ortaya çıkmış⁴³ ve İslâm şehirlerinin tamamında uygulanmıştır. Kuşkusuz Rey de bundan istisna değildir. Dârü'l-Bittîh adıyla bir meyve pazarının varlığı, *arasta* sisteminin burada da uygulandığını göstermektedir.

Şehrin merkezi unsurları hakkında bilgi verdikten sonra şimdi de dış unsurlara bakabiliriz.

³⁸ Makdisî, s. 391.

³⁹ İbn Havkâl, s. 321.

⁴⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 545.

⁴¹ Makdisî, s. 391.

⁴² M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 235.

⁴³ M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 235.

1.1.2 Dış Unsurlar

1.1.2.1 Kaleler

Rey’de bulunan kalelerle ilgili bilgiler net değildir. Bununla beraber İbn Havkâl’in rivayeti esas alınacak olursa, Rey şehrinin iç kale ve asıl şehri içine alacak şekilde bir dış sura sahip olduğu söylenebilir.⁴⁴

Varlığından haberdar olduğumuz ilk kale Zenbedî (Zeynebî) kalesidir. Halife Mehdî’nin Rey’de ikamet ettiği dönemde inşa ettirdiği Muhammediye şehrinin ve bu şehri çevreleyen surun içerisinde kalmaktadır. Ayrıca bu kalenin cuma mescidine ve Dârü’l-imâre’ye nazır bir yerde olduğu bilinmektedir. Halife Mehdî, Rey’de kaldığı dönemde bu kaleyi onarmış ve burada ikamet etmiştir.⁴⁵

Yâkût el-Hamevî ise Rey’de Ferruhân adlı bir kaleden bahsetmektedir.⁴⁶ Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla, Ferruhân kalesi ile Zenbedî kalesi aynı kaledir. Çünkü hatırlanacağı üzere, Rey’in fethi anlatılırken, Reyli ez-Zeynebî Ebü’l-Ferruhân adlı bir şahıstan bahsetmiştik. Bu kişi, İslâm orduları fethine geldikleri zaman onlarla işbirliği yapmış ve İslâm ordusunun şehri ele geçirmesinde rol oynayan önde gelen kişilerindendir. Zaten Rey şehri fethedildikten sonra İslâm ordusu komutanı Nuaym b. Mukarrin, ez-Zeynebî’yi Rey şehrine yönetici olarak atamış ve eski Rey denilen yeri yıkıp yerine yeni Rey şehrini kurmasını emretmiştir.⁴⁷ Muhtemelen Rey’de yöneticilik yapan ez-Zeynebî’nin inşa ettiği bu kale, Halife Mehdî’nin Muhammediye şehrini inşa ettiği dönemde zaten mevcuttu. Çünkü kaynaklar, Zenbedî denilen kalenin Muhammediye şehri inşa edildiği zaman şehir içinde kaldığını nakletmektedirler.⁴⁸ Bu bilgiler ışığında, ez-Zeynebî Ebü’l-Ferruhân olarak bilinen kişinin ismi ve künyesi dolayısıyla, kalenin bazen Zenbedî, bazen de Ferruhân veya Ebü’l-Ferruhân olarak adlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Rey şehrinde bilinen en meşhur kale ise Taberek kalesidir. Küçük dağ anlamına geldiği ifade edilen bu kale, Rey şehrinin kuzey tarafında küçük bir dağın

⁴⁴ İbn Havkâl, s. 321.

⁴⁵ Belâzûrî, **Futûhü’l-büldân**, s. 447.: İbnü’l-Fakîh, s. 537.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mü’cemü’l-büldân**, c. III, s. 118.

⁴⁷ İbnü’l-Esîr, c. III, s. 29.

⁴⁸ Belâzûrî, **Futûhü’l-büldân**, s. 447.

üzerinde inşa edilmiştir.⁴⁹ Ayrıca Rey şehrinin Horasan'a gidilen tarafında bulunmaktaydı.⁵⁰ Taberek kalesinin Büveyhîler döneminde kullanılan kalelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Emir Fahrüddeve'nin hastalığı şiddetlendiği zaman, doktorları kendisine salgından korunması için yüksekçe bir yerde istirahat etmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Emir Fahrüddeve, Taberek kalesine götürülmüştür.⁵¹

Rey'de yapılan arkeolojik kazılar esnasında, saydığımız bu kaleler dışında başka bir kale suruna daha ulaşılmıştır. Bu surun şimdiye kadar ortaya çıkarılan kısmının uzunluğu 453 metre olarak tespit edilmiştir. Rey'in fethinden önce, İslâm öncesi dönemden kaldığı tahmin edilen bu sur, İslâm fethi sırasında Müslümanlar tarafından tahrip edilmiştir. İslâm ordusunun kumandanı Nuaym b. Mukarrin, hem eski Rey denilen şehrin hem de eski Rey'in içerisinde bulunduğu bu kalenin yıkılmasını emretmiştir. Yıkılan eski Rey'in doğu tarafında yeni Rey şehri inşa edilmiştir.⁵² Eski Rey (Reyy-i Berrîn) olarak bilinen bu kısım, Büveyhîler döneminde kısmen onarılmaya çalışılmıştır. Yâkût el-Hamevî'nin, eski Rey kalesi olarak dikkat çektiği bu kale, Emir Fahrüddeve tarafından onarılmış, surları tahkim edilmiş, çokça mal ve silah taşınmış ve Fahrâbâd olarak isimlendirilmiştir.⁵³ Fakat Yâkût el-Hamevî, eski Rey kalesi dediği bu kalenin, Taberek kalesi olabileceğini de belirtmektedir.⁵⁴

1.1.2.2 Saraylar

Büveyhî devletinin Cibâl kolunun başkenti olan Rey şehrinde pek çok köşk ve sarayın bulunduğu tahmin edilebilir. Çünkü Rey'in bu dönemdeki konumu dikkate alındığında, burada ikamet eden meşhur kişilerin gösterişli saraylara sahip olması anlaşılabilir bir husustur. Bunlardan tespit edebildiklerimize kısaca işaret edelim:

⁴⁹ Babek Şeyh Baiklu İslam, **a.g.m.**, s. 31.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 16.

⁵¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 101.

⁵² Babek Şeyh Baiklu İslam, **a.g.m.**, s. 33.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 238.

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 238.

1- Seyyîd Âbâd Sarayı (Kasr-ı Seyyîd Âbâd): İspehped Rüstem'in kızı olan Seyyide Şîrîn, Emir Fahrüddevle'nin eşi ve Rey'in son emiri Mecdüddevle'nin de annesidir. Bu saray, 394 / 1003-1004 yılında Seyyide tarafından inşa edilmiştir. Bu sarayın inşa edildiği yerde, Rey'e bağlı bir köyün oluştuğu anlaşılmaktadır. Çünkü Yâkût el-Hamevî, hem Seyyîd Âbâd sarayını hem de aynı isimli köyü Seyyide Şîrîn'in inşa ettirdiğini haber vermektedir.⁵⁵

2- Aher Rüstem Sarayı: Seyyide Şîrîn'in babası tarafından inşa edilmiştir. Gazneli Mahmut, 1029 senesinde Rey şehrini Büveyhîlerin elinden aldığı zaman bu sarayda ikamet etmiştir. Bu saray, Rey şehrinin Hemedân tarafına doğru açılan ve Bâb-u Bâtân denilen kapının olduğu taraftaydı.⁵⁶

3- Ali b. Kâme'nin Sarayı: Ali b. Kâme, Deylemîlerin ileri gelen komutanlarından. Ayrıca emir Fahrüddevlenin de kız kardeşinin oğludur. Bu açıdan Rey'de hatırı sayılan ve Emir Rüküddevle'nin Rey dışına çıktığında yerine vekil olarak bıraktığı kişidir. Rüküddevle ile aralarında oluşan bir durum dolayısıyla, Rüküddevle tarafından zehirletilen Ali b. Kâme'nin bu sarayından İbn Miskeveyh bahsetmektedir. Fakat sarayla ilgili başka bir bilgi vermemektedir.⁵⁷

4- Vezir Sâhib b. Abbâd'ın Sarayı: Sâhib b. Abbâd'ın sarayı, Emir Fahrüddevle tarafından imâr edilen ve Fahrâbâd olarak isimlendirilen eski Rey şehrinde bulunmaktaydı. Şâirlerin şiirlerine konu olan bu saray, azameti dolayısıyla çokça methedilmektedir. Bu şiirlerde “Şayet Bağdat güç yetirseydi, gelip bu sarayı ziyaret ederdi.” Denilerek övülmektedir.⁵⁸

1.1.2.3 Rey'in Evleri

Rey şehrinde evler ve diğer binalar genel olarak kilden inşa edilmekteydi. Fakat zaman zaman tuğla ve kirecin kullanıldığı da bilinmektedir.⁵⁹ Ağacın da Rey şehrindeki binalarda çokça kullanılan bir malzeme olduğu nakledilmektedir.⁶⁰

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 294.

⁵⁶ Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, *a.g.t.*, s. 118.

⁵⁷ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 60; Hacer Mirzâlû, *Ezvâi ferhengiy û ictimâiyi-yi Rey der devre-i Âl-i Büveyh* (h. 320-418), *Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî, Dânişgede-i Edebiyât û Ulûm-i İnsânî, Gurûh-i Târih (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Tahran, 1392, s. 23,24.

⁵⁸ Es-Seâlibî, c. III, s. 248; Ali Meliki Miyancî, s. 220; Hacer Mirzâlû, *a.g.t.*, s. 23.

⁵⁹ İbn Havkâl, s. 321; Guy Le Strange, s. 249.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

Rey evleriyle ilgili olarak nakledilen ilginç bir bilgi ise halkının evlerini yer altında inşa etmiş olmalarıdır. Çok karanlık ve ulaşılması zor olan bu evlerin bu şekilde inşa edilmesi, burada sıkça yaşanan kargaşa ve askerlerî saldırılardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buraya gelen askerler halkın evlerini yağmalamakla iktifa etmemekte işgal de etmekteydiler. Bu da İnsanların evlerini yer altına yaparak, bu iki durumdan kendilerini muhafaza etmeyi intaç etmiştir.⁶¹

1.1.2.4 Hapishaneler

Rey şehrindeki ilk hapishane Halife Mehdî zamanında inşa edilmiştir. Fakat Halife Mehdî'nin bu hapishaneyi sıfırdan mı inşa ettiği yoksa var olan bir binayı hapishaneye mi çevirdiği konusu net değildir. Coğrafyacı İbnü'l-Fakîh, Halife Mehdî'nin Rey'de bir hapishane inşa ettirdiğini haber vermektedir. Yıkılan bu hapishane, 278 / 891-892 senesinde Rafî' b. Herseme tarafından tekrar inşa edilmiştir. Fakat Rafî' b. Herseme'den sonra Rey halkı hapishaneyi yıkmıştır.⁶²

Belâzûrî ise Halife Mehdî'nin hapishane yaptırdığından bahsetmeden, kurdurduğu Muhammediye şehri içerisindeki Zenbedî kalesinin sonraları hapishaneye çevrildiğini haber vermektedir.⁶³ Bu kalenin hapishaneye çevrilmesinin sonraki dönemlerde olduğu da söylenebilir. Halife Mehdî'nin, Rey'de kaldığı dönemlerde bu kaleyi onardığı ve burada ikamet ettiğini daha önce vurgulamıştık. Bundan dolayı, şayet Belâzûrî'nin dediği gibi hapishane olarak kullanılmışsa bile, bunun Halife Mehdî döneminden sonra olduğu anlaşılmaktadır.

Coğrafyacı Ebû Dülef de Rafî' b. Herseme'nin inşa ettirdiği yapıdan bahsetmekte ve bu yapının Halife Mehdî'nin inşa ettirdiği Muhammediye şehri içerisinde kaldığını söylemektedir.⁶⁴ Fakat Ebû Dülef, bu yapıyı hapishane olarak değil, kale olarak zikretmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Muhammediye şehri içerisinde bir zamanlar hapishanenin olduğu söylenebilir. Fakat bu hapishanenin Büveyhîler döneminde hala ayakta olup olmadığıyla ilgili bir veriye sahip değiliz.

⁶¹ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 375.

⁶² İbnü'l-Fakîh, s. 538.

⁶³ Belâzûrî, *Futûhü'l-büldân*, s. 447.

⁶⁴ Ebû Dülef, s. 76.

Rey şehrini Büveyhîler döneminde ziyaret eden Ebû Dülef, şehrin Gîl Âbâd denilen doğu tarafında, eski Sasanî yapılarına benzeyen ve Merdâviç b. Ziyâr tarafından inşa edildiğini söylediği bağ, bahçe ve sarayların olduğu bir yerden bahsetmektedir. Ebû Dülef burada, büyük ve korkunç olarak tavsif ettiği bir hapishanenin varlığını da haber vermektedir. Buradaki bir gölün ortasına inşa edilen bu hapishane, topraktan yapılmış ve üstü odun kütükleriyle kapatılmış haldeydi. Hapishanenin etrafı ayrıca (gölden dolayı) kamışlarla sarılmıştı. Şimdiye kadar gördüğü hapishaneler arasındaki en sağlamının bu olduğunu söyleyen Ebû Dülef, bu hapishanede bir gedik açmanın veya hapishaneden herhangi bir şekilde kaçmanın mümkün olmadığını söylemektedir.⁶⁵ Hapishanenin etrafında mevcut olan kamışların, Rey şehrinde yoğun olarak var olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Rey'in fethinden bahseden İbn Kesîr, Müslüman ordusu tarafından bozguna uğrayan Reyliğin kaçtıklarını ve burada bulunan kamışlığa saklandıklarını haber vermektedir.⁶⁶ Bu bilgiden hareketle, hapishanenin konumunun yerleşim bölgesinden kısmen uzakta bir yerde olduğu söylenebilir.

Rey'de yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ise Zindân-ı Hârûn olarak isimlendirilen ve bugünkü Müşger Âbâd dağına yakın bir yerde bir hapishane kalıntısına ulaşılmıştır. Hapishanenin volkanik taş, kireç harç ve sıvasıyla inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu hapishane üzerinde yapılan çalışmalar ve kullanılan malzemeden hareketle yapının Büveyhîler ve Selçuklular dönemine ait olduğu sonucuna varılmıştır. İki katlı olan bu hapishanenin her iki katında dörder oda bulunmaktaydı. Odalar, binanın köşelerine gelecek şekilde yapılmıştı. Ayrıca bu odalar arasında geniş koridorlar vardı. Bulunduğu konum ve binanın özellikleri dolayısıyla, bu hapishanenin Sasanîler döneminden kalmış bir ateşgedenin daha sonraki dönemde hapishaneye dönüştürülmüş hali olduğu sonucuna varılmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Ebû Dülef, s. 76,77.

⁶⁶ İbn Kesîr (ö. 774 / 1373), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Çev. Mehmet Keskin, **Büyük İslâm Tarihi**, XV, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, c. VII, s. 202.

⁶⁷ Fatma Diyânet, s. 83,84;

1.1.2.5 Köprüler

Rey şehir merkezinde inşa edilen herhangi bir köprünün varlığından haberdar değiliz. Fakat Yâkût el-Hamevî'nin Rey yakınında olduğunu belirttiği, Nûbahâr adlı bir yerleşim biriminde köprünün varlığına işaret edilmektedir.⁶⁸

Büveyhîlerin kudretli emirlerinden Adudüddевle'nin emriyle, Rey veziri Sâhib b. Abbâd tarafından inşa edilen bu köprü, Nûbahâr'daki bir nehir üzerine inşa edilmiştir.⁶⁹ Adudüddевle, Vezir Sâhib b. Abbâd'a gönderdiği mektupta, halkın mesâlihine uygun olarak bend, su kanalı ve köprü gibi ihtiyaç duydukları şeylere ihtimam göstermesini emretmiştir.⁷⁰

Sâhib b. Abbâd, *Kantaratu Nûbahâr* olarak zikrettiği bu köprü için o dönemin önde gelen ustalarını bu şehre getirmiştir. Su taşkınları karşısında çok dayanıklı olacak şekilde bu köprüyü inşa eden Sâhib, nehir suyunun yükseldiğinde köprüye zarar vermemesi için bir de set yaptırmıştır.⁷¹

Rey şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda, keşfedilen binaların yaklaşık yüzde yetmişinin h. 4 ve 5. asırlara nisbet edilmesindeki⁷² temel sebep, Adudüddевle'nin bu dönemde başlatmış olduğu ıslâh çalışmasıdır.⁷³ Büveyhîlerin Bağdat kolunun emiri olan Adudüddевle, kardeşi Müeyyidüddевle'nin hâkimiyeti altındaki Rey ve Cibâl bölgelerinde de bu ıslâh çalışmalarını yürütmüştür. *Kantaratu Nûbahâr*, bu durumu gösteren örneklerden birisidir.

1.1.2.6 Han, Hamam ve Kervansaraylar

Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunması dolayısıyla tüccarın çokça uğradığı yerlerden birisi olan Rey, Horasan şehirlerinden Merv, Belh ve Herât'tan gelen hac kabilelerinin de durup dinlendiği merkezlerden idi.⁷⁴ Bu durum, o dönemin şartları

⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. V, s. 307.

⁶⁹ Ahmet Güner, *a.g.t.*, s. 178.

⁷⁰ Ahmet Güner, *a.g.t.*, s. 178.

⁷¹ Sâhib. Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, s. 72.

⁷² Babek Şeyh Baiklu İslam, *a.g.m.*, s. 37.

⁷³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, I, bs., İstanbul, İFAV, 2011, s. 644.; Ahmet Güner, *a.g.t.*, s. 164, 178.

⁷⁴ Sâ'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cuhûduhu fi's-sünne en-nebeviyye*, II. bs., Medine, Mektebetu İbn Kayyim, 1989, s. 39.

düşünüldüğünde, buraya dışarıdan gelecek kişilerin ihtiyacını karşılayacak düzeyde hanlara, hamamlara ve kervansaraylara ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Onuncu yüzyıl seyyahlarından Makdisî, Rey’de çok güzel hanların ve hamamların bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁵ Coğrafyacı İbn Havkâl ise hanların yerini haber vermekte ve bu hanların, Rey şehrinin en işlek çarşısı / pazarı olan Rûze pazarında olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶ Zaten Rey ticaretinin çoğunlukla Rûze pazarında döndüğüne yukarıda değinilmişti. Hanların yoğun olarak Rûze pazarında bulunması da bu bilgiyi teyit etmektedir. Rey şehrine yolları düşen tacirler, Rey pazarlarında alacaklarını almakta, satacaklarını da satmaktaydılar. Bu süre zarfında kalacak bir yere ihtiyaç duyan bu tacirler, ticaret yerlerine de yakın olan bu hanlarda ikamet etmekteydiler.

Rey şehrinde hanlar haricinde, özellikle gelen hac kabilelerindeki hacıların veya başka amaçlarla buraya gelen yolcuların ağırlandığı ve ikramlarda bulunulduğu *Dârü’l-Diyâfe*’lerin varlığına ilişkin kayıtlar da bulunmaktadır. *Dârü’l-Basriyyîn*, *Dârü’t-Teyâlise* gibi bazı yapılar, Rey şehrine gelen hacıların veya yolcuların ağırlandığı bu *Dârü’l-Diyâfe*’lerdendir.⁷⁷

Rey’de bolca hamam da bulunmaktaydı. Hem şehir halkının hem de dışarıdan gelen yabancıların temizlenmek için ihtiyaç duydukları bu hamamlarla ilgili coğrafya kitaplarında bazı bilgiler kaydedilmektedir. Kazvînî, Rey şehrinin içerisinden geçen nehirlerden bahsetmekte ve bu nehirlerin çok kirli olduğunu haber vermektedir. Bunun sebebi ise şehir halkının kirli eşyalarını bu nehirlerde yıkamaları, ayrıca Rey’deki bütün hamamların kirli sularının da bu nehirlere akmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı şehir halkı, ancak gece yarısından sonra, yani nehirdeki suyun kirden arınmasından sonra, nehirden faydalanabilmekteydi.⁷⁸ X. yüzyıl coğrafyacılarından Ebû Dülef ise Rey’de küçüklere has pek çok hamamın da bulunduğunu haber vermektedir. Küçüklere has olan bu hamamlar ile çocukların

⁷⁵ Makdisî, s. 390.

⁷⁶ İbn Havkâl, s. 321.

⁷⁷ El-İmâmü’l-Hâfız Şeyhü’l-İslâm er-Râzî (İbn Ebî Hatîm er-Râzî) (ö. 327 / 938), **Kitâbü’l-cerh ve’t-ta’dîl**, IX, I bs., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1952, c. V, s. 52. ; c. VI, s. 215; c. IX, s. 203; Sâ’dî el-Hâşimî, s. 39.

⁷⁸ Kazvînî, **Âsârü’l-bilâd**, s. 375.

yakalanmaları muhtemel olan uyuz ve başka gizli hastalıkların önüne geçilmesi amaçlanmaktaydı.⁷⁹

1.1.2.7 Mezarlıklar / Kabristanlar

Taberek dağının eteğinde yapılan kazılarda, bir mezarlık tespit edilmiştir. Kazı ekibinin sorumlusu olan Dr. Erich Schmidt, bulduğu bazı parçalar dolayısıyla bu mezarlığın Büveyhîler dönemine ait olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰ Fakat mezarlıkla ilgili detaylı bilgiye maalesef sahip değiliz.

X. yüzyıl seyyahlarından Makdisî, Büveyhî mezarlarıyla ilgili ilginç bir ayrıntıya yer vermektedir. Buna göre Büveyhîler, mezarları üzerine yüksek kubbeler inşa etmekteydiler.⁸¹ Bazı araştırmacılar buradan hareketle, şuan Rey şehrinde bulunan ve Tuğrul Bey Burcu (Burc-i Tuğrul Beg) olarak bilinen meşhur kümbetin, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e değil, Büveyhî emirlerinden birisine ait olabileceğini iddia etmektedirler.⁸²

Büveyhî dönemi mezarlarıyla ilgili ulaşabildiğimiz bir diğer bilgi ise Burc-i Nîkârehâne olarak bilinen yapıdır. Taberek dağının tepesinde bulunan bu yapı, emir Fahrüddeve döneminde Buzurgumid/Büzürgmubid (Büyük ümit/Büyük din adamı) adlı bir Mecûsî / Zerdüş tarafından inşa edilmiştir.⁸³ Burada vurgulanması gereken bir husus da şudur: Büveyhîler döneminde Rey şehrinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunu Farslar oluşturmaktaydı. Her ne kadar bu dönemde Rey şehrinde yaşayan Zerdüş / Mecûsî Farsların varlığıyla ilgili ciddi bulgular bulunmasa da, burada yaşayan bir kısım Mecûsîlerle ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır.⁸⁴ Müslüman olmayan bu Farslar, Mazdaist olduklarından dolayı ölümlerini gömmezlerdi. Onlara göre ölen kişinin Ahuramazda'yı temsil eden ruhu, Ehrimen'i temsil eden bedeninden ayrılırdı. Beden necis olarak kabul edildiğinden dolayı, kutsal kabul edilen toprağa gömülmezdi. Bunun yerine ölen kişinin bedeni, yüksek kubbelerin

⁷⁹ Ebû Dülef, s. 79.

⁸⁰ Babek Şeyh Baiklu İslam, **a.g.m.**, s. 36.

⁸¹ Makdisî, s. 210.

⁸² V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 724.

⁸³ Ali Meliki Miyancî, s. 225; Nurullah Turan, **a.g.t.**, s. 137.

⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. II, s. 674; Nizâmülmülk, s. 240.

üzerine konulur ve kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlara bırakılırdı.⁸⁵ Yukarıda bahsi geçen Burc-i Nîkârehâne'nin de Mecûsîlere ait böyle bir yapı olma ihtimali yüksektir. Zira Nizâmülmülk (ö. 482 / 1092) *Siyasetnâme* adlı eserinde çok zengin olan Buzurgumid/Buzurgmubid'in Taberek dağının tepesinde iki katlı olarak inşa ettiği bu yapının, Mecûsîlerin ölülerini bıraktığı bir *stûdân* / *ustûdân* olduğunu haber vermektedir.⁸⁶

İKİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Büveyhîlerin Rey'de tam olarak hâkimiyetlerini sağladıkları dönemde kaleme alındığı tahmin edilen, *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde, Rey şehri "Cibâl krallarının ikamet yeri" olarak tavsif edilmektedir.⁸⁷ Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkenti olan Rey şehri⁸⁸, İslâm dünyasında siyasî kargaşaların yaşandığı IV. / X. asırda, siyasî ortamın aksine, ilim-kültür alanında yıldızı parlayan İslâm şehirlerinden birisi haline geldiğini yukarıda dile getirmiştik. Bu durum, Rey şehrinin miladî X. asırda İslâm dünyasının en mamur şehirlerinden birisi haline gelmesine de ön ayak olduğunu da ifade etmiştik. Hatta el-İstâhrî bu konuyla ilgili "Rey, Bağdat'tan sonra Doğudaki en mâmur şehirdir. Her ne kadar Nîsâbûr ondan yüzölçümü olarak daha geniş olsa da, evlerinin, bağ / bahçelerin çokluğu, arazisinin verimliliği ve gelişmişlik olarak Rey daha üstündür." dediğini de aktarmıştık.⁸⁹

Bu bölümde ise bu hususa biraz daha yakından bakacağız:

Tezimizin bu ikinci bölümünde ele alacağımız konuları detaylı olarak irdelememize imkân sağlayacak eserler maalesef azdır. Bunun belki de en önemli sebeplerinden birisi, araştırma konusu yaptığımız dönemde Rey şehriyle ilgili olarak kaleme alınan mütakil şehir tarihi kitaplarının elimize ulaşmamış olmasıdır. Bilindiği

⁸⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 132.

⁸⁶ Nizâmülmülk, s. 240.

⁸⁷ Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l Mağrib*, s. 108.

⁸⁸ Guy Le Strange, s. 221; İsmâüddin Abdurrâuf el-Fıkkî, *ed-Düvelü'l-mustakille fî'l-Meşriki'l-İslâmî*, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1999, s. 73

⁸⁹ El-İstâhrî, s. 119; İbn Havkâl, s. 316.

gibi belirli bir şehir üzerine kaleme alınmış şehir tarihi kitapları, İslâm tarih ve medeniyetinin önemli bir ayağını teşkil etmektedirler. Bu eserler sayesinde araştırma konusu olan şehirlerle ilgili detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olduğu gibi bu bilgilerin o şehre mensup bir kişi tarafından kaleme alınmış olması da bu tür çalışmaları daha kıymetli hale getirmektedir. Örnek olarak zikretmek gerekirse: Büveyhîlerin iktidarda olduğu zaman dilimlerinde kaleme alınan Narşahî (ö.348 / 959)'nin *Târîh-u Buhârâ*'sı⁹⁰, Hasan b. Muhammed b. Hasan Kummî (ö.378 / 988)'nin Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'a ithaf ettiği *Târîh-u Kum*'u⁹¹ ve es-Sehmî (ö.427 / 1035)'nin *Târîh-u Cürcân*'ı⁹² gibi eserler, bu şehirlerle ilgili yapılan araştırmalarda, derli toplu bilgiler sunması açısından çalışmayı kolaylaştırıcı mahiyette eserlerdir. Şehir tarihi eserleri bu açıdan önemli bir boşluğu doldurmaktadırlar.

Rey şehrini müstakil olarak inceleyen şehir tarihi türünde eserlerin olduğu bilinmekle beraber, bunlar elimize ulaşmamışlardır. Özellikle Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkenti olan Rey şehrinde, Büveyhî emirlerinden Mecdüddeve'ye vezirlik yapan el-Âbî (ö.422 / 1030)'nin *Târîhu'r-Rey* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁹³ İbn Hacer el-Askalânî'nin *Lisânü'l-Mizân* adlı eserinde sıkça atıfta bulunduğu ve Ebü'l-Hasan b. Bâbüye adlı birisine nispet ettiği *Târîhu'r-Rey* adlı bir başka şehir tarihi çalışması daha bulunmaktadır.⁹⁴ Bu eserlerin gün yüzüne çıkması durumunda, Büveyhîler dönemi Rey şehriyle alakalı yapılacak çalışmalarda daha detaylı sonuçlara ulaşmanın mümkün olacağı kanaatindeyiz. Bununla beraber mezkûr dönemde Rey şehrine uğrayan ve buralarla ilgi kısa da olsa bilgiler veren bazı coğrafyacıların eserleri günümüze ulaşmıştır. Bu açıdan temel bazı bilgileri elde etmemize olanak sağlayan coğrafya kitapları, bu bölümde önemli ölçüde kaynaklık görevi görmüşlerdir.

⁹⁰ Ebubekir Muhammed b. Cafer en-Narşahî (ö.348 / 959), **Tarihu Buhârâ**, Tahk. Emin Abdülmecîd Bedevî ve Nasrullah Mubşîr Tırâzî, III. bs., Kahire, Dârü'l-Meârif, t.y.

⁹¹ Hasan b. Muhammed b. Hasan Kummî (ö.378 / 988), **Tarih-u Kum**, Tahk. Seyyid Celaeddin Tahranî, Danişgah-ı Tahrân, 1361.

⁹² Ebü'l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim es-Sehmî (ö. 427 / 1035), **Tarih-u Cürcân**, Tahk. Muhammed Abdülmuin Hân, IV. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987.

⁹³ Adnan Demircan, **Abbasilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016, s. 184.

⁹⁴ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852 / 1449), **Lisânü'l-mîzân**, Tahk. Ebü'l-Fettâh Ebü'l-Ğudde, X, I. bs., Beyrut, Mektebetü'l-Metbûati'l-İslâmiyye, 2002, c. I, s. 558.

2.1 Sosyal Yapı

Şehirler, içinde yaşayan insanlarla anlam kazanırlar. Şehirde yaşayan insanların kimlikleri, kimi zaman siyasî olayların anlaşılmasında kilit rol oynamaktadır. İlim ve kültürle ön plana çıkan şehirlerin, sahip oldukları ilmî seviyeye gelmelerinde etkili olan unsurların başında burada yaşayan insan gruplarının birbirleriyle olan etkileşimleri öne çıkmaktadır. Bu açıdan Büveyhîler döneminde başkentlik yapmış olan Rey'in sakinlerini tanımak açısından önce şehirde kimin yaşadığı ve hangi dine mensup olduğu hususu üzerinde durarak daha sonra da gelenek ve göreneklere üzerinde durulacaktır.

Çalışma konusu yapılan dönemde Rey şehrinin nüfusuyla ilgili ulaşabildiğimiz tek rivayet Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından nakledilmektedir. 1029 yılında Büveyhîlerin hâkimiyetinden çıkıp, 1044-1045 yılında Selçukluların yönetimine geçmesine kadar geçen yaklaşık 15 yıllık süre zarfında, Rey kentinin nüfusunda ciddi bir değişiklik olmuştur. Buna göre daha önce 100 binden⁹⁵ fazla olan şehir nüfusu, Selçukluların eline geçtiği dönemde 3 bine kadar inmiştir.⁹⁶ Buradan hareketle Büveyhîler döneminde şehrin nüfusunun ortalama 100 bin dolaylarında olduğunu söylemek mümkündür. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta ise bu rakam muhtemelen sadece Rey şehir merkezine aittir. Çünkü onuncu asır coğrafyacılarından Nusaybinli İbn Havkâl, Rey'in bazı köylerindeki erkek nüfusunun bile tek başına 10 bin kişiden fazla olduğunu kaydetmektedir.⁹⁷ Bu rivayet, Büveyhîlerin hâkim olduğu onuncu asırda Rey şehrinin çok kalabalık olduğuna işaret etmektedir.

⁹⁵ Mehmet Altay Köymen, Sıbt İbnü'l-Cevzî'yi referans göstererek bu sayıyı 1.000.000 olarak vermektedir. Fakat bizim kullandığımız Sıbt İbnü'l-Cevzî nüshasında bu sayı 100.000 olarak geçmektedir. Bu durum, Köymen'in kullandığı nüsha farklılığından kaynaklanıyor olabileceği gibi 1.000.000 sayısını sehven yazmış olması da muhtemeldir. Bkz.: M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, I. bs., İstanbul, Meb Yayınları, 1976, s. 120, 165.

⁹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 452.

⁹⁷ İbn Havkâl, s. 322.

2.1.1 Etnik Yapısı

2.1.1.1 Hürler

2.1.1.1.1 Farslar

Bu dönemde genel olarak Cibâl bölgesinde, özel olarak ise Rey şehrinde ağırlıklı olarak Farsların yaşadığı söylenebilir. Bu durumun temel sebeplerinden birisi, Rey şehrinin asırlarca Fars kökenli imparatorlukların sınırları dâhilinde kalmasıdır. Büveyhîler döneminde ise mezkûr hânedanın soyunu eski Sasanî krallarına dayandırması⁹⁸, Farsların kendi etraflarında toplanmalarını sağlamıştır. Ayrıca Büveyhîlerin önemli devlet kademelerine Farsları getirmelerinin, Rey şehrinde de zaten var olan Fars nüfusunun artmasına sebep olduğu tahmin edilmektedir.

Vezir Sâhib b. Abbâd'ın hastalığını tedavi etmek için Rey şehrine gönderilen meşhur tabip Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû (ö. 396 / 1005), iyi derecede Farsça bilmekteydi. Zaten Cibrâil'in Rey'e gönderilmesindeki en temel etken de Farsça bilmesidir.⁹⁹ Farsların Rey'de çoğunlukta olduğunu teyit eden bir diğer bilgi ise Büveyhîlerin iktidara gelmelerinden önce kaleme alınan *el-Büldân* kitabına göre, Rey halkı Arî kökenli unsurlardan müteşekkildir (ahlâtün mine'l-acem). Arapların sayısı ise söz konusu dönemde azdır.¹⁰⁰

2.1.1.1.2 Deylemîler

Büveyhîlerin mensup olduğu Deylemistân, Büveyhîlerden önce de tanınan ve bilinen bir bölgeydi. İran'ın kuzeyinde, Hazar denizinin güneyinde yer alan bu bölgeye mensup halka ise Deylemîler denilmektedir. Deylemîler çoğunlukla asker karakteriyle tanınan bir millettir. Bu millete mensup askerlerin paralı Sasanî ordusunda çalıştıkları ve kendilerine *Şehinşah Askerleri* denildiği bilinmektedir.¹⁰¹

⁹⁸ K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. II, s. 843.

⁹⁹ el-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbari'l-hukemâ'*, s. 104.

¹⁰⁰ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 89.

¹⁰¹ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 180.

Deylemistân'da Deylemîler dışında bir de Giller de yaşamaktaydı. Fakat zamanla, Rey, Kûfe, Horasan, Kazvîn ve Isfahân gibi şehirlerde bir arada yaşayan bu halklar, tek bir halk halini almaya başlamış ve sadece Deylemîler olarak isimlendirilmişlerdir.¹⁰² Onuncu yüz yıl seyyahlarından Makdisî, Deylemîlerin Farsça'dan farklı anlaşılmaz bir dil konuştuklarını söylemektedir.¹⁰³ Deylemîlerin Farsça konuştuklarını iddia edenler de bulunmakla beraber, genel kanaat Deylemîlerin Farsçadan farklı bir dil konuştukları yönündedir.¹⁰⁴ Ancak maalesef bu dil günümüze gelmemiş ve diğer bazı dillerle tarihe karışmıştır.

Büveyhîlerin Rey kolunun emiri olan Rûknüddeve, Deylem bölgesinde doğmuş ve büyümüştür. Bu dönemde burada iyi dostlar edindiği varsayılabilir. Çünkü Büveyhîleri başarıya ulaştıran esaslardan birisi, ordularında bulunan Deylemli askerlerin savaş konusunda sahip oldukları üstün yetenekleridir.¹⁰⁵ İbn Miskeveyh'in Büveyhîlerin ortaya çıkışını göstermek için attığı başlık da bu durumu teyit etmektedir. Çünkü başlık "Deylemîlerin ortaya çıkması" adını taşımaktadır.¹⁰⁶

355 / 965-966 yılında Rey'den geçmekte olan Horasan ordusundan yaklaşık bin kişi Rey'de kargaşa çıkarmışlardı. Bu kargaşa esnasında İbrâhim b. Bâbî'nin dostlarından bir Deylemî, Horasan ordusu tarafından öldürülmüştü. Öcünü almak istemeleri ve orduya kafa tutmaları sahip oldukları gücü göstermek için dikkat çekicidir.

Rey şehrinin Büveyhîlerin hâkimiyetinden çıkmasında da Deylemli askerlerin büyük payı vardır. Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun son emiri Mecdüddeve, annesi hayattayken onun gölgesinde kalmış ve bir yönetici olarak varlık gösteremediğini yukarıda söylemiştik. Fakat annesinin ölümünden sonra fiili olarak da Rey yönetimini eline alan Mecdüddeve, Deylemî askerlerinin isyanıyla karşı karşıya kalmıştır. Onlardan kurtulmak için Gaznelîlerden yardım istemiştir. Bu da onların sonunu hazırlamıştır.

¹⁰² Şâdiye Abdullah Muhammed Ahmed, **a.g.t.**, s. 80.

¹⁰³ Makdisî, s. 355.

¹⁰⁴ Mehmet Usluer, "Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek lisans Tezi**), İstanbul, 2015, s. 68-69.

¹⁰⁵ Makdisî, s. 353.

¹⁰⁶ İbn Miskeveyh, c. V, s. 91.

2.1.1.1.3 Araplar

Anayurtları Arap Yarımadası olan Araplar, İslâm fetihleriyle beraber İslâm coğrafyası olarak isimlendirilecek hemen her yere dağılmışlardır. H. 21 gibi erken bir dönemde fethedilen Rey şehrine Arapların yerleştikleri bilinmektedir. Emeviler döneminde Kûfe'ye bağlı olan Rey şehri, Kûfe'den atanan valiler tarafından yönetilmekteydi.¹⁰⁷ Abbasi ordularının Rey'e dayanmaları neticesinde Rey'de bulunan Emevî taraftarlarının şehri terk ettiklerini daha önce vurgulamıştık.¹⁰⁸ Ebû Müslim el-Horasânî liderliğindeki Abbasî ordusunun, Emevîlere nisbetle daha az sayıda Arap unsur barındırdığı söylenebilir. Çünkü Emevîlerin, Arapları diğer etnik unsurlardan daha üstün tuttuğu bilinmektedir.¹⁰⁹ Bu açıdan Abbasî hâkimiyeti altına girdikten sonra, Rey şehrindeki Arap nüfusunun azalmış olması muhtemeldir. Zaten Abbasîlerin Rey'i ele geçireceğini anlayan Habîb b. Bedîl en-Nehşelî gibi Emevî taraftarı Arapların Rey'i terk ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁰ Ya'kûbî'nin yaklaşık olarak 891 yılında tamamladığı *el-Büldân* adlı eserinde kaydettiği "Rey'de Araplar azdır."¹¹¹ yönündeki kaydın, bu tarihsel geçmişle bağlantılı olması düşünülebilir.

Büveyhîlerin Rey emirlerinden Fahrüddevle'nin, 379 / 989 yılında Bahâüddeve'ye karşı giriştiği savaşta kendisine yardımcı olan kuvvetlerden bir tanesi de Araplardı. İbn Miskeveyh'in belirttiğine göre bu savaşta, Dübeys b. Afîf el-Esedî kumandasındaki Benî Esed kabilesinden pek çok Arap asker, Fahrüddevle'nin ordusunda savaşmıştır.¹¹² O dönemin şartları düşünüldüğünde bu ordudaki kimi askerlerin Fahrüddevle ile birlikte hareket edip Rey şehrine yerleşmiş olması çok normaldir. Çünkü Büveyhîlerin o dönemde sahip olduğu güç ve nüfûz ettiği coğrafya göz önüne alındığında, değişik etnik unsurlardan askerlerin Büveyhîlerin ordusuna

¹⁰⁷ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Haderîliğe Kûfe**, s. 203.

¹⁰⁸ Et-Taberî, c. VII, s. 404; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 326.

¹⁰⁹ Şâdiye Abdullah Muhammed Ahmed, "Mezâhirü'l-hayati'l-ictimâiyye fi Bağdâd ve Horasân fi ahdi'l-Büveyhiyyîn", *Câmiyetü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü't-Târîh ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Sudan, 2006 / 1427, s. 77.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, c. V, s. 326.

¹¹¹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 89.

¹¹² İbn Miskeveyh, c. VI, s. 103; Ziyâ Muhsin Abdürrezâk el-Kinânî, "el-Ceyş fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye (334-447 / 945-1055)", *Câmiyetü Mûte, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ürdün, 2015, s. 44.

girmeye çalışacakları düşünülebilir. Büveyhî başkentlerinden biri olan Rey şehri de bu askerlerin yerleştiği yerlerden birisidir.

Burada şunu vurgulamak gerekir ki, Arapların yoğun olarak yerleştiği Cibâl şehirlerinin başında Isfahân gelmektedir. Ya'kûbî, buraya yerleşen Arapların çoğunlukla Kûfe ve Basra'dan göçen Sakîf, Temîm, Benî Dabbe, Kudââ, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays kabilelerine mensup olduklarını kaydetmektedir.¹¹³

2.1.1.1.4 Türkler

Büveyhîlerin Türklerle tanışmaları erken dönemlere dayanmaktadır. Merdâviç b. Ziyâr, Büveyhîler gibi Deylemî kökenli bir devlet adamıydı. Ziyârî hanedanlığını kuran Merdâviç, Büveyhîlerin de önündeki en büyük engeldi. Zaten Büveyhîlerin tarih sahnesine tam olarak çıkması, ancak Merdâviç'in öldürülmesinden sonrasına tesadüf etmektedir.¹¹⁴

Merdâviç, 934 yılında yanında bulunan Türk köleler tarafından öldürülmüştür. Buna gerekçe olarak da Deylemîlerin kendilerinden daha üstün tutulmalarını gerekçe göstermişlerdir.¹¹⁵ Muhtemelen Merdâviç'in, Deylemîleri etrafındaki diğer ırklara üstün tutması, kurmak istediği Fars krallığıyla ilişkili olsa gerektir. Çünkü belirtildiğine göre Merdâviç, Irak'ı ele geçirerek Arap hâkimiyetine son vermeyi ve eski İran devletini tesis etmeyi amaçlamaktaydı.¹¹⁶ Merdâviç'in öldürüldüğü zamanı tavsif eden İbn Miskeveyh, Leyletü'l-Vekûd denilen bir gece dolayısıyla Merdâviç'in çok büyük bir ateş yakılmasını emrettiği ve buraya pek çok misafirin davet edildiğini belirtmektedir.¹¹⁷ Bu durumun ateş kültünü hala önemseyen Merdâviç'in eski İran geleneklerine bağlılığıyla alakalı olması muhtemeldir.

Büveyhîlerle Türklerin karşılaşması bu olaydan sonrasına tekabül etmektedir. Merdâviç'in ölümünden sonra emrindeki Türklerin iki gruba ayrıldığı ifade edilmektedir. Kalabalık olan grup, Beckem komutasında Cibâl bölgesine doğru

¹¹³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 86.

¹¹⁴ Metin Bozkuş, s. 48-49.

¹¹⁵ İbn Miskeveyh, c. V, s. 178.

¹¹⁶ Hasan Müneymene, s. 96.

¹¹⁷ İbn Miskeveyh, c. V, s. 177.

yönelirken; diğer grup ise o dönemde Fars bölgesinde bulunan Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan İmadüddeve Ali b. Büveyh'in yanına sığınmışlardır.¹¹⁸

Büveyhîler dönemi askeri yapıya bakıldığında bu durumun yansımaları görülebilmektedir. Büveyhîlerin 945 yılında Bağdat'ı ele geçirmelerinden sonra, Abbasî ordusundaki askerlerin büyük kısmının Deylem ve Türk askerlerden teşekkül ettirildiği görülmektedir. Sonraki süreçte bu durum, Türklerle Deylemîler arasında sürtüşmelere sebep olacak ve Büveyhîlerin güç kaybetmesindeki başat rollerden birisi haline gelecektir.¹¹⁹

Rüknüddeve döneminde Rey'e gelen askerlerden bahsedilirken Türklerden de bahsedilmektedir. Buna göre 339 / 950-951 yılında Horasan askerlerinin Rey'e saldırması esnasında, Bağdat'ta hâkim olan en küçük kardeş Muizzüddeve, abisi Rüknüddeve'ye yardım etmesi için Hâcîp Sebüktegin liderliğinde Türklerden, Deylemîlerden ve Araplardan oluşan bir orduyu Rey'e sevk etmiştir.¹²⁰

2.1.1.1.5 Kürtler

Kürtler, Cibâl bölgesinde meskûn bulunan halklardandı. Siyasî ve askerî bir güç olarak varlıklarını devam ettiren Kürtler, Büveyhîler döneminde, tarih kitaplarında Hasanveyh el-Kürdi'ye nisbetle Benî Hasanveyh olarak bilinen bir emirlik kurmuşlardır.¹²¹

945 yılında Samânî emiri Nuh b. Nasr'ın emriyle, Ebû Ali b. Muhtac komutasında Horasan'dan Rey üzerine bir ordu sevk edilmiştir. Bu ordu Rey'e yaklaşınca Rüknüddeve, Rey'i korumak için şehrin dışında Horasan ordusunu karşılamıştır. Rey'in yaklaşık 3 fersah uzaklığında karşı karşıya gelen iki ordu savaşılmaya başlamıştır. Fakat Horasan ordusu içerisinde bir hayli kalabalık durumda bulunan Kürtler, Ebû Ali b. Muhtac'ı bırakarak Rüknüddeve'nin tarafına geçmişlerdir. Bu durum, Rüknüddeve'nin savaşı kazanmasında etklili olmuş ve Rey, Büveyhîlerin elinde kalmıştır.¹²² Büveyhîlerin Rey'i ilk defa 940 yılında ele

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, c. V, s. 179.

¹¹⁹ Heyet, **Hadâretü'l-İrâk (el-Usûrû'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye / et-Tenzîmâtü'l-idâriyye ve's-siyâsiyye)**, XIII, Bağdat, Dârü'l-Cîl, 1984, c. VI, s. 226-227.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 417-418.

¹²¹ İbn Miskeveyh, c. V, s. 371.

¹²² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** c. VII, s. 202.

geçirdikleri hesaba katıldığında, Kürtlerin buradaki varlığının Büveyhîlerin hâkimiyetlerinin ilk yıllarından itibaren mevcut olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Rey’de ikamet eden Büveyhî emiri Rûknüddeve, Kürtlerle iyi geçinmekteydi. Kürtlerin yollardan geçen kabileleri yağmaladığı haberlerine rağmen “Onların da erzağa ihtiyacı var” demek, kendilerine karışmamaktaydı.¹²³ Hasanveyh el-Kürdî ise siyaset bilen ve işlerini ona göre düzenleyen birisiydi. Büveyhîlerin, Sâ mânîlerle giriştikleri iktidar mücadelelerinde sürekli onların yanında yer almıştır. Hasanveyh’in oğlu Bedr b. Hasanveyh de babasının yolunu takip etmiştir. Rey emiri Fahrüddeve’nin, bir başka Büveyhî emiri olan Bahâüddeve ile giriştiği savaşta Bedr, 4 bin Kürt askeriyle birlikte Fahrüddeve’ye yardım etmiştir.¹²⁴

397 / 1006-1007 yılında Rey’de vezirlik koltuğuna oturan Ebû Ali b. Ali b. El-Kâsım, komutanları yanına çekmiştir. O dönemde Rey emiri Mecdüddeve olsa da asıl yetkiler annesinin elinde bulunmaktaydı. Ebû Ali, komutanları Mecdüddeve’nin annesi Seyyide’ye karşı kışkırtmış, ayrıca Mecdüddeve’ye de annesi konusunda dikkatli olması uyarısında bulunmuştur. Durumun ciddiyetini anlayan Seyyide, Bedr b. Hasanveyh’e sığınmıştır. Bedr b. Hasanveyh el-Kürdî ve Seyyide’nin diğer oğlu Şemsüddeve güçlerini birleştirerek Rey’i muhasara altına almışlardır. Uzun süren kuşatmanın ardından Rey’i zaptetmeye muvaffak olmuşlardır. Seyyide, Mecdüddeve’yi hapsettirerek yerine diğer oğlu Şemsüddeve’yi Rey emiri olarak belirlemiştir. Fakat çok geçmeden oğlu Mecdüddeve’nin daha yumuşak huylu olduğunu anladığı için tekrar onu Rey tahtına çıkarmıştır.¹²⁵ Bu örnek, Kürtlerin bu dönemde Rey yönetimiyle yakın ilişki içerisinde olduklarını ve bu coğrafyada nüfuz sahibi olmaya başladıklarını göstermektedir.

2.1.1.2 Köleler

Kölelerin Rey tarihinde önemli bir yeri vardır. Hal böyle olunca onları bir başlık altında ele almanın faydalı olacağı sonucuna vardık.

¹²³ İbn Miskeveyh, c. V, s. 378.

¹²⁴ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 103; Benî Hasanveyh emirliği hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Kadı Muhammed Hasan, *el-İmârâtü'l-Kürdiyye fi'l-ahdi'l-Büveyhiy*, I. bs., Erbil, Matbaât-u Rojhelât, 2011, s. 43-45.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 166.

Büveyhî dönemi sosyal hayatının önemli bir parçası olan köleler, emirler tarafından sıklıkla istihdam edildikleri bilinmektedir. Kölelerin zaman zaman kritik müdahalelerde bulunmaları dolayısıyla, siyasî hayata da ciddi etkilerinin olduğu söylenebilir. Örnek olarak daha önce işlediğimiz Merdâviç'in yanında köle (gılmân) olarak hizmet eden Türklerin Merdâviç'i öldürmelerinin¹²⁶, Büveyhîlerin siyasî hayatına doğrudan etki eden faktörlerden birisi olduğu hadisesini hatırlatabiliriz.

Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun hâkimi olan ve Rey'de ikâmet eden Rüknu'ddevle'nin 300 kadar kölesi (gılmân) olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kölelerin Rey'de üstlendikleri pozisyonu gösteren örneklerden bir diğeri de, zikredilecek olaya tanıklık eden İbn Miskeveyh tarafından nakledilmektedir. Buna göre; 355 / 965-966 yılında Bizanslılarla cihad etmek için Horasan'dan çıkan ve aralarında Muhammed b. Ali el-Kaffâl (ö.365 / 976) gibi şâfiî fakihlerin de bulunduğu ordu, Rey şehrine varmıştır. Orduda bulunanlardan yaklaşık bin kişi, Vezir Ebü'l-Fadl b. Amîd'ten istedikleri bölgelerin haraçlarının kendilerine verilmemesinden dolayı Rey şehrine saldırıda bulunmuşlardır. Bu saldırı esnasında Rüknu'ddevle ve çocuklarının da bulunduğu Dârü'l-imâre'ye saldıran Horasan ordusu, Dârü'l-imârenin de içerisinde bulunduğu surlara tırmanırken, Rüknu'ddevle'nin köleleri tarafından kendilerine atılan oklar yüzünden surlara tırmanamamış ve Dârü'l-imâre'ye varamamışlardır. Bu kritik müdahale, Rüknu'ddevle'nin hem itibarının hem de canının korunmasını sağlamıştır. Çünkü saldırının olduğu dönemde Rüknu'ddevle'nin yanında sadece 500 en iyi asker ve komutan ile 300 kölesi bulunmaktaydı. Geriye kalan ordusu ise Cibâl ve Isfahân gibi başka yerlere gönderilmişti.¹²⁷

Rey'in, Büveyhîler dönemi öncesinde köle ticaretinin yoğun olarak yapıldığı yerlerden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Büveyhîlerin henüz Rey'e hâkim olmadıkları dönemde kitabını kaleme almış olan coğrafyacı İbnü'l-Fâkih, Taberistan, Deylemistân, Cibâl, Berber ve Teylesân¹²⁸ bölgelerinden çıkan bütün köle ve

¹²⁶ İbn Miskeveyh, c. V, s. 178.

¹²⁷ İbn Miskeveyh, c. V, s. 346-350.

¹²⁸ Deylem ve Hazar denizine yakın bir yerde bulunan bölge ismidir. Velîd b. Ukbe tarafından h. 35 senesinde fethedilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. IV, s. 56.

emtiyaların büyüklüğü ve şânı dolayısıyla Rey'e getirildiğini haber vermektedir.¹²⁹ Bu durumun Büveyhîlerin hâkimiyetine geçtikten sonra da sistemin bu şekilde devam ettiğini akla getirmektedir. Bu iddianın temel sebeplerinden birisi, Deylemlîlerin zaten köle ticareti yapmakla meşhur bir halk olmalarından kaynaklanmaktadır.¹³⁰ Dolayısıyla Rey gibi köle ticaretinin yoğunlaştığı bir yere hâkim olan Deylemîler, alışık oldukları ticaretlerini burada daha rahat bir şekilde sürdürecektir.

Fahrüddevle'nin öldüğü zaman, geride beş bin köle bıraktığı ifade edilmektedir.¹³¹ Bu bilgi, Fahrüddevle'nin geride bıraktığı ve kaynaklarda geçen diğer servetiyle beraber düşünüldüğünde¹³², Fahrüddevle döneminin ekonomik refah açısında Rey emirlerinin ulaştığı en yüksek nokta olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır.

Müeyyidüddevle ve Fahrüddevle'ye vezirlik yapan Sâhib b. Abbâd'ın, güzelliğiyle meşhur olan Nubye'li¹³³ bir köle kadını 400 dinara satın aldığı ve insanların bu yüksek fiyatı garipsedikleri nakledilmektedir.¹³⁴ Sâhib b. Abbâd'ın şiirlerinde de yer verdiği bu kölenin fiyatı abartılmış olsa bile, bu dönemde kölelere harcanan parayı göstermesi açısından ilginç dikkat çekicidir.

Müeyyidüddevle'nin emriyle Sâhib b. Abbâd'ın, Kazvîn ve buraya bağlı bölgelere vali olarak atadığı İspehsâlâr'a¹³⁵ yazdığı ahitnâmede, köleler konusunda dikkatli davranmasını emretmektedir. Kölelik ve hürlüğü bilmesinin soy ağaçlarıyla mümkün olduğunu, bu açıdan buna dikkat edilmesi gerektiğini

¹²⁹ İbnü'l-Fakîh, s. 541.

¹³⁰ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Haderîliğe Kûfe**, s. 296.

¹³¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 102.

¹³² Sibt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 101; Adem Mez, **el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrîyye**, Terc. Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîyde, II, V bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabîyy, t.y., c. I, s. 54.

¹³³ Mısırdaki Nil nehrine nâzır bir yerde bulunan şehir. Daha fazla bilgi için bkz.: Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. V, s. 308-309.

¹³⁴ Sirâcüddîn İbnü'l-Verdî (ö. 861 / 1457), **Harîtedü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, Tahk. Enûr Mahmud Zenâtî, I. bs., Kahire, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007, s. 138-139; Adem Mez, c. I, s. 297.

¹³⁵ Ortaçağ İslâm devletlerinde başkumandan için kullanılan bir terimdir. İspeh / Sipeh (ordu) ve Sâlâr (kumandan) anlamına gelir. Bu kelimenin kullanımı IV / X. yüzyılda Deylemlî ve diğer İran halkları arasında yaygındı.

belirtmektedir.¹³⁶ Ayrıca Sûkû'r-Rekîk denilen köle pazarının Kazvîn'de varlığı¹³⁷, aynı isimde bir pazarın Rey'de de bulunma ihtimalini akla getirmektedir.

2.1.2 Dinî Yapısı

Büveyhîlerin tarih sahnesine çıktığı miladî X. asır, İslâm dünyasının siyasî anlamda parçalanmış olduğu bir döneme tekabül ettiğini yukarıda anlatmıştık. Ama aynı zamanda miladî X. asır, Müslümanlar açısından farklı mezhep ve fırkaların da en yoğun olarak görüldüğü asır olduğunu da burada ifade etmek gerekir.¹³⁸ Bu durum muhtelif fırkalar arasında kimi zaman düşünsel kimi zaman ise siyasî ve askerî çatışmalara sebep olmuştur. Rey şehri bu dönemde farklı mezhep gruplarının rahatça toplanabildikleri şehirlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Nitekim Gazneli Mahmut, 1029 senesinde Rey'i fethettiği zaman Halife Kadir Billah'a yazdığı mektupta buranın, günahkârların toplandığı bir yer haline geldiğini söylemekte ve Rafızilik, Batıniyye, İbâhiyye ve Ğâliyye gibi mezheplere müntesip kimselerin bu şehirde Şiîlerle Mu'tezilenin arasına karıştığını da halifeye haber vermektedir.¹³⁹

2.1.2.1 Müslümanlar

2.1.2.1.1 Şiîler

Deylemistân ve Taberistan Zeydî dâiler eliyle İslâmlaştığı için bu bölgelerin halkı çoğunlukla Şiîliğin Zeydiyye koluna mensup olmuşlardır. Büveyhîler de Deylemistân bölgesine mensup bir aile olarak ilk başlarda Zeydî idiler. Hatta Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Abbasî halifesinde temerküz eden Sünnî halifeliği ortadan kaldırıp yerine Şiî bir imamı halife tayin etmek istemişlerse de, siyasî çıkarlarını tehlikeye atmamak adına bundan vazgeçmişlerdir.¹⁴⁰ Büveyhîler, sonraki süreçte ise Şiîliğin İmâmiyye / İsnâaşeriyye koluna meyletmişlerdir. Bununla birlikte Büveyhîlerin Şiîliğin hangi koluna mensup oldukları konusunda farklı görüşler olsa

¹³⁶ Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995), **Resâilu es-Sâhib b. Abbâd**, Tahk. Abdülvahhab Azzam, Şevkî Dayf, I. bs., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366, s. 49.

¹³⁷ Sâhib. Abbâd, **Resâilu es-Sâhib b. Abbâd**, s. 49.

¹³⁸ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 76.

¹³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 349-350; Ahmet Güner, “**Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik**”, s. 68.

¹⁴⁰ Guy Le Strange, s. 70.

da¹⁴¹, Büveyhî hanedanının bir Şîî hanedan olduğu konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Bu açıdan Büveyhîlere başkentlik yapan Rey şehrinin Şîîliğin yoğun olarak varlık gösterdiği merkezlerden birisi olduğu muhakkaktır.

Bir zamanlar Rey şehrinin çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğunu söyleyen Yâkût el-Hamevî, 275 / 888-889 yılında buraya gelen Ahmed b. Hasan el-Mardânî eliyle Şîîliğin yaygınlaştırıldığını kaydetmektedir. Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322 / 933-934) gibi Şîî / İsmâîlî âlimler de bu konuda el-Mardânî'ye yardımda bulunmuşlardır. Nitekim Ebû Hâtim'in Şîîliğin Rey'de yaygınlaşması için *Fedâilu Ehl-i Beyt* adında bir kitap kaleme aldığı da gelen rivayetler arasındadır.¹⁴²

Memlûklü dönemi tarihçilerinden İbn Tağrıberdî, Büveyhî yöneticilerinin Şîî ve Rafizî olduklarını sıklıkla belirtmektedir. Hz. Ali'nin ruhunun kendisine geçtiğini iddia eden bir genç ile Hz. Fatma'nın ruhunun kendisine geçtiğini iddia eden bir kız tutuklandığında, Büveyhî emirlerinden Muizzüddeve onların serbest bırakılmalarını emretmiştir. Bu olayı nakleden İbn Tağrıberdî, bunun tek sebebinin Büveyhî emirlerinin hem Şîî hem de Rafizî olmalarından kaynaklandığını belirten bir not düşmüştür.¹⁴³ Yâkût el-Hamevî ise Rey halkının sevad-ı azamını Şîîlerin oluşturduğunu söylemektedir.¹⁴⁴ Bu iki not beraber düşünüldüğünde, Büveyhîler öncesinde Sünnilerin yoğun olduğunu ancak onların döneminde Rey halkının çoğunluğunun Şîîlerden oluştuğunu nedeninin ise Büveyhî yöneticilerinin Şîî olmaları ve Şîîleri himaye eden bir politika gütmeleriyle de doğrudan bağlantılı olduğu düşünülebilir.

Büveyhîler dönemi; Şîî âlimler açısından zirvenin yaşandığı bir dönemdir. Şîîlerin 4 temel hadis kitabından birincisi olan *el-Kâfî*'nin müellifi Küleynî (ö. 329 / 941)¹⁴⁵ ve *Men Lâ Yehduruhu'l-Fakîh* adlı eserin müellifi İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk (ö. 381 / 991) Rey'lidirler. Unutulmamalıdır ki bu iki müellfin eserleri Şîîlerin dört temel kaynaklarından ikisidir. Kaynaklarımızın ifadesine göre Şeyh Sadûk, Rey'de bulunan Şîî âlimlerle temas halindeydi. Rûknüddeve tarafından Rey'e davet edilen

¹⁴¹ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri / Politikaları Üzerine", *Bilimname*, c. VII, sy. XVII, Bahar 2009, s. 123-138.

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 121.

¹⁴³ İbn Tağrıberdî, c. III, s. 351.

¹⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

¹⁴⁵ Sem'ânî, c. V, s. 91.

Şeyh Sadûk, Rey şehrine gelmiş ve burada ikamet etmiştir. Burada Büveyhî yöneticilerinin Şiîlikle ilgili sorularını cevaplayan Şeyh Sadûk, ayrıca öğrenci de okutmaktaydı. Bu önemli müellif 381 / 991 yılında Rey’de vefat etmiştir.¹⁴⁶ Günümüzde Rey şehrinde, Şah Abdülazim ve Bibi Şehrbânu türbeleri ile beraber en çok ziyaret edilen türbelerden birisi de işte bu Şeyh Sadûk’un türbesidir.

Şiîlerin mezkûr dönemde yoğun olarak yerleştikleri yerler Rey’in batı, güney ve güneydoğu bölgeleridir. Şiîlerin Rey şehir merkezinde yoğun olarak bulunmaları, buradaki sayısal fazlalıklarından kaynaklanmaktadır. Bu durum, şehrin büyük kısmında Şiîlere ait mahallelerin oluşmasında da etkili olmuştur.¹⁴⁷

Gaznelî Mahmut’un Kadir Billâh’a yazdığı mektubta, Rey’de bazılarının hulefâ-i raşidîn’e kötü sözler söyledikleri (sebbü’s-sahâbe) yönündeki kayıt¹⁴⁸, Büveyhîler döneminde Rey’de bulunan aşırı Şiî grupların varlığına delalet ettiği gibi Büveyhî yöneticilerinin bu konudaki tavırlarını da ihsas ettirmektedir.

2.1.2.1.2 Sünniler

Rey’de Büveyhî yöneticilerinin etkisiyle ciddi bir Şiî grup oluşmuş olsa da, azımsanmayacak oranda bir Sünnî varlığı da mevcuttu. Şayet Büveyhîlerden yaklaşık iki asır sonra Rey’e uğramış Yâkût el-Hamevî’nin ifadeleri esas alınırsa, Rey’de nüfus yoğunluğu olarak birinci sırada Şiîlerin, ikinci sırada ise Sünnilerin geldiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁹ Fakat Büveyhîlerin hükmü altındayken Rey’e uğrayan onuncu yüzyıl seyyahlarından Makdisî, Şiîlere değinmeden Rey’de ağırlıklı olarak Hanefîlerin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰ Makdisî’nin buradaki rivayetini, o dönemin şartları düşünüldüğünde, Hanefîlerin Rey’deki ağırlıklarının Sünni gruplar arasındaki bir ağırlık olarak düşünmenin daha mantıklı olduğu kanaatindeyim.

2.1.2.1.2.1 Hanefîler

Makdisî, Rey’de bulunan Hanefîlerle ilgili bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Rey şehir merkezinde bulunan Hanefîler, çoğunlukla Neccâriyye ekolüne

¹⁴⁶ ez-Zehebî, c. XVI, s. 303-304.

¹⁴⁷ Fatma Diyânet, s. 46.

¹⁴⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzî, c. XVIII, s. 350.

¹⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mü’cemü’l-büldân**, c. III, s. 117.

¹⁵⁰ Makdisî, s. 395.

mensup iken kırsal yerlerde yaşayanlar ise çoğunlukla Za'ferânî idiler.¹⁵¹ Neccâriyye ekolü, bazı mezhepler tarihçilerine göre Mu'tezile'nin alt kollarından biri sayılmaktadır. Mihne hareketine katılan bu grubun üyeleri, sonradan sürgün edilmiş ve bunlardan bazıları da Rey'e gelmiştir. Neccâriyye'nin Mu'tezile ile pek çok konuda çatışan farklı görüşleri olsa da, halkü'l-Kur'an meselesinde Mu'tezile ile paralel fikirlere sahip idiler.¹⁵² Makdisî, Rey'de bulunan Neccâriye mezhebine müntesip kimseler için "Onlar, hidayet üzere olan insanları küfre sokarlar." notunu düşmektedir.¹⁵³

Neccâriyye mezhebinin aksine Za'ferâniyye mezhebine müntesip halk, halkü'l-Kur'an meselesinde susmayı tercih etmekteydiler. Vezir Sâhib b. Abbâd'ın "Sevad ehli her konuda benim gibi düşünüyor ama halkü'l-Kur'an meselesinde öyle değiller."¹⁵⁴ mealindeki cümlesi bilinmektedir. Onun bu ifadeleri Za'ferâniyye mezhebine müntesip halk için söylendiği akla gelmektedir.

Hanefîlerin itikâdî anlamda farklı mezheplere müntesip olmaları, birbirlerini desteklemelerine mâni olmamıştır. Yâkût el-Hamevî'nin belirttiğine göre Rey'de, Hanefîler ile Şafiîler arasında cereyan eden çarpışmalarda köylerde bulunan ve Za'ferâniyye mezhebine müntesip Hanefîler, silahlanıp Rey şehir merkezine gelmiş ve Şafiîlere karşı buradaki Neccâriyye mezhebine müntesip Hanefîlere yardımda bulunmuşlardır.¹⁵⁵

Şehir merkezinde yaşayan Hanefîler, yoğun olarak şehrin doğu tarafında yaşamaktaydılar. Zaten Rey'de Sünnilerin yerleştiği yerler genelde şehrin doğu tarafıydı.¹⁵⁶ Bu dönemin en meşhur Hanefî fakihlerinin başında Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî (ö.370 / 981) gelmektedir.¹⁵⁷

¹⁵¹ Makdisî, s. 395.

¹⁵² Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 482-483.

¹⁵³ Makdisî, s. 384.

¹⁵⁴ Makdisî, s. 395.

¹⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

¹⁵⁶ Fatma Diyânet, s. 46.

¹⁵⁷ ed-Dâvûdî, c. I, s. 56.

2.1.2.1.2.2 Şâfiiler

Kaynaklara göre Şiî ve Hanefîlerden sonra şehirde en yoğun olarak görülen mezhep Şafiî mezhebidir.¹⁵⁸ Fakat Hanefîlerin aksine Şafiîler sadece Rey şehir merkezinde yaşamaktaydılar. Köy ve kasabalarda Şafiî mezhebine mensup kimseler bulunmamaktaydı. Şafiîler şehirde doğu tarafında Taberek dağının güney tarafına yerleşmişlerdi.¹⁵⁹

M. 1221 yılında Rey'i ziyaret eden Yakût el-Hamevî'nin anlattığı bilgiler dikkate alındığında, az sayıda olmalarına rağmen şehirde ayakta kalmayı başarmış olan tek mezhebin Şafiî mezhebi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer mezheplere ait mahalleler bu dönemde harabe hale gelmiş olmasına rağmen *Şafiyye* olarak bilinen ve Şafiî mezhebine müntesiplerin meskûn olduğu mahalle hala ayakta idi. Yâkût'a göre bu mahalle eskiden şehrin en küçük mahallesiydi.¹⁶⁰ XIII. Asır coğrafyacılarından Kazvînî, Şafiîlerle Hanefîler arasında meydana gelen çarpışmalarda, sayıca az olmalarına rağmen Şafiîlerin sürekli olarak galip geldiklerini belirtmektedir.¹⁶¹

X. asır coğrafyacılarından olan ve Büveyhîler dönemi Rey şehriyle alakalı kendisinden önemli bilgiler elde ettiğimiz Makdisî, bu dönemde Rey şehrinde Cuma mescidinde (ulu cami) bir gün Hanefî, bir gün de Şafiî imamın halka namaz kıldırıldığını haber vermektedir.¹⁶² Buradaki bir günden kastın bir Cuma Hanefî imamın, bir Cuma da Şafiî imamın Cumu namazını kıldırıyor olma ihtimali daha yüksektir.

2.1.2.1.2.3 Mâlikiler

Bu dönemde Rey'de en az müntesibi bulunan mezhebin Mâlikî mezhebi olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet b. Fâris el-Lugavî (ö 395 / 1004), Büveyhîlerin son Rey emiri olan Mecdüddeve'yi yetiştirmesi için Rey'e davet edilmiştir. Rey'e geldiği dönemde burada Şafiî kadılığı da yapan el-Luğavî, daha sonraları Mâlikî

¹⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

¹⁵⁹ Fatma Diyânet, s. 46.

¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

¹⁶¹ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 376.

¹⁶² Makdisî, s. 391.

mezhebine geçmiştir. Niye böyle bir şey yaptığını soranlara ise “İmam Mâlik gibi bir adamın mezhebine müntesip kimsenin burada bulunmamasını kabul edemedim.” demiştir.¹⁶³

2.1.2.1.2.4 Hanbeliler

Bu dönemde Rey’de Hanbeli mezhebinin varlığı bilinmekle beraber, Hanbeli kimliğiyle meşhur olmuş veya kaynaklarda zikredilen herhangi bir kişi veya olaya rastlayamadık. Rey’de Hanbeli mezhebinin varlığını vurgulayan kişi ise Büveyhîler döneminde burayı ziyaret etmiş olan Makdisî’dir. Makdisî, Rey’de Hanbeli mezhebine müntesip pek çok kişinin bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁴ Ayrıca buradaki Hanbelilerin, Hz. Muaviye’yi sevmeye ifrata kaçtıklarını da belirtmektedir.¹⁶⁵ Şiiilerle iç içe olan Hanbelilerin, Büveyhîler tarafından uygulamaya konulan bazı icraatlar nedeniyle uçlara savruldukları anlaşılmaktadır. Büveyhîlerin, iktidarları dönemlerinde geliştirdikleri bazı Şii uygulamaların Rey’de de tatbik edildiğini söylemek mümkündür. Büveyhîler iktidarı döneminde özellikle Bağdat’ta uygulamaya konulan Aşûre matemi / töreni, Gadîr-i Hûm bayramı, Şii ezanı, Şiiilere ait kutsal mekânların ziyareti ve Sahabilere karşı yapılan hakaretler gibi uygulamalar¹⁶⁶, Sünni halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve zaman zaman ciddi sonuçlar doğuran çatışmalara sebep olmuştur.¹⁶⁷

2.1.2.1.3 Mu’tezile

Halife Mütevekkil (ö. 247 / 861)’den sonra düşüşe geçen Mu’tezile mezhebi, Büveyhîlerle beraber tekrar yükselişe geçmiştir. Bu durumun tarihsel öncülleri burada işlenemeyecek kadar geniş yer tutar. Fakat Büveyhîler döneminde görülen Şia-Mu’tezile yakınlaşmasının kökenlerinin, Şiiiliğin Zeydiyye kolu ile Mu’tezile arasındaki ilişkiye dayandığını söylemek mümkündür. Bu iki mezhep, ilk

¹⁶³ Abdülkerim b. Muhammed er-Rafî el-Kazvînî (ö. 623 / 1226), **et-Tedvîn fî ahhârî Kazvîn**, Tahk. Azizullah el-Atâridî, IV, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987, c. II, s. 215; Yâkût el-Hamevî, **Mü’cemü’l-üdebâ’**, c. I, s. 411.

¹⁶⁴ Makdisî, s. 395.

¹⁶⁵ Makdisî, s. 384.

¹⁶⁶ Ahmet Güner, “**Büveyhîler Dönemi ve Çok Sesslilik**”, s. 56.

¹⁶⁷ İbnü’l-Esîr, c. VIII, s. 538; c. VIII, s. 448.

dönemlerden itibaren merkezî yönetime muhalefet etmeleri dolayısıyla siyasal anlamda ortak bir zeminde buluşmuş olsalar da, fikirsel anlamda birbirlerinden uzaktılar. Fakat siyasal birliktelik zamanla fikirsel bilikteliliği de sağlayacaktır.¹⁶⁸ Büveyhîlerin tarih sahnesine çıktıkları dönemde, Şiiliğin Zeydiyye koluna mensup olduklarını daha önce vurgulanmıştı. Dolayısıyla bir kez daha ifade edelim ki Mu'tezile-Şiâ yakınlaşmasının arkasında var olan bu tarihsel geçmiş olmuştur.

Rey şehrini Büveyhîler döneminde Mu'tezile açısından merkezî şehirlerden birisi haline getirmiştir. Öyle ki Vezir Sâhib b. Abbâd'ın ilmî girişimleri ve propaganda faaliyetleri¹⁶⁹ ile beraber Rey şehri, Basra ve Bağdat'tan sonra Mu'tezilenin en önemli merkezlerinden birisi sayılmaktaydı.¹⁷⁰ Son dönem Mu'tezilesinin en büyük ismi olarak kabul edilen Kâdı Abdülcabbâr (ö. 415 / 1025)'ın, bu dönemde Sâhib b. Abbâd tarafından Rey Kâdı Kudât'lığına atanmış olması¹⁷¹, Mu'tezilenin Rey şehrindeki gücünü gösterdiği gibi Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezile mezhebine sağladığı katkıyı da ortaya koymaktadır.

Türkiye'de Büveyhîlerle ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan rahmetli Ahmet Güner, Mu'tezilenin Büveyhîler dönemindeki yükselişiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre, Halife Me'mûn (198-218 / 813-833) döneminde altın devrini yaşayan Mu'tezile, Büveyhîler döneminde gümüş dönemini yaşamıştır. Bunda en büyük pay ise yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Kâdı Abdülcabbâr'a aittir.¹⁷² Hiç kuşku yoktur ki Kâdı Abdülcabbâr Mu'tezile'nin en büyük âlimlerinden biridir. Onun Rey'de bu denli önemli bir konumu ihraz etmesi bir taraftan Mu'tezile'nin sahip olduğu önemi diğer taraftan ise şehrin sahip olduğu önemli ilmî birikimi ortaya koymaktadır.

Makdisî'nin, Rey'de halkü'l-Kur'an fanatikleri olduğu yönündeki rivayeti, Mu'tezilenin Rey'deki durumuna işaret eden bir başka veridir.¹⁷³ Tarihi süreç içerisinde Hanefî-Mutezilî ilişkisinin varlığı bilinmektedir. Bu olumlu ilişki burada

¹⁶⁸ Muharrem Akoğlu, s. 270.

¹⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. II, s. 685.

¹⁷⁰ Muharrem Akoğlu, s. 221.

¹⁷¹ Ez-Zehebî, c. XVII, s. 244.

¹⁷² Ahmet Güner, "Şiî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", **İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, 07-08-09 2008, İstanbul 2011, c. I, s. 166.

¹⁷³ Makdisî, s. 396.

da kendisini göstermektedir. Zaten Rey’de Hanefîlerin itikadî anlamda Mu’tezile’yle paralel bazı fikirlere sahip olduğunu daha önce vurgulamıştık. Esasen Mu’tezile mensuplarının da bazı istisnalar olmakla beraber, genel anlamda amelî mezhep olarak Hanefîliği tercih ettikleri de söylenebilir.¹⁷⁴ Bunda etkili olan hususlardan birisi Mu’tezile’nin, rey temelinde şekillendiğine inanılan Hanefî mezhebini kendisine daha yakın bulması olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁵ Bir diğer gerekçenin ise Mu’tezile ile Hanefîliğin mevâlî tabana dayanması ve karşılaşılan baskılar neticesinde bu mevâlî tabanın bir dayanışma içerisine girmesi olarak izah edilmiştir.¹⁷⁶

Bu bilgileri Gazneli Mahmut’un 1029 senesinde Rey’i fethettikten sonra Halife Kadir Billâh’a yazdığı ve yukarıda zikrettiğimiz mektup ile birlikte mütalaa ettiğimizde daha anlamlı hale gelmektedir. Çünkü Gazneli Mahmut mektubunda, Rey’in günahkârların toplanma yeri olduğunu, buradaki aşırı fırkaların Mu’tezile’yle iç içe geçtiğini vurgulamaktadır.¹⁷⁷ Rey’in sevadı azamını oluşturan Şiîlerin yanı sıra ikinci büyük mezhep olarak dikkat çeken Hanefîlerin de Mu’tezilî fikirlere sahip olması, Gazneli Mahmut’u böyle bir sonuca götürmüş olmalıdır. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Rey’in nüfusunun Gazneliler dönemindeki radikal değişimi¹⁷⁸, Gazneli Mahmut’un burada bulunan zevata karşı takındığı sert tavır ve yürüttüğü sürgün politikasıyla ilişkili olmalıdır.

2.1.2.2 Gayri Müslimler

2.1.2.2.1 Yahudiler

Rey şehrini Cibâl şehirleri arasında zikreden Makdisî, Cibâl bölgesinde Yahudilerin Hristiyanlardan daha fazla olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹ Yahudilerin Cibâl bölgesine ne zaman yerleştikleri net olarak bilinmemektedir. Ancak Isfahân şehrine, M.Ö. 597 yılında Buhtunnasr tarafından sürgün edildikten sonra yerleştikleri ifade

¹⁷⁴ Muharrem Akoğlu, s. 192.

¹⁷⁵ Muharrem Akoğlu, s. 190.

¹⁷⁶ Muharrem Akoğlu, s. 192.

¹⁷⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, c. XVIII, s. 349-350.

¹⁷⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzî, c. XVIII, s. 452.

¹⁷⁹ Makdisî, s. 394.

edilmektedir.¹⁸⁰ Bu yerleşim o kadar yoğun olmuştur ki burada Yahudiyye diye bir bölge dahi oluşmuştur.¹⁸¹ Miladî X. asırda Hemedân'da otuz bin, Isfahân'da on beş bin ve Şirâz'da on bin civarında Yahudi yaşadığı tahmin edilmektedir.¹⁸² Bu şehirlerin bu dönemde Büveyhî hâkimiyeti altında oldukları ve idarelerinin Cibâl bölgesinin başkenti olan Rey'den yapıldığı bilinmektedir. Cibâl bölgesinin divanlarının Rey şehrinde bulunduğu yönündeki bilgi bu durumu teyit etmektedir.¹⁸³ Bu da Rey'de de Yahudilerin varlığını kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Dahası Re'sü'l-Câlût denilen kişiler, Yahudileri devlet katında temsil eden cemaat liderleridir.¹⁸⁴ Vezir Sâhib b. Abbâd'ın, o dönemin Re'sü'l-Câlût'uyla Rey şehrinde yaptığı bir münazaradan haberdarız. Halkü'l-Kur'an ve İ'câzü'l-Kur'an üzerine yapılan bu münazarada, Sâhib b. Abbâd'ın Re'sü'l-Câlût'u şüpheye düşürdüğü yönündeki bilgi, olaya şahit olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414 / 1023) tarafından nakledilmektedir.¹⁸⁵ Dönemin Re'sü'l-Câlût'unun Rey'de mi ikamet ettiği veya belirli bir süreliğine oradan mı geçtiği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Rey'de bulunması, burada bir Yahudi cemaatinin varlığına işaret olabilir. Çünkü diğer Cibâl şehirlerinde yaşayan Yahudilerin, o dönemde ticaretin merkezlerinden birisi olarak kabul edilen¹⁸⁶ Rey'e yerleşmiş veya en azından sıklıkla bu şehre uğramış olmaları mümkündür.

Coğrafyacı İbnü'l-Fakîh, tarihî İpek Yolunu kullanarak Çin ile Avrupa arasında ticaret yapanlardan ve bu amaçla İpek Yolunun önemli duraklarından birisi olan Rey şehrine uğrayan *Râzânîyye* olarak tanınan Yahudi tüccarlardan bahsetmektedir. Bu Yahudi tüccarlar, Arapça, Farsça, Rumca ve hatta bazı Avrupa dillerini konuşabilmekteydiler.¹⁸⁷ Bu da Yahudilerle ilgili verdiğimiz bilgileri destekler mahiyettedir.

¹⁸⁰ İbn Havkâl, s. 312.

¹⁸¹ İbn Havkâl, s. 312.

¹⁸² Adem Mez, c. I, s. 83.

¹⁸³ İbn Havkâl, s. 317; Guy Le Strange, s. 221.

¹⁸⁴ Nuh Arslantaş, "Re'sü'l-Câlût", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 5-6.

¹⁸⁵ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 299-300.

¹⁸⁶ İbnü'l-Fakîh, s. 540.

¹⁸⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 540.

2.1.2.2.2 Hristiyanlar

Rey şehrinin m. 485, 499 ve 553 yıllarında Süryani kilisesi piskoposlarının metropolitenlik merkezi olmuş olması¹⁸⁸ buradaki Hristiyanların çok eski tarihten itibaren şehirde ikamet ettiklerini göstermektedir.

Kaynaklar, Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan İmadüddeve Ali b. Büveyh'in, Reyli Ebû Sa'd İsrâil b. Mûsa adındaki bir Hristiyan kâtibinden bahsetmektedir.¹⁸⁹ Hristiyanların Cibâl bölgesinde ağırlıklı bir yekûn teşkil etmemeleri hesaba katıldığında¹⁹⁰, Rey'de bulunan Hristiyanların sayısının fazla olmadığı sonucuna varmakla birlikte net bir şey söylenmesi de mümkün değildir.

2.1.2.2.3 Mecusiler

Zerdüş'tün aslen Reyli olduğu varsayıldığından,¹⁹¹ Rey şehri Zerdüşîler açısından kutsal bir mekân kabul edilmekteydi.¹⁹²

Cibâl bölgesinde çok sayıda Mecusi bulunduğu yönünde bir kayıt bulunsa da¹⁹³ miladî X. asırda Mecusilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerin Irak ve Fars bölgeleri olduğu bilinmektedir.¹⁹⁴ Bu açıdan Rey şehri, mezkûr dönemde Mecusiler açısından hala kutsal kabul ediliyor olsa bile, dönemin şartları dolayısıyla Rey'de varlık gösteremedikleri söylenebilir. Fahrüddeve döneminde Rey Dârü'l-imâresine bir iş dolayısıyla gelen Firûzân el-Mecûsî diye birisinden bahsedilmekle beraber,¹⁹⁵ Mecusilerin Rey'deki varlıklarının az olduğu anlaşılmaktadır. Halife Mehdî Billâh döneminde Rey'de yapılmış olan hapishanenin, Sasaniler döneminden kalma bir ateşgededen çevrilmiş olabileceği yönündeki iddia¹⁹⁶ da bunu desteklemektedir.

¹⁸⁸ V. Minorsky, **a.g.m.**, s. 721.

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, c. V, s. 170.

¹⁹⁰ Makdisî, s. 394.

¹⁹¹ Şehristânî, c. I, s. 236.

¹⁹² Hüseyin Keriman, c. II, s. 2.

¹⁹³ Makdisî, s. 394.

¹⁹⁴ Adem Mez, c. I, s. 85.

¹⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. II, s. 674.

¹⁹⁶ Fatma Diyânet, s. 46;

2.1.3 Gelenek ve Görenekler

Rey şehrinin demografik yapısı hakkında verilen bu bilgilerden sonra şimdi de sosyal yaşam, özellikle de adet, gelenek ve görenek ile giyim kuşam hakkındaki uygulamalarına geçebiliriz.

2.1.3.1 Giyim ve Kuşam

İran coğrafyasında, halkın tek çeşit elbise giymediği bilinmektedir. Aynı şekilde halkın, mensup olduğu tabakaya göre elbiseler giydiği de bilinen bir husustur. Her tabakanın kendine has elbiseleri vardır. Bu elbiseler hem çeşit olarak hem de şekil ve renk olarak birbirinden farklıydı. İnsanlar, giydikleri elbiseleri ile hangi tabakaya mensup olduklarını gösterebilmekteydiler. Bu açıdan ümerâ'nın, tacirlerin ve hatta yol kesicilerin bile kendilerine has elbiseleri vardır.¹⁹⁷ Kaldı ki bu uygulama Araplar arasında da vardı. Zira onların sahip oldukları sosyal statüye göre elbise giymeleri, İslâmiyetten önce Cahiliyye Arapları dönemine dayanan bir gelenekleriydi.¹⁹⁸

Makdisî, Rey halkının çok renkli ve birbirinden farklı elbiseler giydiğini, fakat geriye kalan Cibâl şehirlerinde ise genel olarak yeşil renk elbiselerin tercih edildiğini söylemektedir.¹⁹⁹ Rey'de elbiselerin renk renk olmasında, dünyanın birçok yerinden buraya gelen tacirlerin beraberlerinde getirdikleri elbiselerin ve elbise malzemelerinin etkisi olmalıdır. Nitekim Vezir Sâhib b. Abbâd'ın Mısır'dan Rey'e gelen bir tüccardan Mısır tarzı bir elbise aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.²⁰⁰

Sâhib b. Abbâd'ın Rey'de hisbe teşkilatının başına atadığı kişiye yazdığı ahitnâmede zimmîlerin, Allah'ın kendilerine izzet elbisesi giydirdiği Müslümanlarla aynı elbiseleri giyinmelerine mâni olunması yönünde telkinlerde bulunmaktadır.²⁰¹ İbn Havkâl ise Rey halkının elbiselerinin Irak halkının elbiseleri ile aynı olduğunu belirtmektedir.²⁰²

¹⁹⁷ Salâh Hüseyin el-Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyyetu f'î'l-asri'l-Abbâsî*, Irak, Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfetî ve'l-İ'lâm, 1980, s. 61-62.

¹⁹⁸ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 350.

¹⁹⁹ Makdisî, s. 398.

²⁰⁰ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 298.

²⁰¹ Sâhib. Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, s. 41.

²⁰² İbn Havkâl, s. 321.

Vezir Sâhib b. Abbâd'ın vezir olduğu dönemde, insanlara ilmi konuda bir şeyi anlatacağı zaman vezirlere has olan elbisesini çıkardığı ve onun yerine âlimlerin elbisesi olarak zikredilen Taylasan²⁰³ giydiği rivayet edilmektedir.²⁰⁴ Ayrıca şahsi deposunda 820 tane yün ve ipekten imal edilen amâmesinin de bulunduğu kaydedilmektedir.²⁰⁵

Bu dönemde giyilen elbiselerden, tespit edebildiklerimizin bazıları şunlardır²⁰⁶:

Cübbe: Erkeklerin giydiği bir giysidir.

Kamîs: Gömlektir. Erkeker tarafından en çok giyilen elbiselerin başında gelmektedir.

Dürrâe: Yünden yapılan cübbedir.

Sirvâl: Pantolona benzeyen bir giysidir. Bu kelimenin Deylemice veya Pehlevice olmuş olması, bu giysinin daha çok Deylemîler ve Farslılar tarafından kullanıldığını akla getirmektedir.²⁰⁷ Şarval kelimesinin buradan türediği düşünülmektedir.

Amâme: Erkeklerin başa giydiği ve İslâm toplumu için vazgeçilmez elbiselerden biri olan sarıktır.

Rida: Bir erkek elbisesi olan kaftandır.

Çorap: Yünden yapılan çorapların da olduğu bilinmektedir.

Mütref: Yün ve ipekten yapılan kaftan veya elbisedir.

2.1.3.2 Evlilikler

Sosyal hayatı ilgilendiren ve üzerinde durulması gereken konulardan birisi de düğünler ve bu düğünlerdeki âdetlerdir. Aşağıda zikredilecek örnekler dikkate alındığında, Rey şehrinde yaşayan halkın düğün merasimlerini çok önemseydiği ve bu amaçla fazlaca harcamalar yaptığı anlaşılmaktadır.

²⁰³ Başa sarılan sarığın omuzlar üzerine salınan ucu, başa ve boyna sarılan şal.

²⁰⁴ İbnü'l Cevzî, c. XIV, s. 385.

²⁰⁵ Es-Seâlibî, c. III, s. 227.

²⁰⁶ Es-Seâlibî, c. III, s. 228; M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, s. 350,351,352.

²⁰⁷ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, s. 351.

Büveyhîlerin Rey emirlerinden olan Müeyyidüddeve'nin 347 / 958-959 yılında amcası Muizzüddeve'nin kızıyla evlendiği bilinmektedir. Müeyyidüddeve, bu düğün için 700 bin dinar harcamıştır.²⁰⁸

Vezir Sâhib b. Abbâd, ölmeden bir sene önce 384 / 994 yılında torununu evlendirmiştir. Kaynaklar, bu düğünü şu şekilde tavsif etmektedirler:

“Sâhib b. Abbâd bu düğünde eğlendi ve çokça dinar ve dirhem dağıttı. Dönemin Rey emiri Fahrüddeve en büyük hâciplerinden birisiyle, düğünde dağıtılması için 100 tepsiden fazla para gönderdi. Uzun ev olarak bilinen evde, uzunluğu 50 zira' olan bir sofraya kuruldu ve insanlar bu sofrada yemek yediler. Sâhib b. Abbâd ile önde gelen kâtipler ve hâcipler, insanlar yemek yedikleri sırada ayakta bekliyorlardı. İnsanlar sofradan kalkınca, bu sefer İbn Abbâd ve yanındakiler sofraya oturdular. Kâdîlkudât ve diğer bazı görevlilere ise başka bir evde sofraya kurulmuştu.”²⁰⁹ Bu bilgiler düğün esnasında bir protokolün uygulandığını akla getirmektedir.

Deylem adetlerinde düğün akşamı, gelin ve damadın kalacakları evin önünde ateşler yakılırdı. Yaşı büyük birisi orada toplananlara bir konuşma yapar ve evlenecek kişilere bu evliliği kabul edip etmediklerini sorar, sonra da nikâhlarını kıyardı. Nikâhtan sonra insanlar, içine gül suyu koydukları şişeleri duvara vurarak kırar ve kendileri için hazırlanan pastalardan yerlerdi.²¹⁰ Deylem halkı âdeti olarak rivayet edilen bu ve buna benzer adetlerin, Rey'e yerleşen Deylem halkı tarafından burada da devam ettirildiği varsayılabilir.

2.1.3.3 Bayramlar ve Törenler

Rey halkı, önemli günlerde bir araya gelmekte ve kendi adetlerine göre sevinçlerini birbirleriyle paylaşmaktaydılar.

Coğrafyacı Kazvîni Rey'deki böyle bir olaydan bahsetmektedir. Reyli servet sahibi bir adamın karısı hamile olduğu için Rey'in geleneklerine uygun olarak evlerini süslemiş ve ev eşyalarını insanların görebileceği bir şekilde sergilemişlerdi. Karısı doğum yapacağı zaman ise kendilerine ait olan diğer evlerine gitmiş ve çocuk

²⁰⁸ İbnü'l Cevzî, c. XIV, s. 303.

²⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. II, s. 690,691.

²¹⁰ Makdisî, s. 370; Mehmet Usluer, *a.g.t.*, s. 74.

orada dünyaya gelmiştir. İnsanlar, çocuğun doğduğu eve gittiklerinden dolayı süslenen ev boş kalmıştır. Bunu fırsat bilen Ayyar'lar²¹¹ evdeki eşyaları çalmak istemişlerdir. Durumu gören insanlar tarafından yakalanmış olsalar da, servet sahibi adam aldıkları eşyaları kendilerine hediye ettiğini söylemiş ve bunu da yeni doğan çocuğun hatrına yaptığını eklemiştir.²¹²

2.1.3.3.1 Ramazan ve Kurban Bayramları

Diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Rey şehrinde de Ramazan ve Kurban bayramları sevinçle karşılanmaktaydı. Özellikle Ramazan ayı bu açıdan diğer aylara nazaran insanların hayır yapma konusunda daha cömert olduğu bir aydır.

Vezir Sâhib b. Abbâd'ın evi, Ramzan ayının her günü yaklaşık bin kişinin gelip iftar yaptığı bir yer haline gelmiştir. Sâhib'in sadece bu ayda kıldığı namazların ve verdiği sadakaların diğer on bir ayın toplamından daha fazla olduğu rivayet edilmektedir.²¹³

355 / 965-966 yılında Horasan'dan çıkan ve Bizans'la cihad etme amacıyla olan bir ordunun Rey şehrine geldiğini ve Dârü'l-imâre'ye saldırdığını zikretmiştik. Ramazan ayında gerçekleşen bu olayın, Horasan ordusu açısından başarısızlıkla neticelenmesinin sebebi olarak, bayram günü saldırıya geçmiş olmaları gösterilmektedir. Çünkü insanların hepsi bir arada bayram namazı için musallalarda yer alıyorlardı. Saldırı olunca da toplu olarak mukavemet edebilmişlerdir. Hâlbuki Horasan ordusu geceleyin veya insanların henüz toplanmadıkları bir vakitte saldırısalardı herhangi bir mukavemetle karşılaşmayacaklardı.²¹⁴

2.1.3.3.2 Nevrûz

Dinî bayramların haricinde eski Fars bayramları da halk tarafından kutlanmaktaydı. Şüphesiz bunlardan en bilineni baharın gelişiyi yeni yılı simgeleyen Nevrûz'dur.

²¹¹ Ortaçağ İslâm dünyasında toplumun düzenini bozan, huzursuzluk çıkaran zümre için kullanılan bir tabirdir.

²¹² Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 376,377.

²¹³ Es-Seâlibî, c. III, s. 230.

²¹⁴ İbn Miskeveyh, c. V, s. 349.

Bu dönemde yedi gün süren Nevruz kutlamalarında, insanların değişik elbiseler giydiği ve çeşit çeşit yemekler yaptıkları nakledilmektedir.²¹⁵ İnsanların birbirlerine hediyeler takdim ettiği bu günlerde, dönemin önde gelen şairleri de *Nevruzîyye* denilen ve dönemin yöneticilerine, Nevruz'un gelişini tebrik etmek amacıyla kaleme alınan methiyeler sunmaktaydılar. Büveyhîlerin Rey vezirlerinden olan Ebü'l-Feth İbnü'l-Âmîd'in gene kendisi gibi Rey vezirliği yapmış olan babasına ithaf ettiği *Nevruzîyye*, bu kabil methiyelerden biri olarak kabul edilmektedir.²¹⁶

2.1.3.3 Mihricân

Fars bayramları arasında, Nevruz'dan sonra en bilineni Mihricân veya Mihrigân'dır. Mihricân bayramı, kışın gelişini simgelemektedir. Mihricân bayramında, Nevruz'da olduğu gibi insanlar toplanır ve bu günleri kutlarlardı. Hediyeleşmek, yemek hazırlamak ve devrin yöneticilerine şiirler yazmak, Nevruz da olduğu gibi Mihricân bayramında da yapılan olağan şeylerdendi. Mihricân'da insanların biraraya toplanıp şiirler söylediği de anlaşılmaktadır.²¹⁷

Kuşkusuz şehrin eğlence gelenekleri kadar matem gelenekleri de önem arz etmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde matem geleneklerine bakmak isteriz.

2.1.3.4 Rey'de Cenaze Merasimleri

Rey'de gerçekleştirilen cenaze törenlerinde üzüntü ve kederini mübalağalı bir şekilde göstermek adetten sayılmaktaydı. Özellikle vefat eden kişi, şehrin ileri gelenlerinden veya akrabalarından ise bu durum çok daha mübalağalı hale getirilirdi.

384 / 994 yılında Vezir Sâhib b. Abbâd'ın annesi Isfahân şehrinde ölmüştü. Yâkût el-Hamevî bu cenaze merasimini, Vezîr el-Âbî'nin kaleme aldığı fakat günümüze ulaşmayan *Târîhu'r-Rey* adlı eserinden alarak bize nakletmektedir. Bu olay kitapta şu şekilde anlatılmıştır:

“Kâfî'l-Küfât (Sâhib b. Abbâd)'ın annesi Isfahân'da vefat etmişti. Haber kendisine ulaşınca taziye kuruldu ve taziye kabul etmeye başladı. Emir Fahrüddeve (dönemin Rey emiri) kendisine taziye bulunduk amacılıyla geldi.

²¹⁵ İbn Havkâl, s. 310.

²¹⁶ Es-Seâlibî, c. III, s. 218.

²¹⁷ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 161.

Fahrüddevle Sâhib'in yanına varınca, yanına oturdu ve uzun bir süre kendisini teselli etti. Bu esnada onunla fasih bir Arapçayla konuştuğunu duydum. Kalkmak üzereyken Sâhib'e "Bu, iyileşmeyen bir yaradır." dedi. Menûçehr b. Kâbûs, Fûlâz b. Mander ve Fahrüddevle'nin teyzesinin oğlu Ebü'l-Abbâs el-Fîrûzan gibi Deylemîlerin önde gelen emir ve komutanları ise taziye yalın ayak gelmişlerdi. Onlardan her birisi Sâhib b. Abbâd ile her göz göze gelişlerinde yere kapanıp yeri öpüyorlardı. Kendilerine oturun denilene kadar onlar bu şekilde yapmaya devam ediyorlardı. Sâhib b. Abbâd ise bu esnada, taziye dışındaki diğer günlerde âdeti olduğu gibi sadece oturuyor ve hareket etmiyordu.

Sâhib, taziyenin üçüncü gününün sonunda taziye merasimini bitireceği zaman öncelikle Menuçehr b. Kâbûs'a bir ayakkabı verilmesini emretti. Fakat Menuçehr, ayakkabının öncelikle Fahrüddevle'ye verilmesini istedi. Sâhib, Fahrüddevle'ye giymesi için bir ayakkabının verilmesini emretti ve bu şekilde Fahrüddevle'nin taziye evinden yalın ayak çıkmasına müsaade etmemiş oldu. Daha sonra ise diğer ileri gelen kişilere giymeleri için ayakkabı verilmesini emretti. Cemaatten bazıları "Sâhib, Menuçehr'i cemaatteki diğer kişilerden üstün tuttu." diye konuşmaya başladılar. Bunun üzerine Sâhib, Menuçehr'in²¹⁸ evinin büyüklüğü ve eski yöneticiliğini delil göstererek niye onu öncelediğini savundu."²¹⁹ Görüldüğü gibi bu merasim son derece ilgi çekicidir. O döneme ait olan bu merasim daha sonraki dönemlerde kısmen yok olsa da taziye merasiminin günümüzde de üç gün devam etmesi bu geleneğin bir devamı olsa gerektir.

²¹⁸ Büveyhîlerin tarih sahnesine çıktıklarında karşılarındaki en büyük engel, Ziyârî devletinin kurucusu Merdâviç'ti. Büveyhîler, ancak Merdâviç'in ölümünden sonra tebâruz etmeye başladılar. Menuçehr, Merdâviç'in kardeşi olan Veşmgîr'in torunudur.

²¹⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ**, c. II, s. 690.

2.2 Rey Şehrinin Ekonomik Yapısı

Yüksek medeniyetlerin karnı doymuş, geçim derdi olmayan ve hayat standardı yüksek olan milletler tarafından kurulduğu gerçeği izahtan varestedir.¹ Tezimizin üçüncü bölümünde işleneceği üzere, Rey'in Büveyhîler döneminde ilim-kültür alanında tebârüz etmiş şehirlerden birisi haline gelmiş olması, bu gerçeğe doğrudan ilişkilidir.

Tarihî İpek Yolunun kavşak noktalarından birisi olan Rey'in, Büveyîler döneminde refah seviyesi yüksek bir şehir haline geldiğini müteaddit defalar dile getirmiştik. Bazı Büveyhî emir ve vezirlerinin kaynaklarda zikredilen servetlerini zikretmenin konunun daha anlaşılır hale gelmesine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Emir Fahrüddeve'nin vefat etmeden önce söylediği, “Şayet başka gelirleri olmasa bile bana, çocuklarıma ve askerlerime 15 sene yetecek kadar mal biriktirdim.”² sözü bu meseleyi vuzuha kavuşturur niteliktedir. Ayrıca Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû İshâk es-Sâbî'nin Büveyhîlerin tarihini anlatmak için kaleme aldığı *Kitâbü't-Tâcî* adlı eserinden, Fahrüddeve'nin anlattığı serveti bunu daha da tebellür ettirmektedir.

“Emir Fahrüddeve'nin vefat ettiğinde servet olarak bıraktığı mal varlığının kayıtlı olduğu vesikayı gördüm. Bu vesika, emirin bıraktığı mücevherleri, altın ve gümüş mutfak eşyasını, elbise, dokuma, silah ve buna benzer eşyayı hâvi idi. Altın olarak farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde darb edilmiş 2.875.284 dinâr, gümüş olarak 100.860.790 dirhem vardı. Yakut ve elmas çeşitlerinden değeri 3.000.000 dinâr olan 14.520 parça değerli maden; değeri 3.000.000 dirhem tutan gümüş mutfak eşyası; 3.000 yük silah, elbise vs.”³ yer alıyordu. Fahrüddeve, hazinelerinin anahtarlarını yaptırdığı demir bir kasaya koydurmuş ve sürekli yanında taşıyordu.⁴ Görüldüğü gibi bu büyük bir servetti. Bu adamın böylesi bir servete sahip olması şehirdeki zenginliği tebellür etmek bakımından önem arz etmektedir. Kaldı ki Vezir Sâhib b. Abbâd'ın ise sadece haraç gelirlerinden senede 1.000.000 dirhem kazandığı

¹ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 11.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 102.

³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. XVIII, s. 102; İbn Tağrîberdi, c. IV, s. 200.

⁴ Adem Mez, c. I, s. 54.

bilinmektedir⁵ ki bu söz konusu zenginliği netleştirmektedir. Dahası Büveyhîler döneminde Rey ve Rey'e bağlı yerlerin Kâdilkudât'ı olarak görev yapan Kâdı Abdülcabbar'ın Emir Fahrüddeve tarafından müsadere edilen mallarının değeri 3.000.000 dirhem kadardı.⁶ Bunların içinde bin ipek ve bin de yün elbise yer alıyordu.⁷ Bu ilim adamının servetinin bu derese olması şehrin zenginliğini tartışmasız bir şekilde göz önüne sermektedir.

Devrin yöneticilerinin ön planda olması dolayısıyla, tarihçilerin genel olarak sadece yönetici sınıfla ilgili bu tarz bilgiler vermiş olması normaldir. Fakat Büveyhîler döneminde Rey'in ulaştığı ilmî konum dikkate alındığında, bu refahın sadece yönetici sınıfıyla sınırlı olmadığı tahmin edilebilir.

Rey'in devlete ödediği haraç vergisi kaynaklarda 10 milyon dirhem olarak geçmektedir. Normalde 12 milyon dirhem olan Rey haracı, Halife Me'mûn'un Horasan dönüşünde Rey'de konaklaması esnasında, halkın ricasıyla 2 milyon azaltılmış ve 10 milyon dirheme düşürülmüştür.⁸ Bu, sair yerleşim birimleri ile mukayese edildiğinde oldukça yüksek bir rakamdır. Haracın üründen alınmış olması da şehirdeki üretim hakkında fikir vermektedir.

2.2.1 Tarım ve Hayvancılık

Şüphesiz tarımda istenilen seviyede verim elde edilebilmesi sulama sisteminin varlığına dayanmaktadır. Araştırma konusu yapılan dönemde, şehirlerin ekonomisinin can damarını tarımın oluşturduğu ise izahtan varestedir. Rey şehrinde de bu dönemde tarıma önem verildiği görülmektedir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, sulama kanallarının çokluğudur. İnsanların içmek için faydalandığı iki nehir dışında, içme amacıyla kullanılmayan ve pek çok kola ayrılıp Rey'e bağlı köylere dağılan su kanallarının varlığından da haberdarız.⁹ Özellikle Rey civarındaki arazi ve köylerin büyük bölümünün askerlere iktâ olarak verildiği

⁵ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, **Ahlâkü'l-vezîreyn**, s. 367.

⁶ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 52.

⁷ İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 95.

⁸ Belâzûrî, **Futûhü'l-büldân**, s. 448; Ya'kûbî, s. 90; İbnü'l-Fakîh, s. 539,540; Makdisî, s. 400; Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. III, s. 118.

⁹ İbn Havkâl, s. 321; Makdisî, s. 391.

bilgisi¹⁰ göz önüne alındığında, Rey civarında yoğun bir tarım faaliyetinin olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

Rey'i ziyaret eden coğrafyacıların, su kaynaklarının bolluğuna sıklıkla vurgu yapmaları¹¹ su konusunda sorun yaşamadığına işaret etmektedir. Şehri çepeçevre kuşatan dağlardan gelen suların birleşip göl halini aldığı, bu göl suyunun yaz ve kış boyunca azalmadan aynı seviyede kaldığı yönündeki bilgi de¹², suyun hem menbaı hem de arazilerinin sulanılabilir olmasının nedenini bize göstermektedir.¹³ Zaten Rey civarında pek çok bağ ve bahçe bulunması da bu duruma işaret etmektedir.¹⁴ Dârü'l-Bittîh olarak bilinen ve muhtemelen meyve pazarı olan bir yerin varlığı da, Rey'de yetiştirilen bu tarımsal çeşitlilikle izah etmek mümkündür.¹⁵ Şimdi dilerseniz bu çeşitlilikle ilgili kaynaklarımıza sirayet eden bilgilere bakalım.

2.2.1.1 Meyve Üretimi

Rey şehri Meyve yetiştiriciliğiyle meşhur olan şehirlerdendir ki Yâkût el-Hamevî eserinde buna işaret etmektedir.¹⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Rey şehrinin eski isimlerinden birisi Borencîr idi. Şehre bu ismin verilmesinde incir meyvesinin etkisinin olduğunu da daha önce zikretmiştik. Bu açıdan incirin Rey'de sevilen ve çokça yetiştirilen bir meyve olduğu kaynaklarda geçmektedir. İncir'in fazla üretilmesi dolayısıyla fiyatı ucuzdur.¹⁷ Kaldı ki yöre dışına da sevk edildiği de düşünülebilir.

Rey'de elma, şeftali ve üzümün de yetiştirildiği ifade edilmektedir.¹⁸ Bununla birlikte buradaki üzümün kış mevisimine kadar dayanmadığı da ifade edimiştir. Yine kaynaklarda bu meyvelerin sonbaharda toplandığını ve fiyatının ucuz olduğunu söylemektedirler. Bununla birlikte Melâhî denilen üzüm çeşidinin ise diğerinin aksine kışa kadar bekletilebildiğini söylemektedirler. Bu üzümün taneleri iri, kabuğu

¹⁰ Sâhib. Abbâd, **Resâilu es-Sâhib b. Abbâd**, s. 192.

¹¹ Ya'kûbî, **el-Büldân**, s. 89; Makdisî, s. 30; Ebû Dülef, s. 79.

¹² Ebû Dülef, s. 79.

¹³ Makdisî, s. 384.

¹⁴ Makdisî, s. 384.

¹⁵ Makdisî, s. 391.

¹⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. III, s. 116.

¹⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 537; Makdisî, s. 384.

¹⁸ Makdisî, s. 384; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 376.

ince ve tadı çok lezzetli idi. Ayrıca bu üzüm kış mevsiminde Kazvîn şehrine götürölüp satılırdı.¹⁹ Rey’de yetiştirilen üzüm çeşitlerinden bir diğeri ise, Razikî’ye benzer idi. Ama bunun taneleri küçük olduğı için güneş altında kurutulmaya bırakılırdı. Güneş altında kurutulan bu çeşidin tadı kuruduktan sonra güzelleşirdi. Pek çok bölgeye bu üzümünden ihraç edilirdi.²⁰

Rey’de yetiştirilen meyvelerden bir diğeri ise karpuzdur. Makdisî, Rey’in kendine has karpuz ve şeftalilerinin olduğunu nakletmektedir.²¹ Rey, bugün bile karpuzu ile ünlüdür. Nitekim buraya yaptığımız seyahat esnasında bunu yerinde müşahade etme şansına sahip olduk.

2.2.1.2 Çiçek Üretimi

Rey’de çeşitli çiçeklerin yetiştirildiğı görölmektedir. Bunlardan en bilineni ise güldür. Gül yetiştiriciliğinin asıl sebebi gülsuyu elde etmektir.²² Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunan Rey şehrinin ürettiğı gülsuyunun, buraya uğrayan ticaret kafilelerine satılmak suretiyle Çin’e kadar gönderiliyor olması muhtemeldir. Gülün Rey’de 4 ay boyunca yetiştirilebildiğı bilgisinin kayıtlara girmiş olması²³, Rey halkının gül yetiştiriciliğine verdiği değeriyle ilgili olmalıdır.

Nergiz ve Menekşe çiçekleri gene Rey’de üretilen çiçeklerdendir.²⁴ Bu iki çiçeğin özellikle yağ sanayisinde kullanıldığı bilinmektedir. Rey’de imâl edilen ürünler arasında yağın da bulunması²⁵ buna işaret etmektedir.

2.2.1.3 Pamuk Üretimi

Rey’de üretilen pamuk, ham olarak ihraç edildiğı gibi işlendikten ve Rey’e has bazı ürünler imâl edildikten sonra da ihraç edilebilmekteydi. İbn Havkâl, Rey şehrinden Irak’a, Azerbaycan’a ve diğere başka ülkelere pamuk, renkli elbiseler ve kışlık elbiseler gönderildiğini ifade etmektedir.²⁶ Kalkaşendî, Rey’i tanıttığı kısımda

¹⁹ Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 376.

²⁰ Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 376.

²¹ Makdisî, s. 396.

²² M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 270.

²³ Ebû Dülef, s. 79.

²⁴ Ebû Dülef, s. 79.

²⁵ Anonim, *Hudûdü’l-âlem mine’l-Meşrik ile’l Mağrib*, s. 108.

²⁶ İbn Havkâl, s. 322.

buradan Irak'a çokça pamuk ihraç edildiğini belirtmektedir.²⁷ Hudûdü'l-Âlem adlı kitapta ise Rey'den Irak ve benzeri yerlere gönderilen ihracat malları sayılırken el-Kirbâs ve el-Ebrâd denilen elbise çeşitlerinden de bahsetmektedir.²⁸ Tüm bu bilgiler şehirde önemli miktarda pamuk yetiştirildiğini ve bunun da işlenerek değişik bölgelere sevk edildiğini göstermektedir.

2.2.1.4 Hayvancılık

Rey'in hayvancılığa müsait bir yer olduğunu daha önce ifade etmiştik. Buradan sahip olduğu su kanallarına ilaveten yeterli meralara da sahip olduğunu ifade etmiştik.²⁹ Kuşkusuz tüm bunlar iyi bir hayvancılığın olmazsa olmazları konumundadır.

Rey'de hayvanların etlerinden faydalandığı gibi kürkünden, tüyünden ve derisinden de yararlanılmaktaydı. Kuşkusuz hayvanlar tarım arazilerinin sürülmesinde de kullanılmaktaydı. Cibâl bölgesinde kesilen hayvanların genel olarak büyük baş hayvan olduğu yönündeki bilgi³⁰, bizi bu sonuca götürmektedir.

Rey, soğuk bir bölgede yer almaktaydı. Sıkça don ve kar yağışının görüldüğü bu şehirde³¹ hayvanların kış aylarında barınabilecekleri yerlere ihtiyaç duyulduğu ve şehir sakinlerinin de bunu temin edecek ahır vb. mekânlar yaptıklarını söylemek mümkündür.

X. yüzyıl seyyahlarından olan Ebû Dülef'in Rey halkının adetleri bağlamında aktardığı bazı bilgileri burada zikretmek yerinde olacaktır. Onun verdiği bilgiye göre Rey halkı, karıncanın çokça zahire stokladığını gördüğünde, bu senenin verimsiz ve kurak geçeceğini söylerlerdi. Eğer yağmur çok fazla yağar da kendilerine eziyet vermeye başlarsa yağmurun kesilmesi için keçi sütünü ateşe dökerlerdi. Ebû Dülef, bunu test ettiğini ve gerçekten kesildiğini iddia etmektedir. Ayrıca dağın tepesindeki

²⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821 / 1418), **Sübhü'l-a'sâ**, XIV, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922, c. IV, s. 372.

²⁸ Anonim, **Hudûdü'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l Mağrib**, s. 108.

²⁹ Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, **a.g.t.**, s. 251.

³⁰ Makdisî, s. 391.

³¹ Makdisî, s. 394.

karın eridiği görüldüğü zaman, mutlaka bir fitne meydana geldiğini, karın eridiği görülen tarafta mutlaka kan döküldüğünü iddia ediyorlardı.³²

2.2.2 Zanaat

2.2.2.1 Marangozluk

Marangozluk mesleği insanlığın varlığından beri kentleşmenin en önde gelen göstergelerinden birisidir.³³ Evde kullanılan ev eşyaları başta olmak üzere insanların günlük hayatlarında ihtiyaç duyduğu pek çok şey marangozlar eliyle üretilmekteydi.

Büveyhîlerin Rey’de hüküm sürdüğü dönemde, burada yaşayan halkın içinde Deylem bölgesinden gelip şehre yerleşen pek çok kişinin varlığını ifade etmiştik. Deylemîler, Emeviler dönemi Kûfe’sinde bile marangozluk sanatı konusunda ünlenmişlerdi ve marangozluk genel itibarıyla onlar tarafından icrâ edilmekteydi.³⁴

Kazvînî, Rey şehrinde çok güzel tarakların imal edildiğini haber vermektedir. Bu taraklar, sanatkârâne yapıları dolayısıyla, insanlar tarafından farklı şehirlere gidildiğinde hediye olarak götürülmekteydi.³⁵ Kazvînî, ev eşyalarının ve başka alet-edevatın da gene Rey şehrinde imâl edildiğini haber vermektedir. Fakat tahmin edileceği gibi bu ev eşyaları sıradan ahşap malzemelerinden yapılmamaktaydı. Kazvînî, bu ahşapların Taberistân bölgesinden getirilen halenç ağacından imâl edildiğini söylemektedir. Bu ağacın çok sert yapıya sahip olması dolayısıyla, Rey’e getirildikten sonra ustaların yapacağı malzemeye göre doğrandığı anlaşılmaktadır. İstenilen malzeme elde edildikten sonra, Reyli marangozların ürettikleri eşyaları farklı farklı renklerle süsledikleri ve bu eşyaların pek çok şehre gönderildiği gene Kazvînî tarafından ifade edilmektedir.³⁶ Bütün bu bilgiler Rey’in ahşap malzeme üretiminde önemli bir ağırlığa sahip olduğunu bize göstermektedir.

³² Ebû Dülef, s. 82.

³³ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 275.

³⁴ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 277.

³⁵ Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 376.

³⁶ Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 376.

2.2.2.2 Demircilik

Demircilik de en az marangozluk kadar önemli mesleklerden biridir. Özellikle o dönem esas alındığında savaş sanayisi açısından demirciliğin vazgeçilemez bir uğraş sahası olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Câhız, Rey'den ihraç edilen mallar arasında tarak, oklava, elbise, cıva, mızrak, ok ucu ve silah gibi emtiayı saymaktadır.³⁷ Bunlar bir taraftan marangozlara işaret ederken diğer taraftan da demirciliğe işaret etmektedir. Rey şehrinin eteğinde kurulduğu Taberek dağında, az da olsa altın ve gümüş madenleri bulunduğu bilgisi³⁸, şehrin etrafını çevreleyen Dünbâvend ve Biston gibi dağlarda da bu madenlere ek olarak demir ve bakır gibi madenlerin bulunduğunu akla getirmektedir. Çünkü silah ihraç edebilecek seviyede madencilikle uğraşan bir şehrin, demir ve bakır madenine sahip olmadan bu seviyeye gelmesi zor gibi görünmektedir.

2.2.2.3 Dokumacılık

Rey'in içinde bulunduğu coğrafyadaki pek çok şehirde olduğu gibi burada da dokumacılık oldukça yaygındı. Kaynaklarda Rey'den diğer şehirlere satılmak üzere sevk edilen mallar arasında özellikle dokumacılığa ait malların sıklıkla sayılması buna işaret etmektedir. Hudûdü'l-Âlem adlı eserde, Rey'de üretilen ve çevre vilayetlere gönderililen mallar sayılırken, ipekten yapılan ve kalınca bir elbise olduğu tahmin edilen Kirbâs'tan, kışlık bir elbise olduğu anlaşılan Ebrâd'tan, iyi yünden yapılmış ve çok kaliteli olduğu söylenen Taylasan'dan ve ham pamuktan bahsedilmektedir.³⁹ Bütün bunlar dokumacılığın varlığının bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebû Dülef, başka yerde benzeri olmayan ve çok meşhur olduğunu iddia ettiği Râzî elbisesinden de bahsetmektedir. Bu elbise bir tek Rey'de imâl edilmekteydi. Ebû Dülef, uzunluğu 200 karış olan bir Râzî elbiselik kumaşın 10.000 dirheme

³⁷ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Câhız el-Basrî (ö. 255 / 869), **Kitâbü't-tabassür bi't-ticâre**, Tahk. Hasan Hüsnü Abdülvehhâb et-Tûnusî, II. bs., Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1935, s. 30.

³⁸ Ebû Dülef, s. 76.

³⁹ Anonim, **Hudûdü'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l Mağrib**, s. 108.

satıldığını gördüğünü söylemekte ve bu elbisenin ne kadar değerli olduğunu bu örneklerle açıklamaya çalışmaktadır.⁴⁰

X. yüzyıl seyyahlarından İbnü'l-Fakih, ipekten yapılan Müseyyer, içinde çizgiler olan Müneyyir gibi bazı elbise çeşitlerinden bahsetmekte ve bunların Rey'de üretildiğini ve başka yerlere sevk edildiğini haber vermektedir. Ayrıca altın ve gümüşle bezenerek imâl edilen ve farklı bölge pazarlarına sevk edilen elbiseler de mevcuttu.⁴¹ Rey'de üretilip başka pazarlara sevk edilen ve ipekten imal edildiği belirtilen Eykât adlı bir diğer elbise çeşidi daha bulunmaktadır.⁴² Bütün bunlar Rey'in ne denli zengin bir kumaş üretim mekanı olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Rey şehrinin ipekli dokuma sahasında da meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Bunun başlıca sebeplerinden birisi de tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasıdır.⁴³ Rey'de ipek, pamuk ve yünden imal edilen dokuma ürünlerinin en meşhurları ipekten yapılanlardı. Çünkü Rey şehrinin tekstil konusunda en dikkat çeken ticarî malları ipekli dokumalardı.⁴⁴

2.2.2.4 Çanak-Çömlekçilik

Rey şehrinin çanak-çömlek imalatı konusunda da tarihi eskiye dayanan bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Bugün Rey şehri sınırları içerisinde kalan Çeşm-i Ali tepesinde yapılan arkeolojik kazılarda, kırmızı renkle süslenmiş ve bundan yedi bin yıl öncesine tarihlendirilen çanaklar bulunmuştur.⁴⁵ Ayrıca Büveyhîler dönemi Rey'inde metal kapların yanısıra camdan imal edilen ev eşyalarının da varlığını unutmamak gerekir.⁴⁶

Rey şehrinde parlak madenlerden imâl edilen seramik de revaçtaydı. Özellikle porselenden üretilen ev eşyalarının Büveyhîler döneminde çok kullanıldığı bilinmektedir. Bu porselenler süslenirken, özellikle kahverengimsi, yeşil veya mor

⁴⁰ Ebû Dülef, s. 78.

⁴¹ İbnü'l-Fakih, s. 515.

⁴² Salâh Hüseyin el-Ubeydî, s. 72.

⁴³ Nurullah Turan, **a.g.t.**, s. 117.

⁴⁴ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 40.

⁴⁵ Fatma Diyânet, s. 72.

⁴⁶ Fatma Diyânet, s. 72.

renkler tercih edilmekteydi. Ayrıca bu porselenlerin bazı kuş, doğada bulunan hayvanlar ve bitki resimleriyle süslendiği elde edilen arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca bu porselenlerden bazıları da kûfî hat ile tezyin edilmiştir.⁴⁷ Özellikle hicrî III. asırdan sonra Rey şehrinin bu alanda ilerleme kaydettiği, yeni teknikler uygulayarak bu alanda ürettikleri ürünleri pek çok bölgeye ihraç edecek düzeyde geliştirdikleri görülmektedir. Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunması dolayısıyla bu ürünler hem Hindistan tarafına hem de Irak ve Anadolu coğrafyasına gönderilmekteydi.⁴⁸ Çalışmamızın ekler bölümünde, bu ürünlerle ilgili arkeolojik kazılardan elde edilen bazı görsellere yer verilecektir.

2.2.3 Ticaret

Büveyhîlerin Rey’de hüküm sürdüğü miladî X ve XI. yüzyıllarda Rey şehri, ticaretin yoğun olarak yaşandığı bir yerdir. Üzerinde kurulduğu coğrafyanın jeopolitik konumunun da bunda etkili olduğunu söylemiştik. Bu dönemde Rey şehri, İran’ın doğusu ve batısını birbirine bağlayan bir kavşak noktası görevini üstlendiğini bir kez daha ifade etmiş olalım.⁴⁹

Dünyanın gelini olarak tavsif edilen Rey, bu dönemde insanların ticaret yapmak için yöneldikleri bir ticaret merkezidir.⁵⁰ Horasan, Cürcân, Irak ve Taberistân’ı birbirine bağlayan stratejik bir noktada bulunmaktaydı.⁵¹ Ermenistan, Azerbaycan, Hazar ve Bürcân⁵² bölgelerinin ticarî zenginliği bu dönemde Rey şehrine akmaktadır. Taberistan, Deylemistân, Cibâl, Berber ve Teylesân bölgelerinden çıkan bütün köle ve emtiaların da gene Rey’in büyüklüğü ve şanı dolayısıyla Rey’e getirildiği bilinmektedir.⁵³

Rey’in ticarî zenginliğinin daha net anlaşılabilmesi açısından o dönemde kullanılan ticaret yollarını bilmekte faydalı bulunmaktadır. Çünkü bu ticaret yolları,

⁴⁷ Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, **a.g.t.**, s. 257.

⁴⁸ Fatma Diyânet, s. 73.

⁴⁹ Fatma Diyânet, s. 69.

⁵⁰ İbnü’l-Fakîh, s. 540.

⁵¹ İbnü’l-Fakîh, s. 540.

⁵² Hazar bölgesi civarında bir şehir. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, **Mü’cemü’l-büldân**, c. I, s. 373.

⁵³ İbnü’l-Fakîh, s. 540.

Rey'in ne kadar önemli bir ticaret kavşağında bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Bu ticaret yollarının en önemlileri şu şekilde sıralanabilir:

1. Horasan yolu: Bağdat ve Mâverâünnehr'i birbirine bağlayan bu ticaret yolu, Çin sınırına kadar uzanmaktaydı. Hulvân'dan devam eden yol, Hemedân, Rey, Nisâbur, Tûs, Merv, Âmûl ve Buhârâ'dan geçerek Semerkant'a ulaşırdı.⁵⁴ Bu yolu kullanarak Horasan'dan Mekke'ye giden hacıların, belli bir süre Rey şehrinde konakladıkları da bilinmektedir.⁵⁵ Rey'de konaklayan hacıların, bu süre zarfında şehir pazarlarından ihtiyaç duydukları şeyleri tedarik etmelerinin, bu pazarları canlandırdığı da söylenebilir.

2. Rey-Nisâbur yolu: Rey'den başlayarak Mufaddalâbâz, Efrîdîn, Kasrû'l-Milh, Re'sû'l-Kelb, Simnân, Kûmis, Behmen Abâd, Hüseyin Abâd, Nihnâbâz'ı takip ederek Nisâbur'a kadar ulaşırdı.⁵⁶

3. Rey-Taberistân yolu: Cürcân, Âmûl, Taberistan yoluyla Rey'e ulaşırdı.⁵⁷

Burada Rey'in İpek Yolu üzerinde olduğunun tekrar vurgulanması gerekmektedir. Çin'den başlayarak Merv, Serahs ve Nişabur üzerinden gelen tarihî İpek Yolu Rey'e ulaşmaktaydı. Buradan ya güney ya da kuzeye doğru ilerlemekteydi. Güneydeki yol takip edilirse Medain (Ktesifon)'e, kuzeydeki yol takip edilirse Anadolu geçilerek İstanbul'a, oradan da deniz yoluyla Avrupa'ya kadar ulaşırdı.⁵⁸

Rey'in, özellikle bu ticaret yollarını kullanarak başka şehir veya ülke pazarlarına sev ettiği meyve, elbise, silah ve porselen tabaklar gibi emtiaya yukarıda işaret edilmişti. Burada işaret edilmesi gereken ürünlerden biri ise Kazvîni'nin haber verdiği bir çeşit topraktır. Oldukça yumuşak olduğu ifade edilen bu toprağı Rey halkı banyo yapmada kullanmaktaydı. Kazvîni, bu toprağın başka şehirlere hediye amaçlı gönderildiğini haber vermektedir.⁵⁹ Ayrıca Rey'e has olduğu söylenen Rey sürmesi de, bu dönemde önem verilen ticarî emtiadan biridir.⁶⁰

⁵⁴ Guy Le Strange, s. 262.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. III, s. 116.

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris eş-Şerîfî'l-İdrîsî (ö. 560 / 1165), **Nüzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâki'l-âfâk**, II, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîynîyye, 2002, c. II, s. 684.

⁵⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 540; eş-Şerîfî'l-İdrîsî, c.II, s. 685,686.

⁵⁸ M. Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 225.

⁵⁹ Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 376.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. II, s. 476.

Rey şehrinin ürettiği ve değişik pazarlara gönderdiği ticaret ürünlerinden bahsettikten sonra şehre dışarıdan getirilen ve buranın pazarlarında satılan emtiaya değinmemek olmaz. Onlara değinmek de faydalı olacaktır.

Kuşkusuz dışarıdan şehre gelen en önemli ürün köle ve cariyedir. Rey'e gelen köleler daha çok Azerbaycan bölgesinden getirilmekteydi.⁶¹ Daha önce de işaret edildiği gibi bu ticaret daha çok Deylemîler tarafından yapılmaktaydı. Bunun dışında Azerbaycan'dan yük hayvanları, inekler, koyun ve keçi gibi hayvanlar da Rey pazarlarında alıcı bulabilmekteydi.⁶²

Rey pazarlarına Merv ve Nisâbur'dan genel olarak bal, pirinç ve susam ithâl edilirken; Rus bölgelerinden ise mum ve deri; Buhârâ'dan ise elmas, cevher ve kadınlar için süs eşyaları ile iç yağı getirilmekteydi.⁶³

Rey'in ticaretî ile ilgili bu bilgilerden sonra şimdi Rey pazarlarında kullanılan paralar hakkında bazı bilgiler aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.2.3.1 Rey'de Kullanılan Paralar

Araplar, İslâm'dan önce Bizans ve İran paralarını kullanmaktaydılar. Altından kestirilen dinar, Bizans parası iken, gümüşten darbedilen dirhem ise İran parasıydı. Bunların dışında ed-dânîk ve el-habbe denilen bakırdan imâl edilmiş paralar da kullanılmaktaydı. Bir dinar yaklaşık olarak on dirhem etmekteydi. Fakat bu oran, altın veya gümüşün kalitesine göre değişebilmekteydi. Öyle ki bazen bir dinar on üç veya on beş dirheme karşılık gelebilmekteydi.⁶⁴

Ancak Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren adına İslâm paraları denilen ve altın ile gümüşten darbedilen paraların kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Bu dönemde her şehirde de para darbediliyordu. Kuşkusuz Rey de bundan farklı değildi. Aynı durum Abbasîler için de geçerlidir. Büveyhîler dönemine gelince şehirde kullanılan paraların genel olarak dinar ve dirhem olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Fakat İbn Havkâl, dinarın dirheme oranla Cibâl bölgesinde daha

⁶¹ eş-Şerîfî'l-İdrîsî, c.II, s. 681.

⁶² eş-Şerîfî'l-İdrîsî, c.II, s. 681.

⁶³ Edîl Süleyman Mahmûd Vüheybî, a.g.t., s. 268.

⁶⁴ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, s. 298,299.

⁶⁵ İbn Havkâl, s. 321.

çok kullanıldığını ifade etmektedir.⁶⁶ Cibâl bölgesinin başkenti olan Rey şehrinde de durumun bu şekilde olduğunu tahmin etmek mümkündür.

378 / 988 senesinde, Vezir Sâhib b. Abbâd tarafından Rey emiri Fahrüddevle'ye hediye olarak bastırılan bir dinarın bin miskal⁶⁷ ağırlığında olduğu bilinmektedir. Fahrüddevle'ye hediye edilen bu dinarın bir yüzünde bazı şiir beyitleri yer alırken, diğer yüzünde ise İhlâs suresi ile Halife Tâi'-Lillâh ve Fahrüddevle'nin lakapları yazılıydı.⁶⁸ Bu da Rey'de Büveyhîler döneminde darb edilen paraların nasıl olduğunu anlamamız için kâfi bir delildir.

Rey'de yapılan arkeolojik kazılarda, bu şehirde darbedilmiş ve üzerinde Büveyhî emirlerinin lakapları olan hem dinar hem de dirhemlere ulaşılmış olması, bu dönemde Rey'de her iki paranın da darbedildiğini gösteren diğer önemli kanıtlardandır.⁶⁹

Büveyhîler döneminde Rey'de altın ve gümüş paralar dışında bakır paraların da kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Bu bilgilere göre Emir Rüküddevle'nin bastırdığı bir dinarın yarısının veya yarısından fazlası bakırdan darb edilmişti. Bu dinar-bakır karışımı para, Rey'in Büveyhîlerin elinden çıkıp Gaznelilerin eline geçtiği 420 / 1029 senesinde, normal bir dirhem üçte biri kıymetindeydi.⁷⁰

Bakır paradan imâl edilen dânik de, bu dönemde Rey'de kullanılmaktaydı. Bu bilgiyi bize Ebû Hayyân et-Tevhîdî haber vermektedir. Onun verdiği bilgiye göre Rey'de yüz patlıcan bir dânike satılmaktaydı.⁷¹ Bu bilgi bir taraftan dânik'in ticarete kullanıldığını gösterirken diğer taraftan ise patlıcanın adet halinde satıldığını ve yüz âdetinin bir dânik bize göstermektedir.

⁶⁶ İbn Havkâl, s. 317.

⁶⁷ Şayet Walter Hinz'ın, bir İran miskalinin 4.3 grama tekâbül ettiği iddiası doğruysa, Vezir Sâhib b. Abbâd'ın kestirdiği bu dinarın yaklaşık olarak 4.3 kg ağırlığında olması gerekmektedir. İran miskali için bkz.: Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, s. 6.

⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. II, s. 700.

⁶⁹ George Carpenter Miles, *Numismatic History of Rayy*, New York, American Numismatic Society, 1938, s. 210-255. Erişim Adresi: <http://numismatics.org/digitallibrary/ark:/53695/nman81106> (Erişim Tarihi: 15.12.2018)

⁷⁰ Adem Mez, c. II, s. 377.

⁷¹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 162.

2.2.3.2 Rey’de Kullanılan Ölçüler

Rey’de kullanılan ölçü birimlerine gelince burada İslâm dünyasının genelinde kullanılan ölçü birimleri kullanılıyor olmakla beraber Rey’e has ölçülerin de olduğunu bilmekteyiz. Ağırlık ölçüsü olarak bilinen Rey menn’i, Rey’e has bir ağırlık ölçüsüydü. 4 büyük Rey menn’i bugünkü rakamlarla yaklaşık olarak 12 kg eşitti.⁷² Kuşkusuz farklı ölçülerden bahsetmek mümkündür. Ancak bununla iktifa etmiş olalım.

⁷² Walter Hinz, s. 41.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE REY ŞEHRİNİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

Büveyhîler döneminin önemli özelliklerinden birisi, ilim ve kültür alanındaki inkişaftır. Bu durum, Rey şehrinde de kendisini hissettirmekteydi. Büveyhîlerin, hanedanlarını ademi merkezîyetçi bir yapıda kurmuş olmaları, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesinde ciddi katkılarda bulunmalarına olanak sağlamıştır.¹

Miladî X. asırda, siyasî anlamda Abbasi hâkimiyetinin zayıflaması ve bunun neticesinde İslâm dünyasının genelinde yerel hanedanlıkların hüküm sürmeye başlaması, Bağdat dışında da ilim kültür merkezlerinin doğmasına vesile olmuştur. Büveyhîlerin Bağdat'a ilaveten Rey, Cibâl ve Fars bölgelerinde, Sâmânîlerin Horasan şehirlerinde, Fâtımîlerin Mısır'da, Endülüs Emevîlerinin Endülüs'te hâkimiyet kurmuş olması, bu bölgelerin ilim kültür anlamında, eskiye nazaran daha canlı yerler haline gelmesini sağlamıştır. Çünkü bu bölgelerde yaşayan hanedan mensupları, İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki âlimleri kendi etrafında toplama yarışına girmişlerdir. Bu durum, hanedan mensuplarının saraylarının ve dolayısıyla ikamet ettikleri şehirlerin, ilim ehlinin uğrak noktalarına dönüşmesini intaç etmiştir.²

Çalışma konusu olarak seçtiğimiz dönemde görülen ilmî ilerlemenin, Büveyhî emir ve vezirlerinin ilme verdiği değerle yakından ilgisi olduğu bir realitedir. Hal böyle olunca Rey'in ilim kültür hayatına geçmeden önce Rey'de yöneticilik yapan ve ilim sahasında tebarüz eden Büveyhîli emir ve vezirlere değinmek, konunun daha iyi anlaşılması açısından bir zarureti ifade etmektedir.

3.1 Büveyhî Yöneticilerinin İlme Verdiği Önem

İlk nesil Büveyhîler olarak kabul edilen Ali, Hasan ve Ahmet kardeşlerin devletin kuruluşu sürecinde birbirlerine karşı gösterdikleri sadakat ve bağlılık, Büveyhîlerin çok kısa bir süre içerisinde güçlenmesine ve geniş alana yayılmasına

¹ Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 36; Ahmet Güner, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik”, s. 61.

² Mahmud Ganavî ez-Züheyrî, s. 119.

olanak sağlamıştır. Yeni kurulan bu devlette düzenin ve istikrarın sağlanması için verilen mücadele, ilk nesil Büveyhîleri çok meşgul etmiştir. Bu durum onların ilimle iştigal etmelerine de mâni olmuştur. Hatta 945 yılında Bağdat'ı ele geçiren Ahmet, Arapçayı pek bilmediği için tercümana ihtiyaç duymaktaydı.³

İkinci nesil Büveyhîlerin iki konuda ilk nesilden ayrıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki; ikinci nesil arasında görülen siyasi anlaşmazlıklar ve düşmanlıklardır. Devletin çöküşünü hızlandıran bu durum, devletin bânileri olan üç kardeşin siyasetleriyle tamamen terstir. İkincisi ise; tezimizin bu bölümünde inceleyeceğimiz asıl kısımdır. O da ikinci nesil Büveyhî emirlerinin ilme olan yönelişleri ve bu uğurda sarfettikleri çabadır. Bu çaba da tezimizin de bölümünün konusu olacaktır. Öyle ki Arapçayı çok iyi bilmediğinden dolayı tercümana ihtiyaç duyan ilk neslin aksine, ikinci nesil içerisinde Arapçayı çok iyi kullanan ve edebi değeri yüksek şiirler yazan emirler bulunmaktadır.⁴ Çeşitli ilim dallarından âlimleri saray ve konaklarına davet eden bu emirler sayesinde ilim ve âlimlerin değeri günbegün artmıştır. Büveyhî asrının “ Edebî ve fikrî parlak asır”⁵ olarak kabul edilmesinin sebeplerinden birisinin bu olduğu söylenebilir.

Büveyhî devletinde ilim ve kültür hayatının bu denli canlı olmasını sağlayan asıl kişilerin Büveyhî vezirleri olduğu görülmektedir. Hem siyasî hem de ilmî anlamda devirlerinin dâhilerinden sayılan bazı Büveyhî vezirlerinin isimleri günümüzde bile saygıyla anılmakta ve kitaplara verdikleri değer dolayısıyla hakları teslim edilmektedir. Örnek kabilinden Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'ı zikredebiliriz. Onun kütüphanesinde bulunan eserlerin katalogunu çıkardığı, bu katalogun 10 cilt tuttuğu rivayet edilmektedir.⁶ İşte bu örnek bile tek başına Rey'in ilmî gelişmişliğini, arkasındaki ruhu göstermesi açısından kâfidir. Ancak biz yine de emirlerden başlayarak Rey'i döneminin en parlak merkezlerinden biri haline getiren zevat ile ilgili bir iki cümle ile olsa bile bilgi vermeyi konumu açısından önemli olarak görmekteyiz.

³ Ali Hasan Gadban, s. 13.

⁴ Ali Hasan Gadban, s. 14.

⁵ C. E. Bosworth, “et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fî'l-İrâk ve İrân”, Çev. ve Tahk. Abdülcabbâr Nâcî, **Mecelletü'l Mevrid**, C. IV, Sy: 1, Irak, 1975, s. 33.

⁶ Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, **Kitâbü't-turâs beyne'l-havadis ve'l-inbiâs**, I. bs., El-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Sudîyye, Dârü İbni'l-Cevzî, 1424, s. 7.

3.1.1 Emirler

Büveyhî emirlerinin, Cibâl bölgesinde ve bu bölgenin başkenti konumunda bulunan Rey şehrindeki ilmî faaliyetlerin yaygınlaşmasındaki rolleri önemlidir. Emirlerin bireysel olarak yüklendikleri bu rol; ilimle iştigal eden kişilerin bu çabalarını sürdürmeleri için teşvik edilmeleri, çeşitli bilim dallarından âlimleri kendi çevrelerinde toplamaları, saraylarında âlimlere önemli roller biçmeleri ve yüksek meblağlarda atâ vermeleri şeklinde kendisini göstermektedir.

3.1.1.1 Rüküddevle (ö. 366 / 976)

Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun hâkimi olan Rüküddevle, sarayında âlimleri ve edipleri ağırlayıp onlara iltifat etmekle tanınmaktadır. *El-Eğânî* adlı eserin sahibi Ebü'l Ferec el-İsfahânî, Rüküddevle'nin sarayına yolu düşen ve hatırı sayılan kişilerden birisidir. Ayrıca onun Rüküddevle'nin kâtibi olduğu da rivayet edilmektedir.⁷ Şayet bu bilgi doğru ise onun ne denli mütebâhir bir zât olduğu kendiliğinden tebellür edecektir. Rüküddevle'nin döneminin meşhur tabiplerini de etrafında toplamaya çalıştığı bilinmektedir. Özel doktoru Ebü'l-Hasan et-Taberî bunlardan biridir.⁸ Bu bilgi onun sadece şiir ve edebiyata değil aynı zamanda tıbbı da ilgi gösterdiğini tebellür ettirmektedir.

3.1.1.2 Fahrüddevle (ö. 387 / 997)

Rüküddevle'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Fahrüddevle babasının geleneğini sürdürmüş ve farklı ilim dallarından âlimleri kendi sarayında bir araya toplamıştır. Yukarıda zikri geçen vezir Sâhib b. Abbâd'ın Fahrüddevle'nin ilim ve âlimlere değer vermesinde etkili olduğu söylene de onun bir gelenek devr aldığı ve bunu sürdürdüğü de unutulmamalıdır. Ancak Fahrüddevle'nin uzun yıllar vezirliğini yapan⁹ Sâhib b. Abbâd'ın gayretleri de inkâr edilmemelidir. Bu dönemde Rey'de toplanan âlim ve şairlerin bazıları Fahrüddevle'nin nedimliğine kadar yükselmişlerdir.

⁷Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. IV, s. 1713;

⁸ Hipokrat'ın tedavi yöntemleri üzerine çalışma yapan Ebü'l-Hasan et-Taberî hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İbn Ebî Usaybia, s. 427.

⁹ İbn Miskeveyh, c. VI, s. 60

Bunlardan birisi olan Ebü'l-Kâsım ez-Za'ferânî'nin, Fahrüddevle hakkında inşâd ettiği methiyesi meşhurdur.¹⁰ Bu da Fahrüddevle'yi tanımaya katkı sağlamaktadır.

3.1.1.3 Mecdüddevle (ö. 420 / 1029'dan sonra)

Fahrüddevle'nin oğlu Mecdüddevle de babası gibi ilimle iştigal etmiş ve âlimlere değer vermiş emirlerden birisidir. Bunun başlıca sebeplerinden birisi, Mecdüddevle'nin döneminin önde gelen âlimlerinden küçülüğünden itibaren dersler almış olmasıdır. Ahmed b. Fâris el-Lugavî gibi Arap dili ve edebiyatında meşhur ve otorite sahibi zevât, Mecdüddevle'yi yetiştirmek amacıyla Rey'e davet edilmiştir. Sadece Mecdüddevle değil, Sâhib b. Abbâd da İbn Fâris'in Rey'de bulunduğu dönemde kendisinden çokça istifade etmiştir. Şafîî fâkihi olan İbn Fâris, Rey'de bulunduğu dönemde kadılık da yapmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İmam Mâlik gibi bir âlimin müntesiplerinin Rey şehrinde bulunmamasını kendince kabul etmeyen İbn Fâris, Mâliki mezhebine geçmiştir.¹¹ Bu da Mecdüddevle üzerinde Mâlikî geleneğinin de etkili olabileceğini akla getirmektedir.

İbn Fâris gibi âlimlerden aldığı eğitimle, kendisinden önceki emirlere nispetle ilme ve kitaba yüksek ilgisi olan Mecdüddevle, pek çok alandan kitabın bulunduğu devasa kütüphaneler kurdurmuştur. 420 / 1029 senesinde Rey'i fetheden Gazneli Mahmud, Mecdüddevle'ye ait kitaplardan felsefeye, Mu'tezile mezhebine ve astrolojiye ait kitapları yaktırmış, sadece yüz yük kadar kitabı yanına almış olması¹² sair eserlerin içerisinde nelerin olabileceğini anlamamıza imkân tanımaktadır. Mecdüddevle ve Büveyhî devletinin ileri gelenlerinin, o dönemde Mu'tezile mezhebine mensup oldukları düşünülünce, bu eserlerin değeri ve kaybolan mirasın büyüklüğü daha net anlaşılacaktır.

Melankoli hastalığına yakalanan Mecdüddevle'nin İbn Sînâ tarafından tedavi edildiği bilinmektedir.¹³ Mecdüddevle'nin tedavisi için Rey'de bulunduğu dönemde *Kitâbü'l-Me'âd*'ı yazan İbn Sînâ'nın sadece Fahrüddevle'ye değil aynı zamanda

¹⁰ Es-Seâlibî, c. III, s. 405.

¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. I, s. 411.

¹² İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 288.

¹³ Şemsüddin Eş-Şehrezûrî (ö. 1288), *Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh*, Çev. Eşref Altaş, *Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, I. bs., İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, s. 849.

Büveyhî hanedanının geri kalanına da felsefî birikimini aktarmıştır. Kaldı ki o aynı zamanda hanedanın diğer üyelerini de tedavi etmiştir. Örneğin Kulunç hastası olan Şemsüddeve bu dönemde İbn Sînâ tarafından tedavi edilmiştir. Şemsüddeve gibi bazı hanedan mensuplarını tedavi etmekle kalmamış; aynı zamanda Büveyhî sarayında vezirlik de yapmıştır.¹⁴ İbn Sînâ'ya verilen değer, Büveyhî emirlerinin ilme ve âlimlere yaklaşımını ortaya koyan örneklerden birisidir.

3.1.2 Vezirler

Büveyhî vezirlerinin Rey şehrindeki ilmî hayatın gelişmesinde önemli katkıları vardır. Hatta vezirlerin emirlere nispetle ilmî faaliyetlerin gerçek hâmileleri olduklarını söylemek mümkündür. Bunun belki de en önemli sebebi vezirlerin, yaşadıkları dönemin önde gelen ilim adamlarından seçilmiş olmalarıdır. Bu durumu Büveyhî sülalesinin hüküm sürdüğü toprakların geneline teşmil etmek mümkün olmakla beraber, çalışmanın sınırları dolayısıyla Rey şehrini esas almak daha doğru olacaktır.

3.1.2.1 Ebü'l Fadl İbnü'l-Amîd (ö. 360 / 970)

Tam adı, Ebü'l Fadl Muhammed İbnü'l Amîd Ebî Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed el-Kâtib olan İbnü'l Amîd, Amîd lakabını babasından almıştır. Bu lakap, Horasan bölgesinde tazim anlamında kullanılmaktadır.¹⁵ Babası Amîd, Samanî emiri Nuh b. Nasr'ın kâtiplerinden biri idi.¹⁶

İbnü'l Amîd 329 / 940 yılında Büveyhîlerin Rey merkezli Cibâl bölgesi kolunun ilk emiri olan Rüknüddeve'nin vezirliğini yapmaya başlamış ve çoğunlukla burada ikamet etmiştir. Felsefe ve astroloji alanında döneminin önde gelen âlimlerinden sayılmakla beraber, edebiyat alanında da önemli bir ağırlığı bulunmaktaydı.¹⁷ İkinci Câhız olarak da adlandırılan İbnü'l Amîd'in öğrencilerinin en önemlisi Sâhib b. Abbâd'dır. Zaten Sâhib'in adını sürekli İbnü'l Amîd'in yanında

¹⁴ Şemsüddin Eş-Şehrezûrî, s. 850.

¹⁵ İbn Hallikân, c. V, s. 103.

¹⁶ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, a.g.t., s. 130.

¹⁷ İbn Hallikân, c. V, s. 104.

bulunmasından aldığı ve bu vesileyle kendisine Sâhib denildiği rivayet edilmektedir.¹⁸

İbnü'l Amîd'in kütüphane emini olan ve tezimizde de kendisinden çok sık yararlandığımız *Tecaribü'l Ümem* adlı eserin sahibi İbn Miskeveyh, İbnü'l Amîd'i *el-Üstâzü'r-Reis* olarak tesmiye etmekte ve kendisinden övgüyle bahsetmektedir. Hatta o, İbnü'l Amîd'i çağının bütün ilimlerine vâkıf, özellikle de eski Arap şiiri, lügat, garîb, istikak, istiare, nahiv, aruz, Kur'an'ın müşkil ve müteşabihleri, tefsir, fıkıh, mantık, felsefe, ilahiyat, hendese, mekanik, astronomi ve meteoroloji alanlarında bilgi sahibi bir zât olarak tavsif etmektedir.¹⁹

İbnü'l Amîd, bu ilmî birikiminin yanında aynı zamanda silah ustası olarak da tanınmaktadır. Onun tasarladığı mancınıklar şöhret sahibi idi. Keza onun Grekçe kitaplar toplattığı ve bunları tercüme edecek bir heyet oluşturduğu, ayrıca Rey'de büyük bir rasathanenin kurulmasına da öncülük ettiği gelen rivayetler arasındadır.²⁰

Onun bu gayretleri sonucunda Rey'de bir ekol oluşmuştur. Bu ekolün takipçileri arasında Ebû İshâk es-Sâbî, Ebûbekir el-Hârizmî, Bedüzzaman el-Hemedânî ve Ebû Mansûr es-Seâlibî gibi meşhur kişiler yer almaktadır. Gerek onun ilmî çabaları gerekse yetiştirdiği talebeler ona yaygın bir şöhret kazandırmış ve sitayişle övülmesine neden olmuştur. Nitekim Mütenebbî, Ebû Nasr İbn Nübâte es-Sa'dî ve Kadı İbn Hallad başta olmak üzere pek çok şair ve edip onun ilmî kişiliğini methetmişlerdir.²¹

3.1.2.2 Ebü'l Feth İbnü'l Amîd (ö. 366 / 976)

337 / 949 senesinde Rey şehrinde doğmuştur. Babası Ebü'l Fadl İbnü'l Amîd'in vefatından sonra vezirlik makamına getirilmiştir. Vezirliğe başladığında henüz 22 yaşında idi. Öncelikle Rüküddevle'nin, onun vefatından sonra ise oğlu Müeyyidüdevle'nin vezirliğini yürütmüştür.²²

¹⁸ İbn Hallikân, c. V, s. 104.

¹⁹ İbn Miskeveyh, c. V, s. 374; Ahmet Güner, "Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 485-486.

²⁰ Ahmet Güner, "Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 485.

²¹ İbn Hallikân, c. V, s. 105; Ahmet Güner, "Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 485.

²² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. IV, s. 1886.

İlmî bir geçmişe sahip olan Ebü’-Feth babasından ve Ebü’l Hasan b. Fâris el-Lugavî’den ilk eğitimi almış, daha sonra da görüştüğü zevattan edindikleri ile ilmî yönünü geliştirmiştir. İlme ve edebiyata büyük ilgi duyan Ebü’l Feth, âlim ve ediplerle bir arada bulunmaya önem vermiştir. Ebû Sâid es-Sirâfî, Ali b. İsâ er-Rummânî, Ebû Süleyman el-Mantikî, Ebü’l-Hasan el-Âmirî ve İbnü’l-Bakkal, Ebül’l Feth’in Bağdat’ta bulunduğu dönemde tertiplelediği meclislere devam eden bazı âlim, edip ve şairlerdendirler. Ebû Hayyan et-Tevhîdî’nin 363 / 973-74 senesinde Rey’e gitmeden önce Ebü’l Feth’e yazdığı mektubu da, Ebü’l Feth ile ilgili günümüze ulaşan vesikalardan birisidir.²³ Babasının yanısıra döneminin meşhur dil ve nahiv âlimi olan İbn Fâris’ten de ders alan İbnü’l Amîd, devrinin önemli edip ve şairler arasında zikredilmektedir.

es-Seâlibî onun; “ Zeki, akıllı, cömert, himmet sahibi, tam mürüvvet sahibi, ünü geniş alanlara yayılmış ve edebiyatın inceliklerine vâkıf” olduğunu zikretmektedir.²⁴ Bunun Bağdat sarayından aldığı Zü’l-kifâyeteyn lakabı da desteklemektedir. Rivayetlere göre Rûknüddeve tarafından kardeşinin oğlu İzzüddeve Bahtiyâr’a yardım etmesi için Bağdat’a gönderilmiş, burada İzzüddeve ile iyi ilişkiler kurmuş, Abbasî halifesi tarafından da beğenilmiş ve kendisine “kalem” ve “kılıçta” yetkin olduğunu şahadet eden iş bu “Zü’l-kifâyeteyn” lakabı verilmiştir.²⁵

Mütenebbî’nin de divanında kendisini övdüğü Ebü’l Feth ile kendisinden sonra Büveyhî veziri olacak olan Sâhib b. Abbâd arasında bir nüfuz mücadelesinin olduğu bilinmektedir. Bu mücadeleyi kazanan Ebü’l-Feth, Sâhib b. Abbâd’ı Rey’den sürgün ettirmiştir. Ancak bu sürgün ona da huzur getirmemiştir. Nitekim çok geçmeden Adudüddeve’nin emriyle Müeyyidüddeve tarafından mallarına el konulmuş çeşitli işkencelere uğradıktan sonra öldürülmüştür.²⁶ İbn Hallikan, Amîd ailesinin akıbeti Bermekî ailesininkine benzetmektedir. Onun bu konuda bir de şiiri vardır.²⁷

²³ Ahmet Güner, “Ebü’l-Feth İbnü’l-Amîd”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 486-487.

²⁴ Es-Seâlibî, c. III, s. 215.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mü’cemü’l-üdebâ*, c. IV, s. 1887.

²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mü’cemü’l-üdebâ*, c. IV, s. 1887; İbn Hallikân, c. V, s. 111-112.

²⁷ İbn Hallikân, c. V, s. 112.

Hapis tutulduğu zindanda kendisine yapılan işkenceleri anlattığı bazı şiirleri Yâkût el-Hamevî tarafından nakledilmiştir.²⁸

3.1.2.3 Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995)

Tam adı, İsmail b. Abbas b. Abbâd'tır. Daha çok Sâhib lakabıyla ünlenmiştir. Çocukluğundan itibaren arkadaş olduğu Müeyyidüddевle'nin kendisine Sâhib diye seslendiği veya Ebü'l Fadl İbnü'l Amîd'le olan arkadaşlığı dolayısıyla kendisine bu lakabın verildiği yönünde rivayetler vardır.²⁹ İlk eğitimi babasından alan Sâhib'in asıl hocaları Ebü'l Fadl İbnü'l Amîd ile Ahmed b. Fâris el-Lugavî'dir. Sâhib b. Abbâd, bunların dışında Ebü'l-Fadl Abbas b. Muhammed en-Nahvî, Ebû sâid es-Sîrâfî, İbn Miksem el-Attâr, Abdullah b. Ca'fer b. Fâris'ten de dersler almıştır.³⁰ Ebû Muhammed b. Fâris, Ahmed b. Kâmil b. Şecere gibi Muhaddislerden hadis rivayetinde bulunmuştur. İbnü'l Mükri el-İsfahânî, Kadı Ebü't-Tayyib er-Taberî, İbn Hassûl, Abdülmelik b. Ali er-Râzî gibi râviler ise Sâhib'ten rivayette bulunmuşlardır.³¹

Bağdat'tan dönen Sâhib'e hocası Ebü'l Fadl, Bağdat'ı nasıl bulduğunu sorunca Sâhib; "Bağdat'ın şehirlerarasındaki konumu, Üstaz'ın (Ebü'l Fadl'ın) Abbâd yanındaki konumu gibidir." demiştir.³² Ebü'l Fadl'ın Sâhib üzerindeki etkisini ortaya koyan bu örnek, o dönemdeki hoca talebe arasındaki ilişkinin mâhiyetini de ortaya koymaktadır.

Bağdat'ta aldığı eğitimden sonra Rey' geri dönen Sâhib, Vezir Ebü'l Fadl'ın yanında kâtip olarak göreve başlamıştır. Daha sonra Emir Müeyyidüddевle'nin kâtipliğine yükselen Sâhib, çok geçmeden vezirlik koltuğuna oturmuştur. Müeyyidüddевle'den sonra kardeşi Fahrüddевle'nin de vezirliğini yapan Sâhib b. Abbâd, vefat ettiği 385 / 995 tarihine kadar 18 sene vazife yapmıştır.³³

es-Seâlibî, Sâhib b. Abbâd'ın şânını ve yüceliğini ortaya koyacak kelimeleri bulmakta zorlandığını söylemektedir. Genel olarak hayatını anlattığı kişileri birkaç

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. IV, s. 1889.

²⁹ İbn Hallikân, c. I, s. 229.

³⁰ İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 512-515.

³¹ Ez-Zehebî, c. XVI, s. 512.

³² el-Enbârî, s. 281.

³³ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. II, s. 663.

sayfada özetleyen es-Seâlibî, Sâhib'e 120 sayfadan fazla yer ayırmıştır. Terâcim kitaplarında Sâhib'in genel olarak uzunca yer alması da³⁴, ilmî değerini ortaya koyan işaretlerden birisidir.

Aynı zamanda bir muhaddis olan Sâhib b. Abbâd hadis rivayet etmeden önce önce "beytü't-tevbe" dediği evinde önce tövbe eder ondan sonra hadis rivayet ederdi. İsfahan, Bağdat ve Reyli âlimlerden hâdis rivayetinde bulunan Sâhib, hâdis için yolculuğa çıkmayı ve hâdis yazmayı teşvik eder, "hâdis yazmayan kimse İslâm'ın tadını alamaz." derdi.³⁵

Bu kadar hassas olmakla birlikte itikatta Mu'tezilî, amelde ise Şâfi mezhebine mensup olduğu görüşü yaygın olarak kabul görmüştür. Şii müellifler ise Büveyhîler gibi bir Şii devletinin vezirinin Şii olacağı kanaatinden hareketle Sâhib'in de Şii olduğunu iddia etmişlerdir. Ebû Hayyan et-Tevhidî ise Sâhib'in Ebû Hânife yanlısı ve Zeydiye'ye mensup olduğunu söyleyerek bu iddiayı desteklemiştir. Bu farklı rivayetler ekseninde Sâhib'in Şii-Mu'tezilî çizgiye meylettiğini söylemek mümkündür.³⁶ Sâhib b. Abbâd'ın yaşadığı dönem kelâmî ve itikâdî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı döneme tesadüf etmektedir. O bütün bunlara rağmen, farklı mezhep ve görüşlerden âlimi ve şairi kendi sarayında toplar, onların kendi aralarında sürdürdüğü tartışmaları izler gerektiğinde de iştirak ederdi. Kuşkusuz bu durum onun değişik şekilde kategorize edilmesinde etkili olmuştur.

Bu durum onun hem siyasî hem de ilmî alanda şöhret kazanmasına ve şöhretinin de uzak diyarlara ulaşmasına neden olmuştur. Samanî emiri Nuh b. Mansur'un kendisini davet etmesi ve ona vezirlik teklif etmesi bunu kanıtlamaktadır. Bu teklifi reddeden Sâhib, buna gerekçe olarak sadece şahsi kütüphanesini taşımak için bile 400'den fazla deveye ihtiyaç duyduğunu söylemiştir.³⁷ Sâhib'in bu teklifi kabul etmemesinde belirleyici olan unsurun, vezirliklerini yaptığı Büveyhî emirleri Müeyyidüddeve ve Fahrüddeve'ye karşı duyduğu vefadan kaynaklandığı da

³⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Es-Seâlibî, c. III, s. 225; Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. II, s. 663; İbn Hallikân, c. I, s. 228.

³⁵ Es-Sem'ânî, c. IV, s. 31; ez-Zehebî, c. XVI, s. 513.

³⁶ Es-Sem'ânî, c. IV, s. 30; İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", **DİA**, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 512-515.

³⁷ Ez-Zehebî, c. XVI, s. 513.

söylenmektedir.³⁸ Ancak burada asıl vurgulanması gereken nokta onun şöhretinin Rey’i çok aştığı ve Mâverâünnehir’e kadar ulaştığı realitesidir. Bu da onun ne denli önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Şairlerin ve ediplerin Sâhib b. Abbâd hakkında kaleme aldığı övücü mahiyetteki pek çok şiir ve övgü ifadeleri bulunmaktadır. Fakat bunlardan belki de daha önemlisi, kendisine ithaf edilmiş olan ilmî değeri hâiz kitaplardır. İmâmiye Şiasın’ca benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin yazarı olan İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk’un Sâhib’e ithaf ettiği *Uyûn-u Ahbar-i Rızâ* adlı kitap bunlardan bir tanesidir. Şeyh Sadûk bu eserini, Sâhib’in söylemiş olduğu iki kasideyi esas alarak yazdığını söylemektedir.³⁹ Yukarıda ismi sıklıkla tekrarlanan Ahmed b. Fâris el-Lugavî *es-Sâhibî* adlı eserini öğrencisi Sâhib’e ithaf etmiştir.⁴⁰ Aynı şekilde Kum şehrinin tarihini ele alan *Târih-u Kum* adlı eser, yazarı Muhammed b. Hasan el-Kummî tarafından Sâhib b. Abbâd’a ithaf edilmiştir.⁴¹ Sâhib’e ithaf edilen başka kitaplar da bulunmaktadır.⁴²

Sâhib Rey’de ölmüştür. Kâdı Abdülcabbar, işlediği günahlardan tövbe etmeden öldüğü gerekçesiyle Sâhib’in cenaze namazını kıldırmamıştır. Kuşkusuz onun bu tavrı Mu’tezile’nin kebireyi irtikab eden bir bireyin imân üzere olup olmadığı hususundaki tartışmaları ile irtibatlıdır. Öyle anlaşıyor ki Kâdı Abdülcabbar, Sâhib’i büyük günah işleyen ve bu günahından da tövbe etmeyen bir şahıs olarak görmüştür. Bu da onu Kadı Abdülcabbar’ın gözünde ilelebet cehennemde kalacak olarak görmesine neden olmuştur. Ancak onun bu düşüncesi makamının elinden çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Veziri Sâhib’i çok seven Fahrüddeve, bu olayı duyunca Kâdı Abdülcabbar’ı azlederek yerine Ebü’l-Hasan el-Cürcânî’yi Kâdılkudât olarak atamıştır.⁴³

³⁸ İlyas Çelebi, “Sâhib b. Abbâd”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 512-515.

³⁹ Eş-Şeyhü’l-Ekber Ebî Ca’fer es-Sadûk (ö. 381 / 991), *Uyun-u ahbar-i Rızâ*, II, I. bs., Kum, Menşûrât Eş-Şerif Rıza, 1378, c. I, s. 12.

⁴⁰ İlyas Çelebi, “Sâhib b. Abbâd”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 512-515.

⁴¹ Kummî, s. 4.

⁴² Coğrafyacı Ebü Dülef Mis’ar b. Mühelhil’in kendisine ithaf ettiği “*el-Kasîdetü’s-Sâsâniyye*” kitabı gibi. Daha fazla bilgi için bkz.: İnci Koçak, “Mis’ar b. Mühelhil”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 176-177.

⁴³ İlyas Çelebi, “Sâhib b. Abbâd”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 512-515.

3.2 Büveyhîler Döneminde  lm  Gelenek

Büveyhîlerin ilmî geleneğini kendi içerisinde aklî ve naklî olarak ikiye ayırmak mümkündür. Naklî ilimlere nispeten aklî ilimlerin daha eski olması burada ilkin bu alanı incelememizi intaç etmiştir. Zira insanlık tarihinin başlangıcından bu yana insanın yaşadığı her zaman ve zeminde, aklî ilimler olmakla kalmamış hayati bir öneme de sahip olmuş ve nesilden nesile aktarılmıştır. Naklî ilimler ise  sl mla başlamıştır.

3.2.1 Aklî İlimler

 sl m'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların tıp, eczacılık, matematik, kimya, astronomi ve ziraat gibi ilimlere ilgi duydukları ve bu alanlarla ilgili çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Karşılaştıkları ve tanıştıkları medeniyetlerin kadim ilimlerinden kendilerine yarar sağlayacaklarını düşündüklerini incelemiş ve Arapçaya tercüme etmişlerdir. Tercüme faaliyetlerinin etkisiyle diğer medeniyetlerin sahip olduğu ilmî birikimi sahiplen en Müslümanlar, kısa bir zaman içerisinde kendi hayat görüşleri ve dünya tasavvurlarına uygun olanları tasnif etmiş ve devasa bir birikim ortaya koymuşlardır.

 sl m dünyasının fikri ve kültürel açıdan altın yüzyılları olarak kabul edilen hicrî IV ve V. asırlarda⁴⁴ hüküm süren Büveyhîlerin Cibâl kolunun merkezi olan Rey şehri de bu birikimden nasibini almıştır. Tabii ve tatbiki ilimlerin içerisinde sayılan ilim dallarında m tehassısolaşan pek çok  lime de ev sahipliği yapmıştır. şimdi d lerseniz bu ilmî sahalar ile orada tebarüz eden zav t hakkında bilgi verelim.

3.2.1.1 Tıp

Tıp ilmi en eski ve en kutsal ilimlerden biri olarak kabul edilmiştir. İnsan hayatıyla olan yakın alakası dolayısıyla insanoğlunun müstağni kalamadığı bir ilim sahası olan tıbb  Müslümanlar da müstağni kalamamıştır. Hatta  sl m medeniyet

⁴⁴ Seyit Bahçıvan, “el-M essesat 'l-ilmiyye fi Horasan bi- mme ve Nisâbur bi-hassa fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicr yyeyn (Hicretin 4. ve 5. yılında Horasan ve Nisâbur'daki İlmi Müesseseler)”, **Selçuk  niversitesi  lahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, Konya, 2002, 111-127, s. 111.

tarihi incelendiğinde Müslümanlar tarafından da en üst seviyede önemsendiği görülecektir.

Tıpla ilgilenen âlimlerin hem halk hem de yönetici sınıfı tarafından değer görmesi, tıba olan teveccühün Müslümanlar arasında artmasına sebep olmuştur. Bu durum tıp alanında otorite sayılan hekimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Genel olarak aileden tevarüs yoluyla veya bir hekimin yanında çırak olarak bulunma yollarından birisiyle elde edilen⁴⁵ hekimlik mesleği ve tıp bilgisi, Müslümanların bu ilme verdikleri öneme koşut olarak ilerlemiş, zamanla bu ilim dalını öğreten devasa eğitim kurumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Özellikle tercüme faaliyetleri yoluyla elde edilen tıpla alakalı bilgiler, Müslümanlarca uygun şekilde yeniden yorumlanmış ve İslâmî bir kalıba sokulmuştur. Eski nazariyeler sıkı bir tetkike tâbi tutulduğu gibi Müslümanların tıp ilmindeki vukûfiyetlerini gösteren yeni nazariyeler de geliştirilmiştir. Hekimlerin toplum nezdindeki değeri artmış, buna paralel olarak sorumlulukları ve hatta saha ile ilgili telifatları da artmıştır. Kuşkusuz tıba katkı sağlayan şehirlerin arasında Rey de bulunmaktadır. Döneminin önde gelen tıp âlimlerinden Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Hindu burada 13 sene kalmıştır. Hatta o *Miftâhü't-tıb ve minhâcü't-tüllâb* adlı eserini de muhtemelen burada kaleme almıştır. O bu eserinde hekimlerin sahip olması gereken özellikleri ve sorumluluklarını ele almıştır.⁴⁶ Kuşkusuz bu eser Müslümanların sadece tababet bilgisine değil aynı zamanda tıp etiği sahasına da önem verdiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Abbasî döneminden itibaren İslam dünyasında yaygınlaşan Bîmâristanlar, tıbbın gelişmesine katkı sağlayan kurumların başlıcaları olduğu bilinmektedir. Tıp eğitimi ile birlikte sağlık hizmetleri de veren bu kurumlar en yüksek rütbeli hekim / tabip tarafından idare edilmekteydi.⁴⁷ Bu duurm birçok kentte böyle olduğu gibi

⁴⁵ Peter E. Pormann, "Tıp", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XXXXI, s. 95-101.

⁴⁶ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Hindu, *Miftâhü't-tıb ve minhâcü't-tüllâb*, Farsçaya Çev. Mehdi Muhakkik ve Muhammed Takî, *Kilid-i Dâniş Pizişkî ve Bernâme-yi Dânuşcuyân-i An*, I. bs., Tahran, Çaphane-i Dâniğâh-i Tahran, 1367, s. 53-66.

⁴⁷ Sigrid Hunka, *Şemsü'l Arab tûsette'û ala'l-Garb*, Çev. Faruk Beydun ve Kemal Desûkî, VIII. bs., Beyrut, Dârü'l-Afaki'l-Cedîde, 1993, s. 234.

Rey’de de bu şekilde idi. Mesela ünlü hekim ve filozof Ebûbekir er-Râzî (ö. 313 / 925), Rey şehrinde bulunan Bîmâristanın yönetim işiyle görevlendirilmiştir.⁴⁸

Büveyhî emir ve yöneticilerinin tıp ilmi ile hekimlere karşı takındığı olumlu tavır Rey şehrinin hekimlerin uğrak noktalarından birisi durumuna gelmesine vesile olmuştur.

Kaynaklarda Büveyhî dönemi Rey’ine mensup veya buraya uğrayan birçok hekimden bahsedilmektedir. Bu hekimlerin bazılarını kısaca değinmek konumuz açısından önem arz etmektedir. Kuşkusuz bunların başında Tabip Ebü’l Hasan Ahmed b. Muhammed et-Taberî gelmektedir. Hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebî Usaybia’nın belirttiğine göre aslen Taberistan’lıdır. Büveyhîlerin ilk Rey hâkimi olan Rüküddevle’nin doktorluğunu yapmıştır. Rüküddevle döneminde de Rey sarayında yaşamıştır.⁴⁹ En meşhur eseri *El-Muâlecatü’l-bakariyye*’dir. Yaklaşık 60 makaleden oluşan bu eserde pek çok hastalık ve bu hastalıkların tedavi yöntemine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu eserde çocuk hastalıkları da konu edinilmiştir.⁵⁰

Çağının âlim ve düşünürleri tarafından “eş-şeyhü’r-reis” olarak anılan, Batılıların genelde Avicenna olarak bildiği ve “filozofların prensi” dediği İbn Sînâ (ö. 428 / 1037) da, bu dönemde yolu Rey’e düşen hekimlerdendir. Melankoli hastalığına yakalanan ve Büveyhîlerin son Rey hükümdarı olarak bilinen Mecdüddevle (ö. 420 / 1029’dan sonra)’nin tedavisi için buraya gelen İbn Sînâ, Mecdüddevle’nin hastalığı geçene kadar kalmıştır. Burada bulunduğu sırada *el-Meâd* kitabını kaleme almıştır.⁵¹ Bu durum onun Rey’de uzun denilebilecek bir süre kaldığına işaret etmektedir. Rey’de bulunduğu dönemde *eş-Şifâ* kitabını da kaleme aldığı söylene de⁵² bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. İbn Sînâ, Rey’den ayrıldıktan sonra Mecdüddevle’nin kardeşi Şemsüddevle’nin yanına gitmiş ve Şemsüddevle’nin ısrarları üzerine onun vezirliğini kabul ederek⁵³ Büveyhî bürokrasisinde de görev almıştır.

⁴⁸ İbn Ebî Usaybia, 416.

⁴⁹ İbn Ebî Usaybia, 427; Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 77.

⁵⁰ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 274.

⁵¹ İbn Ebî Usaybia, 440.

⁵² Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 77.

⁵³ İbn Ebî Usaybia, 440

Rey sarayında görev yapan hekimlerin bir başkası ise Cebrâil b. Buhtîşû'dur. Rey'e Sâhib b. Abbâd'ı tedavi için gelmiş ve onun tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmış ve hizmetine bir ev tahsis edilmiştir. Hizmetine verilen bu evde hizmetçiler, aşçılar, kapıcılar ve Cebrâil'in bulunmadığı zamanlarda evi çekip çevirecek vekiller bile bulunmaktaydı. Bu durum, Büveyhî yöneticilerinin hekimlere verdiği değeri göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Cebrâil Rey'de zaman zaman Sâhib'in huzurunda devam eden ilmî toplantılara da iştirak ediyordu. Bu toplantıların birinde Sâhip tarafından kendisine tevdi edilen nabız ile ilgili soruya verdiği cevap onu daha da saygın kılmıştır.

Sâhib, Cebrâil'den sadece baş ve ayaktan kaynaklanan hastalıklar ile ilgili bir Künnâş⁵⁴ yazmasını istemiştir. Cebrâil, *el-Künnâşetü's-sağiyre* adını verdiği eseri Sâhib'e takdim etmiştir. Sâhib, bu eser için Cebrâil'e yaklaşık bin dinar vermiştir. Onun bu olay dolayısıyla sürekli olarak "200 varak yazdım, 1000 dinar aldım." dediği rivayet edilmektedir.⁵⁵

Dönemin meşhur hekimlerinden bir diğeri ise yukarıda zikri geçen Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Hindu (ö. 423 / 1032)'dur. Çocuk yaşlarında ailesiyle birlikte göç ettiği Rey'de on sekiz-on dokuz yaşlarına kadar kalmış ve dil, edebiyat, tarih, isnâaşeriyye akaidi alanlarındaki ilk tahsilini burada almıştır. Henüz on sekiz-on dokuz yaşlarında olan İbn Hindu, Adudüddavle'ye divan kâtipliği yapmıştır.⁵⁶ Daha sonra Bağdat'a giden İbn Hindu, burada İbnü'l-Humâr (İbnü'l-Hammar) diye bilinen Ebü'l-Hayr Hasan b. Süvar'dan tıp ve felsefe eğitimi almış ve en iyi öğrencileri arasına girmiştir.⁵⁷ Sonraları çeşitli sebeplerle Rey'e pek çok defa yolu düşen İbn Hindu'nun, Sâhib b. Abbâd ile iyi ilişkilerinin olduğu ve Sâhib'in kendisine değer verdiği bilinmektedir.⁵⁸ İbn Hindu'nun tıpla alakalı eserleri de vardı. Bunlardan biri *Miftâhü't-tıb ve minhâcü't-tüllâb adlı* çalışmadır. On bölümden oluşan bu eserde İbn Hindu, tıbbın çeşitleri, dalları, hekimin bilmesi gereken ilimler ve tıp literâtürüyle

⁵⁴ Uzman tabiplerin deneylerini kaydettikleri / topladıkları mecmualara verilen isim.

⁵⁵ El-Kıfî, s. 104.

⁵⁶ El-Muhsin b. Ali et-Tenûhî Ebû Ali (ö. 384 / 994), **Nişvârü'l-muhadara ve ahbarü'l-müzakere**, Tahk. Abbûd eş-Şâlecî, VIII, II. bs., Beyrut, ed-Dârü's-Sâdir, 1995, c. IV, s. 58.

⁵⁷ İbn Ebî Usaybia, 430.

⁵⁸ İbn Hindu hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Sahnân Halîfât, "İbn Hindû", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, s. 67-70.

alakalı konuları işlemiştir.⁵⁹ İbn Hindu bu eserini, tıpla ilgilenmeye yeni başlayan müptediler için bir giriş ve terimlere aşinalık sağlaması amacıyla kaleme almış bu vesileyle de basit bir üslup tercih etmiştir.⁶⁰

3.2.1.2 Eczacılık

Müslümanlar eczacılık, ilaç üretimi ve akrâbâzîn⁶¹ konularında önemli eserler te'lif etmişlerdir. Bitkisel ilaçlar, İslâm dünyasında çok yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Karşılaşılan hastalıkların tedavisi için farklı yöntemler ve değişik ilaçlar denenmiş zamanla bunlara yenileri de ilave edilmiştir.

Kuşkusuz ilk zamanlar tıp ve eczacılık birbirine bağlı alanlar idi. Hekimler / tabipler karşılaştıkları hastalıkların tedavi amaçlı ilaçlar / karışımlarını da kendileri üretmek durumunda kaldılar. Bu durum, eczacılığın ayrı bir disiplin olarak teşekkül etmesine kadar bu şekilde devam etmiştir.⁶² IX. ve X. yüzyıllarda İslâm dünyasında telif edilen et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme*'si, Reyli âlim Ebûbekir er-Râzî'nin *el-Hâvî* ve *Tıbbü'l-mansûrî*'si, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-sınâa*'sı, İbn Sînâ'nın *el-Kanûn fi't-tıb* ve Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrîf li-men aceze ani't-telif* gibi büyük tıp ansiklopedileri incelendiğinde, akrâbâzînle ilgili bölümler ihtiva ettikleri görülmektedir.⁶³ Bu şahısların her birinin hekim olması tıp ile farmakolojinin ne denli iç içe olduğunun kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Büveyhîler döneminde Rey'de doğan burada yetişen İbn Miskeveyh, tarihçiliğin yanı sıra eczacılığı ile de tanınmaktadır. Hatta eczacılık konusunda yazılmış eserleri dahi bulunmaktadır. *Kitâb fi edviyeti'l-müfrede*⁶⁴, *Kitâb fi terkîbi'l-bâcât mine'l-eṭ'ime*⁶⁵ ve *Kitâbü'l-Eṣṣribe*⁶⁶ bu konuda yazılmış eserleri arasında sayılabilir.

⁵⁹ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Hindu, s. 7-8.

⁶⁰ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 281.

⁶¹ İslâm tıbbında ilaç formüllerini ihtiva eden el kitaplarının genel adıdır. Daha fazla bilgi için bkz.: Turhan Baytop, "Akrâbâzîn", **DİA**, İstanbul, 1989, II, s. 287-288.

⁶² Şehate Kanavâtî, **Târîhü's-saydele ve'l-akâkîr**, II bs., Beyrut, Evrâkü's-Şerkiyye, 1996, s. 12.

⁶³ Turhan Baytop, "Akrâbâzîn", **DİA**, İstanbul, 1989, II, s. 287-288

⁶⁴ İbnü'l-Kıftî, s. 217.

⁶⁵ İbnü'l-Kıftî, s. 217.

⁶⁶ İbn Ebî Usaybia, 331.

İbn Hindu ile İbn Sînâ'nın tıpla alakalı eserlerinin içerisinde ilaçlar ve ilaçların elde edilme yolları, bu ilaçların insanlar üzerindeki etkileri tarzında bahislerin varlığı,⁶⁷ bir taraftan tıp ile eczacılığın iç içeliğini diğer taraftan ise bunların faydalarına da işaret etmektedir.

3.2.1.3 Kimya

Müslümanlar arasında Kîmyâ ve Kîmiyâ tarzındaki kullanışlara ilaveten ilmü's-san'a, sînâatü'l-kîmiyâ veya sadece sînâa şeklinde de kullanılan bu ilim dalı⁶⁸ köklü bir geçmişe sahiptir. Emevilerin erken döneminden itibaren ilgi duyulan bu sahaya Büveyhîler de ilgi duymuşlardır. Nitekim onların hüküm sürdüğü dönemlerde, yani miladî X ve XI. asırlarda, bu alanda tebâüz eden âlimler olmuş ve de kimya ilminin gelişimine ciddi katkılarda bulunmuşlardır

Çalışmamıza konu olan dönemde maddi anlamda gelir getiren bir alan olduğu da anlaşılan kimya ile ünlenenler de vardır ki İbn Miskeveyh onlardan biridir. Nitekim Ebû Hayyân et-Tevhidî, onu “kimya gibi maddî menfaat sağlayan ilimlerle meşgul olarak zamanını boşa geçiren” biri olarak eleştirmektedir. İbn Miskeveyh'in senelerini Ebû Tayyib el-Kimyâî er-Râzî ile beraber bu sahaya adanmış ve Ebûbekir er-Râzî ile Câbir b. Hayyân'ın eserleriyle meşgul olduğu da gene Ebû Hayyân tarafından aktarılmaktadır.⁶⁹

Reyli âlim Ebûbekir er-Râzî de kimyayla ilgilenmiştir. Onun bu alanda yazdığı pek çok eserde çeşitli maddelerin distilasyonu, bir takım tıbbî veya kimyevî eriyiklerin elde edilmesi gibi konuları işlediği ifade edilmektedir. *Kitâbü'l-esrar* adlı eserinde Câbir b. Hayyan'ın görüşlerine sık sık yer veren Râzî'nin Câbir'den farklı olarak madenlerin kimyevi dönüşümlerini merkeze alan bir açıklama tarzına gittiği de bilinmektedir. Bu da onun kendine özgü bir sistem geliştirdiğini göstermektedir. Kuşkusuz onun kimyada kullanılan bazı özel aletler de icat ettiği bilinmektedir. Nitekim o bu aletleri *Kitâbü'l-medhal et-ta'limî* adlı eserinde zikretmektedir. *Kitâbü's-sırrî'l-esrar* adlı eserinde ise laboratuvarında kullandığı 20 kadar aletin çizimini

⁶⁷ İbn Hindu, s. 157; Şehate Kanavâtî, s. 180.

⁶⁸ Levent Öztürk, s. 178.

⁶⁹ Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-İmtâ' ve'l-muâneşe*, Tahk. Muhammed Emin ve Ahmed Ez-Zeyn, III, y.y., Dârü Mektebeti'l-Hayat, c. I, s. 35.

göstermiştir. İlk defa kendisinin denediği damıtma, saflaştırma, çözünürleştirme, çöktürme gibi bazı kimyasal işlemleri *Kitabü'l-esrar*'ında anlatmaktadır.⁷⁰ Bu da söz konusu dönemde Rey'in ulaştığı kimya ile ilgili gelişmişliği göstermesi açısından dikkat çekicidir.

3.2.1.4 Astronomi

İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanların astronomiyle ilgili bilgileri folklorik seviyesinden öteye geçmeyip daha çok sözlü kültüre dayanmaktaydı. Emeviler döneminden itibaren kadim kültürlerle ait astronomi ve astrolojiyle alakalı eserlere ilgi duyulmaya başlanmıştır. İlerleyen dönemde çeşitli tercüme faaliyetleriyle bu alana dair eserler yavaş yavaş Arapçaya kazandırılmakla kalmamış, aynı zamanda yenileri de ilave edilmiştir.⁷¹ Hiç kuşkusuz bu ilerlemenin arkasında Hint, İran ve Yunan'ın ilmî birikimi olmuştur.⁷²

Büveyhîler dönemine gelince bu alanda adeta sıçrama yaşanmıştır. Zira astronomi alanında otorite olarak kabul edilen pek çok âlim yetişmiştir. Astronomiye büyük ilgi duyduğu bilinen Büveyhî hükümdarlarından Şerefüddeve'nin (983-989) Bağdat'taki sarayının bahçesine kurdurduğu ve çok geniş ölçülü gözlem aletlerinin kullanıldığı büyük rasathânesi⁷³, Büveyhî sultanlarının astronomiye olan ilgilerini gösteren örneklerden sadece bir tanesidir. Bu durumun, astronomiyle ilgilenen âlimlerin sayısının Büveyhî coğrafyasının tamamında artmasında etkili olduğu söylenebilir. Abdurrahman es-Sûfî, İbnü'l-A'lem, Ebû Sehl el-Kûhî, Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî ve Ahmed b. Muhammed es-Sâgânî gibi meşhur şahsiyetler, bu dönemin önde

Kuşkusuz Rey şehri de gelişmişlikten payını almıştır. Nitekim aslen Reyli olan astrologlar olduğu gibi Rey'in astronomi konusundaki ünü dolayısıyla bu şehre gelen ve çalışmalarını burada sürdüren kişiler de vardır. Abdurrahman es-Sûfî er-Râzî, Ebü'l-Fazl el-Herevî, Ebû Hâmid el-Hucendî ve Bîrûnî, bu kişilere örnek olarak verilebilir. Bu astrologlar, çalışmalarını genel olarak Büveyhî emiri

⁷⁰ Levent Öztürk, s. 179.

⁷¹ Levent Öztürk, s. 168-169..

⁷² Seyyid Hüseyin Nasr, *İlm ve temeddün der İslâm*, Farsçaya Çev. Ahmet Âram, II. bs., Tahran, Şirketi İntişarati İlmî ve Ferhengî, 1384, s. 171.

⁷³ Salim Ayduz, "Rasathâne", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 456-458.

Rüknüddeve'nin sarayının yanına kurulan rasathânedede sürdürdükmekteydiler.⁷⁴ Rey'de bunun dışında başka rasathanelerin de olduğu bilinmektedir.⁷⁵ Bu da bu sahaya ne denli büyük bir önem verildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Rey'de Büveyhîler döneminde astronomi ile ilgilenen şahsiyetler ile ilmî çalışmalarına gelince; kuşkusuz bunların başında Abdurrahman es-Sûfî gelmektedir. Rey'de doğan ve astronomi konusunda otorite kabul edilen Abdurrahman es-Sûfî'nin kendine özgü buluşları dahi vardır. Onun gök cisimlerinin uzaklığını ölçmek için kullandığı rumh = 14° = Andromedae ve Pegasi'nin uzaklığı; zirâ' = 1 / 6 rumh = Z° 20'; şibr = 1 / 3 zirâ'; esba' = 1 / 32 zirâ' gibi birimler, uzaklıkların belirlenmesinde çok sağlıklı bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. *Kitâbü suveri'l-kevâkibi's-sâbite*, *Kitâbü'l-amel bi'l-usturlâb* ve *Kitâbü'l-amel bi'l-küreti'l-felekiyye* gibi değişik eserler de kaleme alan es-Sûfî, bu sahayı yönlendiren isimler arasında zikredilmektedir.⁷⁶

Bu sahanın Rey'deki bir diğer ismi ise Ahmed b. Fâris el-Lugâvî'dir. Lugâvî, dil âlimi olmasının yanında astronomiye de ilgi duymuştur. Arap'ların astronomi ve meteoroloji hususundaki birikimlerini *el-Envâ' alâ mezhebi'l-'Arab*⁷⁷ adlı bir sözlükle gözler önüne seren Luğâvî, bu çalışma ile dilciliğini ve astronomi uzmanlığını birleştirdiği söylenebilir.

Rey'de ikamet eden Büveyhî veziri Ebü'l Fadl ibnü'l Amîd'in hizmetinde bulunan Ebû Ca'fer el-Hâzîn (ö. 360 / 971[?]) debu sahanın önemli isimlerindendir. Onun icat ettiği "Zîc es-Safâih" isimli alet, gezegenlerin boylam derecelerini aritmetik hesaplamalar yapmaksızın tespit edebilmekteydi. Hâzin, icat ettiği bu aletiyle ilgili bilgileri, icadıyla aynı ismi taşıyan *Zîc es-Safâih*⁷⁸ adlı eserinde anlatmaktadır. Eser, Astronomi alanının en mükemmel çalışmaları arasında zikredilmektedir.⁷⁹

Rey ve astronomi denilince akla gelenlerden biri de Bîrûnî'dir. Hârizmşahlar'ın yanından siyasi sebepler dolayısıyla ayrılmak zorunda kalan Bîrûnî

⁷⁴ Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 76.

⁷⁵ Mehmet Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 273-275.

⁷⁶ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 294.

⁷⁷ Hüseyin Tural, "İbn Fâris", **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 479-481.

⁷⁸ İbnü'l-Kıftî, s. 185.

⁷⁹ İbnü'l-Kıftî, s. 185.

(ö. 453 / 1061[?]), Rey'e sığınmış ve bir süre burada ikamet etmiştir. Rey'de kaldığı dönemde Hâmid b. Hıdır el-Hucendî'ye arkadaşlık etmiş, onun tarafından büyük sekstant'la⁸⁰ yapılan rasatlara katılmış ve bunları kaleme almıştır.⁸¹

Bîrûnî'nin dostu olan bu zât yani Hâmid b. Hıdır el-Hucendî (ö. 390 / 1000[?]), hayatıyla ilgili çok az şey bilinmektedir. Hayatının sonlarına doğru Büveyhî hükümdarlarından Fahrüddeve'nin (984-997) himayesine girmiş ve Rey şehrinde ün kazandığı bilinmektedir. Astronomi alanında yeni rasat aletleri icat eden Hucendî'nin en önemli icadı yukarıda zikri geçen sekstanttır. Bu aleti, güneşin meridyen yüksekliğiyle ekliptik eğimini tayin etmek için geliştirmiştir. O bu icadına, Fahrüddeve'ye ithaf edilmiş olmasından dolayı *es-Südsü'l-Fahrî* adını vermiştir. Hucendî, bir bina boyutunda tasarladığı bu yeni sekstantını Rey'de bulunan Taberek dağına kurmuştur. Hucendî'nin bu icadı, sonraki asırlarda kurulan Merâğa Rasathânesi (1261) ve Semerkant Rasathânesi (1420) gibi yerlerde daha büyük aletlerin yapılmasına öncülük etmiştir.⁸²

Aklî ilimlerle ilgili verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi de naklî ilimlere geçebiliriz.

3.2.2 Naklî İlimler

Kuşkusuz Rey'de İslâmî ilimlerin geçmişini fetih dönemine kadar götürmek mümkündür. Rey'in fethi sırasında veya sonraki dönemlerde buraya yerleşen ya da burada belli bir süre ikamet eden sahabe ve tâbiun burada ilmî bir ortamın hazırlanmasına öncülük etmişlerdir. Özellikle sonraki yıllarda Rey'de bir hadisekolünün oluşmuş olması⁸³, mezkûr tarihsel öncüllerle açıklanabilir.

⁸⁰ Daha çok gemicilerin yön tayini için iki yıldız arasındaki mesâfeyi veya bir yıldızın ufuk çizgisinden yüksekliğini ölçmekte kullandıkları âlet, usturlâbın gelişmiş şekli.

⁸¹ Bîrûnî (ö. 453 / 1061), *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, Nşr. C. E. Sachau, Leipzig, 1878, s. 338

⁸² Mehmet Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 273-275; Zehra Mirzaî, *a.g.t.*, s. 83.

⁸³ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 57.

3.2.2.1 Kur'an İlimleri

Kuşkusuz Rey Kıraat ve tefsir sahasında kendisinden bahsedilen önemli bir şehirdir. Buralı âlimlerin bu sahada çok önemli çalışmaları vardır. Özellikle tefsir konusunda yazdıkları kimi eserler, bugün hala elimizde bulunmakta, tarihsel süreç içinde yazılan en önemli tefsirlerden kabul edilmektedir. Büveyhîlerin Rey'deki hâkimiyetlerinden önce yaşamış olmasına rağmen, İsmâiliyye'nin önde gelen âlimlerinden olduğu iddia edilen Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322 / 934)'nin yazmış olduğu *Tefsîrû'l-Kur'an* adlı eseri, tefsir geleneğinin bir geçmişinin olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir..

Büveyhîler dönemine gelince Ahmed b. Fâris el-Lugâvî'nin *Kitâbu câmi'i't-te'vîl fi tefsîri'l-Kur'an*⁸⁴ adlı IV ciltlik eseri, bu dönemde yazılmış tefsir kitaplarının içinde önemli bir yeri ihraz etmektedir. Şâfiî fâkih Ebû'l-Feth Süleym b. Eyyub b. Süleym er-Râzî (ö. 447 / 1055) de bu dönemde yaşamış ve tefsir ile birlikte pek çok alanda eser vermiştir. Tefsir alanında yazdığı eserine *Diyâü'l-kulûb* adını vermiştir.⁸⁵

Büveyhîler döneminin Meşhur Reyli müfessirlerinden bir diğeri ise Cessâs (ö. 370 / 981)'tir. Kireççilik mesleği dolayısıyla Cessâs lakabıyla tanınsa da, nisbesi Râzî'dir. Ahkâm ayetlerini tefsir ettiği *Ahkâmü'l-Kur'ân*⁸⁶ adlı eseri, Hanefîler arasında çok rağbet gören ve birçok yazma nüshası bulunan bir eserdir. Mevlüt Güngör tarafından akademik bir çalışmaya konu edilen bu çalışma, hala Hanefî mezhebine ait yegâne ahkâm tefsiri olarak bilinmektedir. Kuşkusuz bunların dışında da çalışmalar yapılmış, bu çalışmalar kendinen sonraki çalışmaları da yönlendirmiştir. Asırlar sonra gelecek olan ünlü Fahrettin er-Râzî ile Şîî Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin çalışmalarının⁸⁷ bu gelenek üzere oturduğu söylenebilir.

⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. I, s. 412.

⁸⁵ Ed-Dâvûdî, c. I, s. 203.

⁸⁶ Ed-Dâvûdî, c. I, s. 56.

⁸⁷ Şemsüddin Ebû'l-Hayr İbnü'l-Cezerî (ö. 833 / 1429), *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*, Nşr. Gotthelf Bergstraesser, II, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2006, c. I, s. 328.

3.2.2.2 Hadis

Hiz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerini aktaran, değerlendiren ve tasnif eden bir ilim olan hadis⁸⁸, Müslümanlar tarafından üst seviyede tutulan ilim dallarından biridir.

Hicrî III. yüzyılda hadis alanında çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Kütüb-i Sitte denilen 6 hadis kitabı bu dönemde derlenmiştir. Çalışma konumuz olan Büveyhîlerin hüküm sürdüğü hicrî IV. asır ise bir önceki asrın devamı niteliğinde olmuştur. Bu dönemde de daha önceden yapılan bazı hadis çalışmaları cem' edilmiştir. Bazı hadis kitaplarının ise şerhi yapılmıştır. Zaten bu da hadis alanında yapılan ilk şerhlerin bu dönemde yapıldığı gibi bir sonuca ulaşmamızı sağlamıştır.

Bütün bu gayret Rey şehrini hadis ilmî konusunda önde gelen şehirlerden biri haline getirdiğini söylemek mümkündür. Bunun temel sebebinin buraya gelen sahabe, tâbiun, ve tebeu't-tâbiîn neslinin hadis ilmi konusunda bu şehirde başlattığı ilmî gelenek olduğunu yukarıda belirtilmişti. Nitekim Mugîre b. Şu'be, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Musâ el-Eş'arî, Berâ b. Âzib ve Karaza b. Ka'b gibi sahabiler belli bir süreliğine de olsa Rey'de bulunmuşlardır.⁸⁹ Her ne kadar onların burada birer ders halkası küşat ettiğini söyleyemesek de işin doğası gereği kendilerine peygambere dair soruların sorulduğu, bunların da bu soruları cevaplayarak sahaya katkı sağladığını tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Tâbiun neslinden Rey şehrinde yöneticilik yapan veya belli bir süre burada ikamet etmiş kişilerin olduğu da bilinmektedir. Kesîr b. Şihâb, Ca'de b. Hubeyre, Said b. Cübeyr, Amir b. Şurâhil, Dahhak b. Müzahim ve Zübeyr b. Adî bunlardan bazılarıdır.⁹⁰

Tebeu't-tâbiîn neslinden ise Haccac b. Erte', Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek ve Seleme b. Fadl gibi kişiler de gene Rey'de bulunmuş kişiler arasındadırlar. Ayrıca Kütüb-i Sitte yazarlarından İmam Müslim ve İbn Mâce'nin, Reyli hadis âlimi Ebû Zûr'a er-Râzî'ye hadislerini dinletmek için Rey'e geldikleri de

⁸⁸ Mustafa Hizmetli, **Sosyal Bilimler**, Ed. Mehmet Azimli, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I. bs., Bilay, 2018, s. 142.

⁸⁹ Belâzûrî, **Futûhü'l-büldân**, s. 444; el-Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 154; Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 57.

⁹⁰ Belâzûrî, **Futûhü'l-büldân**, s. 445; Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 58.

bilinmektedir.⁹¹ Bütün bunlar Rey’de hadis sahasında önemli bir hareketliliğin gelişmesine katkı sağlamakla kalmamış adeta bir ekole dönüşmüştür. Bununla ilgili günümüzde yapılmış müstakil bir çalışma da bulunmaktadır.⁹²

Büveyhîler dönemi öncesinde Rey’de doğmuş veya burada yetişmiş ve “Râzî” nisbesini kullanmış büyük hadis âlimleri bulunmaktadır. Bunlardan; Ebû Zür’a er-Râzî (ö. 264 / 878), Ebû Hâtîm Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327 / 938), Cerir b. Abdullah el-Hamîd (ö. 188 / 804), Muhammed b. Hamîd b. Hayyân Ebû Abdillâh er-Râzî (ö. 248 / 863), Ebû Ca’fer er-Râzî (İsâ b. Mâhân) (ö. 260 / 874), Muhammed b. Mihran el-Cemmâl (ö. 239 / 854), İbrâhîm b. Mûsa b. Yezîd et-Temîmî er-Râzî (ö. 220 / 835), Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammad b. Saîd b. Müslim el-Ensârî ed-Dûlâbî er-Râzî (ö. 310 / 923)’yi⁹³ örnek kabilinden saymak konuyu vuzuha kavulturmak için kâfi veridir.

Hele hele İbn Ebî Hâtîm er-Râzî’nin *el-Cerh ve’t-te’dîl* adlı kitabında biyografisini verdiği Seleme b. Beşîr’in “Rey’de 40 bin hadis rivayet ettim”⁹⁴ sözü, hicrî IV. asra yaklaştıkça Rey şehrinin hadis rivayeti konusunda ulaştığı seviyeyi gözler önüne sermektedir. Zaten bu sözü nakleden İbn Ebî Hâtîm gibi bir hadis âliminin varlığı bile başlı başına bir kanıt olarak karşımızda durmaktadır.

Rey’in Büveyhîler hâkimiyeti altında olduğu dönemde sadece Sünnî hadis geleneği değil aynı zamanda Şîî hadis geleneğinin de canlı olduğu unutulmamalıdır. Hatta Şîî muhaddisler açısından zirve olduğu bile söylenebilir. Zira Şîîlerin 4 temel hadis kitabından ilkinin müellifi Küleynî (ö. 329 / 941) Rey’de doğmuştur.⁹⁵ Keza İbn Bâbeveyh yani Şeyh Sadûk (ö. 381 / 991) ki *Men Lâ Yehduruhu’l-Fakîh* adlı Şîîlerin 4 temel kaynağından bir diğeri’nin müellifidir. Rey geçmişi bulunmaktadır. O Büveyhîlerin Rey emiri Rûknüddeve tarafından Rey’e davet edilmiş, bir taraftan Büveyhî emirlerinin Şîâ konusundaki sorularını cevaplandırırken bir yandan da burada öğrenci yetiştirmiştir. Şeyh Sadûk’un, Rey’de bulunduğu dönemde Rûknüddeve ile Hz. Ali sonrasında kimin halife olacağıyla ilgili bir münazara

⁹¹ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 59.

⁹² Thamer Abdülmehdi Hatamleh, **Medresetü’l-hadîs fî medîneti’r-Rey**, I. bs., İrbid, Dârü’l-Kitâbi’s-Sekâfî, 2016.

⁹³ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 61.

⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, c. IV, s. 157.

⁹⁵ Es-Sem’ânî, c. V, s. 91.

yaptığı ve bunu kitaplaştırdığı da bilinmektedir.⁹⁶ Zaten kendisi 381 / 991 yılında Rey’de vefat etmiş⁹⁷ ve buraya defnedilmiş olduğu bilinmektedir ki kabri bugün şehrin en gözde ziyaret mekânlarından biridir. Bu örnekler Rey’in söz konusu dönemdeki birikimini göstermesi açısından kâfidir.

3.2.2.3 Fıkıh

Fıkıh ilmi, Cîbâl bölgesinin genelinde olduğu gibi Rey’de de sahabiler ve onların öncülük ettiği, burada görev ifâ eden ilk kadılar vasıtasıyla yerleştiği söylenebilir.

Cîbâl bölgesinin diğer şehirlerinden olan Isfahan, Kazvîn, Dînör gibi şehirlerde genel olarak Şâfiiliğin daha yaygın olduğu görülmektedir. Fakat aynı dönemde Rey halkının ağırlıklı olarak Hanefî mezhebine müntesip olmaları⁹⁸ bu bölgede Hanefî fikhının gelişim göstermesini sağlamıştır. Bununla birlikte diğer mezhep fukahâsının da varlığı bilinmektedir.

Bu dönemin önde gelen bazı fakihlerine gelince;

1- Kadı Ebü’l-Hasan Ali b. Abdülaziz el-Cürcânî (ö. 366 / 976). Şâfiî fakihlerdendir. Bir süre Rey kadılığı da yapmıştır. Bir dönem Vezir Sâhib b. Abbâd tarafından Rey’in kâdî’l-kudât’ı olarak atanmıştır. Vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.⁹⁹

2- Kadı Umeyr b. Ali b. Hasan el-Umeyrî (ö. 409 / 1018-1019). Rey doğumlu olup aslen Kazvîn’lidir. Ebû Abdullah el-Cürcânî’nin akranlarından. Kadı Umeyr’in, Kadı Abdülcabbar (ö. 415 / 1025)’a Mu’tezile’yle ilgili, mektuplaşma yoluyla bazı sorular sorduğu ve Kadı Abdülcabbar’ın bu soruları yanıtladığı bilinmektedir. Kadı Abdülcabbar’ın yanıtladığı bu sorular *El-Mesâilü’l-umeyriyye* adlı bir kitapçık haline gelmiştir.¹⁰⁰ Bu çalışma Mu’tezile’nin önemli materyali arasında yer almaktadır.

⁹⁶ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 78.

⁹⁷ Ez-Zehebî, c. XVI, s. 303-304; Mustafa Öz, “İbn Babeveyh Şeyh Saduk”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 345-348.

⁹⁸ Makdisî, s. 395.

⁹⁹ Ez-Zehebî, c. XVII, s. 20; Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 207.

¹⁰⁰ el-Kazvînî, **et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn**, c. III, s. 469.

3- Ahmed b. Fâris el-Lugavî (ö. 395 / 1004) Rey’de kadılık yapmış şâfiî âlimlerindendir. Vezir Sâhib b. Abbâd’ın kendisinden çokça istifade ettiği İbn Fâris, pek çok alanda eser veren velûd bir kişidir. Rey’e geldiği zamanlar şâfiî mezhebine mensup iken, sonradan Mâlikî mezhebine geçmiştir. Fıkıh ve fıkıh usulüyle alakalı yazdığı eserlerden bazıları şunlardır: *Hilyetü’l-fukaha’*, *Usûlü’l-fikh*, *Resâi’l fî ferâidi’l-erba’a*, *el-Mesîlü’l-fikhiyye fî’l-makameti’t-tayyibîyye*.¹⁰¹

4- Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî (ö. 446 / 1054), Reyli olup hanefî fakihidir. En-Nâtîfî’nin eserleri, hanefî mezhebinin furû fikhına dair olan şunlardır: *el-Ecnâs*, *el-Furûk*, *er-Ravdâ*, *el-Hidâye*, *el-Vâkiât*, *el-Ahkâm*.¹⁰²

5- Fıkıh alanında eser veren Reyli âlimlerden bir diğeri ise Süleyym b. Eyûb er-Râzî (ö. 447 / 1055)’dir.¹⁰³ Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Süleyym’in nahiv, lügat, tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü gibi ilimlerle meşgul olduğu bilinmektedir.¹⁰⁴ İlim öğrenmek için Bağdat’a gitmiş, burada Ebû Hâmid el-İsferâinî’nin öğrencisi olmuştur. Onun yanısıra Ahmed b. Fâris el-Lugavî, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, Ahmed b. Muhammed El-Basîr er-Râzî, Muhammed b. Abdullah el-Cü’fî, Muhammed b. Ca’fer et-Temîmî ve Ahmed Muhammed el-Mücebbir’den de dersler almıştır.¹⁰⁵ Ebü’l-Hatîb el-Bağdâdî, Kettânî, Nasrû’l-Makdisî, Abdurrahmen b. Ali el-Kâmilî ve Sehl b. Bişr el-İsferâinî ise Süleyym’in talebeleri arasında yer almaktadır.¹⁰⁶

Süleyym’in öğrencisi Sehl b. Bişr el-İsferâinî, hocası ile ilgili şu anektodu aktarmaktadır: “ Ben on yaşlarındayken Rey şehrinde bir misafirlikte idim. Orada bulunan hocalar bana nasihat vermekteydiler. İçlerinden birisi benden Kur’an okumamı istedi. Ben de Fatıha suresini okumaya başladım. Ama dilimin tutulmasından dolayı muvaffak olamadım ve okuyamadım. Bana “Senin annen var mı?” diye sordu. Ben de “Evet” dedim. O : “ Annene söyle, Allah’ın seni ilimle rızıklandırması için sana dua etsin.” Ben de annemin yanına gittim, ondan dua

¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, **Mü’cemü’l-üdebâ’**, c. I, s. 411-412.

¹⁰² Hayrüddîn ez-Ziriklî (ö. 1976), **el-A’lâm**, VII, V. bs., Beyrut, Dârü’l-İlmi’l-Melâyîn, 2002, c. I, s. 213.

¹⁰³ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, s. 132.

¹⁰⁴ Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1987), **Mü’cemü’l-müellifîn**, IV, I. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1993, c. I, s. 777.

¹⁰⁵ es-Sübkî, c. IV, s. 388.

¹⁰⁶ es-Sübkî, c. IV, s. 388-389.

istedim ve annem de bana dua etti. Yaşım büyüdükten sonra Bağdat'a gittim. Orada Arap dili ve edebiyatı ile fıkıh ilmini öğrendim. Daha sonra Rey'e döndüm. Câmide iken Müzenî'nin *Muhtasar* adlı kitabını mütalaa ediyorduk. Ben küçükken benden Kur'an okumamı isteyen hoca da geldi. Fakat o beni tanımıyordu. Bizim bu kitapla ilgili kendi aramızda konuştuklarımızı duydu ama ne konuştuğumuzu anlamıyordu. O yüzden bana " Bunlar benim bilmediğim meselelerdir. Anlatın ki ben de öğreneyim." dedi. O sırada ben "Annen varsa ilim öğrenebilmen için sana dua etsin" demek istedim ama utandığım için söyleyemedim."¹⁰⁷

Bir çok çalışması bulunan Süleym'in fıkıhla ilgili bazı eserleri şunlardır: *el-İşârât fî'l-furû'*, *Et-Takrîb fî'l-furû'*, *Rûhü'l-mesâil fî'l-hilâf*, *el-Kâfî fî furûi's-şâfiyye*, *el-Mücerred fî furûi's-şâfiyye*, *el-Muhtasar fî furûi's-şâfiyye*, *Gaslü'r-ricleyn*, *el-Besmele*.¹⁰⁸

6- Reyli fıkıh âlimlerinden bir diğeri ise Ahmed b. Hüseyin el-Fettâkî / el-Fennâkî er-Râzî (ö. 448 / 1056)'dır. Şâfiî mezhebine mensuptur. Rey'de doğmuş, ilmî eğitimini Irak ve Horasan'da tamamlamıştır. Vefat ettiğinde 90 yaşını geçkindi. *Kitâbü'l-munâkadat ve medmûnihi*, *el-Hasr ve'l-İstisnâ'* Ahmed b. Hüseyin er-Râzî'nin eserlerindendir.¹⁰⁹

3.2.2.4 Kelam

Kelam ilminin doğuşu genel olarak sahabe arasında yaşanan savaşlarla irtibatlandırılmıştır. Amelin imandan bir cüz olup olmadığı, büyük günahın insanı küfre götürüp götürmediği, tahkim meselesi, hilafet tartışmaları gibi konular, bu dönemde kelam ilminin doğuşunu hazırlayan tarihsel öncüllerden kabul edilmektedir.

Büveyhîler iktidarı, ister İmâmiyye ister Zeydiyye olsun farklı Şîâ gruplarına mezhep ve düşüncelerini geliştirip yaymaları için imkân sunan bir devir olmuştur. Özellikle İmâmiyye / İsnâaşeriyye Şîâsının gerek akide ve kelâm ve gerekse fıkıh ve muâmelat bakımından kendisini inşâ ettiği dönem, Büveyhîler dönemidir.¹¹⁰

¹⁰⁷ es-Sübkî, c. IV, s. 390-391.

¹⁰⁸ Ömer Rıza Kehhâle, c. I, s. 777.

¹⁰⁹ eş-Şîrâzî, s. 128.

¹¹⁰ Ahmet Güner, "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", s. 165.

Bu dönemde, Şiânın kelâmî anlamda yaptığı çalışmalara örnek olması açısından, Şeyh Sadûk ile Büveyhîlerin Rey emiri Rûknüddeve arasında adı geçen şehirde yapılan münazaradan bir kesit sunmak, konuyu anlama açısından faydalı olacaktır.

Bu münazara esnasında Rûknüddeve Şeyh Sadûk’a sorar: “ Peki Hz. Ali’den önceki halifeler konusunda ne düşünüyorsun?”

Şeyh Sadûk: “Ey Emir! Ümmet Berâe (Tevbe) suresinin naklettiği haber konusunda icmâ etmiştir. Bu sureye göre (Hz.) Ebubekir dinden çıkmıştır. Aynı şekilde bu sure, İmam Ali’nin imametinin semadan tasdik edildiğini ve (Hz.) Ebubekir’in azledildiğini haber vermektedir.”

Rûknüddeve: “Bu nasıl oluyor?”

Şeyh Sadûk: “ Bizden ve muhaliflerimizden ehli rivayet olanların hepsi rivayet etmişlerdir ki, Berâe suresi nâzil olduğunda Hz. Peygamber (Hz.) Ebubekir’i çağırılmış ve “ Bunu al ve hac mevsiminde Mekke’de benden bir haber olarak insanlara ilet!” diye emretmiştir. (Hz.) Ebubekir bunu insanlara iletmek için Mekke’ye doğru yola çıkmıştır. Yolun belli bir kısmını katettikten sonra, Cebrâil Hz. Peygambere gelerek: “Allah sana selam ediyor. Ve ancak sen kendin veya senden olan birisi senin yerine insanlara bir şeyler iletebilir! diye emrediyor.” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, İmam Ali’yi çağırılmış ve Berâe suresini Mekke’ye ileten (Hz.) Ebubekir’e yetişmesini, sureyi ondan aldıktan sonra, Allah’tan bir haber olarak Mekke’de bulunanlara kendisinin iletmesini istemiştir. Bunun üzerine İmam Ali ona yetişmiş ve sureyi ondan alarak hac mevsiminde insanlara aktarmıştır.

Onlar, Allah’ı küçümsercesine hilafet konusunda Allah’ın Öncelediğini (Hz. Ali) ötelemiş, ötelediğini (Hz. Ebubekir/Ömer/Osman) ise öne almışlardır. Ama (Hz.) Ebubekir’in Hz. Peygamberden olmadığını gördük. Cebrâil’in söylediği “Ancak sen kendin veya senden olan birisi senin yerine insanlara bir şeyler iletebilir!” sözü, (Hz.) Ebubekir’in Hz. Peygamberden olmadığını doğrulamaktadır. Bu durumda eğer o, Hz. Peygamberden değilse o zaman ona tâbi de değildir. Çünkü İbrahim suresinde “Artık kim bana tâbi olursa, o bendendir”¹¹¹ denilmektedir. Eğer o, Hz. Peygambere tâbi değilse o halde Allah’ı sevmiyor demektir. Çünkü Âl-i İmrân

¹¹¹ İbrahim Suresi / 36.

suuresinde “ Eğer siz Allah’ı seviyorsanız bana tâbi olun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın”¹¹² demektedir. Eğer sevmiyorsa, buğz ediyor demektir. Hz. Peygambere buğz etmek de küfürdür. Bu durumda onun dinden çıktığı, İmam Ali’nin ise Resulullahtan olduğu kanıtlanmıştır.”¹¹³ Rey’de insanların hazır bulunduğu bir ortamda cereyan eden bu konuşma, mezkûr dönemde itikadî konuların çok canlı bir çekilde insanlar arasında tartışıldığını ortaya koyduğu kadar bu tartışmanın bir savaşa dönüşmemiş olması, tartışma ahlakının oturduğunu ve aynı zamanda Rey yöneticilerinin de Şiâ konusunda aşırı eğilimlere sahip olduğu göstermektedir. Eğer durum böyle olmuş olmasaydı Şeyh Sadûk’un bu aşırı fikirleri savunması mümkün olmaz, olsa bile kabul görmezdi.

Halife Me’mûn (198-218 / 813-833) döneminde altın devrini yaşayan Mu’tezile’nin Büveyhîler döneminde gümüş devrini yaşadığını müteaddit defalar dile getirmiştik. Bütün bunların arkasında şüphesiz Kâdî Abdülcabbâr bulunmaktadır. Mu’tezilî geleneğin en önemli isimlerinden biri olan Kâdî Abdülcabbâr’ın Büveyhîler döneminde Rey’de yaşaması hem Büveyhîleri hem de Rey’i unutulmaz kılmıştır. Müeyyidüddeve’nin danışmanı olan ve Mu’tezile âlimlerini himaye etmekle meşhur olan Sâhib b. Abbâd’ın daveti üzerine Isfahan’a giden Kadî Abdülcabbar, burada bazı Ehl-i Sünnet âlimleriyle ilmî tartışmalarda bulunmuştur. İtikadi anlamda Mu’tezilî olmasına rağmen iyi bir Şâfiî fâkihidir. Sâhib. b. Abbâd, vezir olunca Kadî Abdülcabbar’ı Rey’e çağırması ve onu Kâdîkudât olarak tayin etmiştir. Görev alanı önceleri Kazvin, Zencân, Kum ve Demâvend ile sınırlı olan Kadî Abdülcabbar’ın görev sahası zamanla genişletilmiş bunlara Cürcan ve Taberistân da eklenmiştir. Sâhib. Abbâd’ın vefatından sonra gözden düşen Kâdî Abdülcabbâr, azledilmekle kalmamış malları da müsâdere edilmiştir. Hayatının kalan

¹¹² Âl-i İmrân Suresi / 31

¹¹³ Yûsuf el-Bahrâni (ö. 1187 / 1773-1774), **el-Keşkül**, Tahk. Es-Seyyîd Muhammed es-Seyyid Hüseyin el-Muallim, IV, I. bs., y.y., 1386, c. I, s. 376-377-378; Brockelmann bu münazararının “Münazeretu el-Melik Rûknü’l-Devle me’ es-Sadûk İbn Babûyeh fî Men Huve el-Halîfe Ba’de Alî” adında bir kitapçık olarak British Museum’da olduğunu söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz; Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Arapça’ya Çev. Abdülhalim Neccar vd., **Târihü’l-edebi’l-Arabî**, VI, III. bs., Kahire, Dârü’l-Meârif, 1977, c. III, s. 346.

kısmını Rey’de te’lif ve tedris faaliyetiyle geçirmiştir. 1025 yılında Rey’de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹¹⁴

3.2.3 Dil, Edebiyat ve Tarih

3.2.3.1 Dil

Büveyhîler döneminde Rey’de dil alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Dil ile ilgilenen âlimlerin sayısının bu dönemde artması bunu göstermektedir. Kelimelerin mana sınırlarının belirlenmesi ve kelimelerin toplanması bu dönemde dil alanında yapılan çalışmaların belki de en önemli özelliğidir.¹¹⁵

Rey’de dille ilgilenen kişilerin başında Vezir Sâhib b. Abbâd gelmektedir. Elimizde bulunan *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*¹¹⁶ adlı eser, onun bu konudaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Kaldı ki onun bir de sözlüğü vardır ki bu yetkinliği tartışmasız hale getirmektedir. Bugün elimizde XI cilt halinde bulunan *el-Muhît fi’l-luğâ* adlı bu sözlük, Halil b. Ahmed’in *Kitâbü’l Ayn* adlı eseri örnek alınarak kaleme alınmıştır.¹¹⁷ Bilindiği gibi Halil b. Ahmed, Arapça sözlük yazdığı bilinen ilk kişidir.¹¹⁸ Sâhib, bu eserinde Halil’den nakillerde bulunmaktadır. Halil’in eksik bıraktığını düşündüğü yerlerde ise gerekli ekleme veya çıkarmalarda bulunmaktadır. Sâhib’in ikinci sözlüğü ise *Cemheretü’l-cemhere* adını taşımaktadır. Bu eser, İbn Düreyd (ö. 321 / 933)’in alfabetik olarak yazılan ilk Arapça sözlük olarak bilinen *el-Cemhere* adlı sözlüğünün muhtasarı mahiyetindedir.¹¹⁹ Bütün bunlar onun önemli bir leksikograf olduğunu ortaya koymaktadır.

Şehrin dikkat çeken bir başka edebî şahsiyeti Ahmed b. Fâris el-Lugavî er-Râzî’dir. Râzî, dil alanında otorite kabul edilmektedir. Çeşitli sebeplerle ismi daha

¹¹⁴ Ez-Zehebî, c. XVII, s. 244; İbnü’l-İmad (ö. 1089 / 1679), *Şezerâtü’z-zeheb fi ahhâri Men zeheb*, Tahk. Abdülkadir el-Arnâvut ve Mahmud el-Arnâvut, X, I. bs., Beyrut, Darü İbn-i Kesir, 1989, c. V, s. 78; Metin Yurdağür, “Kâdî Abdülcebbâr”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 103-105.

¹¹⁵ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, (III cilt beraber), Kâhire, Müessesetü Hindâwi, 2012, c. II, s. 589-591.

¹¹⁶ Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995), *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, Tahk. Abdülvahhab Azzam, Şevkî Dayf, I. bs., Kahire, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1366.

¹¹⁷ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi’l-Luğâ*, Tahk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, XI, I. bs., Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, 1994, c. I, s. 15.

¹¹⁸ Ahmed Emîn, s. 591.

¹¹⁹ el-Enbârî, s. 282; Nasuhi Ünal Akaraarslan, “İbn Düreyd”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 416-419.

önce de sıklıkla zikredilen Ahmed b. Fâris'in asıl meşhur olduğu saha dil ilimleridir. Zaten bu nedenle de el-Lugavî olarak anılmıştır. Hem Bedüzzamân el-Hemedânî gibi talebeler yetiştirmiş, hem de *el-Mücmel fi'l-lugâ, Kitâbu muhayyeri'l-elfâz, Kitâbu fıkhi'l-lugâ, Mu'cemu mekâyîsi'l-lugâ, es-Sâhibî*.¹²⁰ Gibi önemli eserler kaleme almıştır.

Bu sahanın bir başka ünlü ismi ise Ebû Ali el-Hasan b. Kâsım er-Râzî (ö. 385 / 995)'dir. Ebû Ali, dilci ve nahivcidir. Sâhib b. Abbâd'ın ilim meclislerine devam ettiği rivayet edilmektedir. *El-Mebsût fi'l-lugâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹²¹

Ebû Mansûr Muhammed b. Ali b. Ömer el-Cebân er-Râzî (ö. 416 / 1025)'ye gelince, Arap dilinin imamlarından biri olarak sayılmaktadır. *Eş-Şâmil fi'l-lugâ* adlı eseri bu alandaki hâkimiyetini ortaya koymaktadır. İbnü'l-Kıftî, aslı XIII cilt olan bu eserin bazı ciltlerinin kendisinde mevcut olduğunu söylemektedir.¹²² Bu da eserin onun dönemine kadar ulaştığını ortaya koymaktadır. Sâhib b. Abbâd, Ebû Mansûr'a çokça hürmet eder ve sık sık evinde misafir ederdi. Ebû Mansûr er-Râzî'nin, o dönemde Büveyhî emirlerinden Alâüddevle'nin vezirliğini yapan İbn Sînâ ile de tanışıklığı vardı. Zaman zaman onunla dil konusunda müzakerlerde bulunurdu. Rivayetlere göre birinde, Alâüddevle'nin hazır olduğu bir mecliste İbn Sînâ'yı Arap olmaması dolayısıyla önce küçümsemiştir. Fakat daha sonra İbn Sînâ'nın Arap dilindeki vukûfiyetini görünce hakkını teslim etmekle kalmamış özür dileme erdemi göstererek tevazusunu da ibraz etmiştir.¹²³ Ebû Mansûr'un ayrıca *Lisanü'l-Arab* adlı bir sözlük hazırladığı ancak tebyiz etmeye fırsat bulamadığı kaydedilmektedir.¹²⁴

3.2.3.2 Edebiyat

Edebiyat alanında eser veren Reyli âlimlere geçmeden önce bir noktaya işaret etmek istiyoruz. Bilindiği gibi Büveyhîler, Deylemistân bölgesine mensup bir aile

¹²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. I, s. 412; el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvvât âla enbâhi'n-nuhât*, c. I, s. 130; el-Enbârî, s. 279.

¹²¹ es-Suyûtî, c. I, s. 517.

¹²² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvvât âla enbâhi'n-nuhât*, c. IV, s. 176.

¹²³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvvât âla enbâhi'n-nuhât*, c. IV, s. 177. İbnü'l-Kıftî, burada ismi zikredilen Alaüddevle'nin, Rey emirlerinden olan Fahrüddevle'nin oğlu olduğunu söylemektedir. Fakat bildiğimiz kadarıyla, Fahrüddevle'nin böyle bir oğlu yoktur. Yâkût el-Hamevî'nin dediğine göre bu kişi, Fahrüddevle'nin eşi olan Seyyide'nin dayısıdır. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. III, s. 1073.

¹²⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvvât âla enbâhi'n-nuhât*, c. IV, s. 177.

tarafından kurulmuş bir devlettir. Anadilleri Arapça olmayan bu devletin hüküm sürdüğü bölgelerde yaygın olarak kullanılan edebiyat dili ise Arapça olmuştur. Yönetim kademesinde bulunan yöneticilerin ağırlıklı olarak Fars kökenli olmaları, Arapçanın önemini azaltmamış, aksine Fars kökenli yöneticiler bile genel olarak eserlerini Arapça kaleme almışlardır.

Şüphesiz ki edebiyat denilince akla öncelikle şiir ve şair gelmektedir. Bunun Arapların tarihsel kökenleriyle de ilgisi vardır. Çünkü kadim zamanlardan beri kabileler şairleriyle övünürler; savaşlarını, kahramanlıklarını, üzüntü ve sevinçlerini şairlerin dile getirdiği dizeler sayesinde nesilden nesile aktarırlardı.¹²⁵ Daha çok zem, meth ve aşk şiirleri olarak kendisini gösteren bu saha Büveyhîler dönemi Rey’inde de aynı minval üzere devam etmiştir. Bununla birlikte dönemin şairlerinin genellikle medih türünde şiirler söyledikleri görülmektedir. Geçimlerini temin etmek için emir ve vezirlerin bulunduğu ortamlarda kendilerine ithaf ettikleri şiirleri okur, bunun mukabilinde caize / atâ alırlardı. Şairler tarafından kayıt altına alınan bu şiirlerin dönemin siyasî, sosyal, dinî hayatını kısmen de olsa bize nakletmesi açısından önemli birer vesika özelliği taşıdıkları muhakkaktır. Bu şiirler vasıtasıyla kendisine şiir ithaf edilen şahsiyetin dinî görüşü, mezhebi, karakteri, siyasî icraatları hakkında genel anlamda fikir sahibi olmak mümkün hale gelmektedir.

Ebû Sâid er-Rüstemî’nin Sâhib b. Abbâd hakkında söylediği şiiri buna örnek olarak verebiliriz.¹²⁶ Ayrıca Ebû İsâ el-Müneccîm adlı şahsın Sâhib b. Abbâd’ın evi hakkında söylediği şiir de bir başka örnek olarak karşımızda durmaktadır. Bu şiir, dönemin evleri hakkında bize önemli ipuçları sunmaktadır.¹²⁷

Bu dönemin önemli simalarına gelince;

Bedüzzamân el-Hemedânî (ö. 398 / 1008), bu dönemde Rey’de ikamet etmiş meşhur Arap şairlerin başında gelmektedir. Rey’de Sâhib b. Abbâd ile dostluk kurmuş, onun ilminden ve kütüphanesinden yararlanmıştır. Bedüzzamân’ın üstün kabiliyetini ve zekâsını gören Sâhib, Fars dili ve edebiyatındaki vukûfiyetini bildiği

¹²⁵ Mesut Can, **İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri**, I. bs., Ankara, Gece Kitaplığı, 2017, s. 443.

¹²⁶ Es-Seâlibî, c. III, s. 363.

¹²⁷ Es-Seâlibî, c. III, s. 248.

Bedüzzamân'dan bazı Farsça şiirleri Arapçaya tercüme etmesini de istemiştir.¹²⁸ Bu da Fars dili tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Büveyhîler dönemi Rey'inde nesir türünde eserlerin de rağbet gördüğü görülmektedir. Şiir gibi kafiyeli ve vezinli olmamasına rağmen, nesir türü eserlerin de dinleyene / okuyana kendini beğendirme gibi edebî kaygılar taşıdığı muhakkaktır. Bu dönemde en çok rağbet gören nesir türleri makamât ve resâil'dir.¹²⁹ İnsanların dinlemek için toplandıkları bir mecliste anlatılan sözler anlamına gelen makâmât¹³⁰ türünün geçilemeyen ustası Bedüzzamân el-Hemedânî'dir. Onun, kendi aklına estiğince yaşayan bir divaneyi anlatan *Makâmât*'ı, aynı zamanda klasik dönem İslâm kentindeki sosyal hayatla ilgili değerli belgeler niteliğindedir.¹³¹ Resâil (risaleler) ise çoğu devlet ile ilgili olan çok çeşitli konulardan bahseden yüksek düzeyde süslü edebî mektuplardır. Bu tür mektuplar daha çok devletin önemli yazışmalarını sürdüren ve divânü'r-resâil denilen daire tarafından yazılır, korunur takip edilirdi. Devlet açısından önemli ve kritik olan bu görevi yerine getirecek kişilerde bazı özellikler aranırdı. İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde bu konuya değinmiştir.¹³² Vezir Sâhib b. Abbâd'ın bugün elimizde bulunan eseri de, Resâil türünde kaleme alınmış en meşhur çalışmalardan biridir.¹³³

Tarihî olayları, ilgi çekici bilgileri veya felsefî görüşleri insanlara iletme aracı olarak edebî kıssa denilen tür, bu dönemde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Rey'in yetiştirdiği büyük simalardan biri olan İbn Miskeveyh'in kaleme aldığı *Ünsü'l-ferîd* adlı eser, bu tarza örnek olarak gösterilebilir. İbn Miskeveyh bu eserle, insanlara kıssalar aracılığıyla hikmet olarak adlandırdığı yüksek ahlâkî değerleri kazandırmayı amaçlamaktadır.¹³⁴

¹²⁸ Nevzat Âşık, "Bedüzzamân el-Hemedânî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, s. 328-329.

¹²⁹ Mustafa Hizmetli, s. 153.

¹³⁰ Nevzat Âşık, "el-Hemezânî ve Makâmâtı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy: 1, İzmir, 1983, s. 67-96.

¹³¹ Mustafa Hizmetli, s. 153.

¹³² İbn Haldun (ö. 808 / 1406), *el-Mukaddime*, Tahk. Abdüsselam eş-Şeddâdî, V, I. bs., y.y., ed-Darü'l-Beyda', 2005, c. II, s. 19.

¹³³ Sâhib b. Abbâd (ö. 385 / 995), *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, Tahk. Abdülvahhab Azzam, Şevkî Dayf, I. bs., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366.

¹³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. II, s. 495.

3.2.3.3 Tarih ve Tabakât

İslâm tarihçiliğinin Siyer ve Meğazi çalışmalarıyla başladığı kabul edilmektedir. Bu çalışmaların başat konuları Hz. Peygamber'in hayatı, tebliğ mücadelesi ve savaşlarıdır. Bu konularla ilgili hadislerin toplanmasıyla İslâm tarihçiliği başlamıştır.¹³⁵ Giderek gelişen saha, hicrî ikinci asırdan itibaren şaheserlerin verildiği önemli bir alana dönüşmüştür.

Kuşkusuz Büveyhî dönemi Rey ulemâsı da bu sahaya bigâne kalmamıştır. Nitekim Ahmed b. Fâris el-Lugâvî er-Râzî (ö. 395 / 1004)'nin kaleme aldığı *Kitâbu siyreti'n-nebî*, *Kitab-u tefsîr-i esmâi'n-nebî* ve *Kitâb-u ahlâki'n-nebî* adlı eserler kaleme alarak sahaya önemli katkı sağlamıştır.¹³⁶

Kuşkusuz h. IV. yüzyıldaki Terâcim ve Tabakât türü eserlerin gelişimi ise tarih araştırmalarını çok daha ileri düzeye taşımıştır. Çünkü bu dönemde artık Terâcim ve Tabakât türü eserler sadece sahabe ve muhaddislerin değil, diğer ilim dallarıyla ilgilenen kişilerin de hayatını kapsamaya başlamış, hatta özel olarak onları konu edinen çalışmalar dahi kaleme alınmaya başlanmıştır. Devlet ricali, halifeler, vezirler, emirler, fâkihler, kurrarlar, nahivciler, dilciler, şairler, sûfiler, kadılar, doktorlar, belli bir mezhebe veya belli bir mesleğe mensup kişiler gibi başlıklar adı altında çok çeşitli ve çok zengin eserlerin yazılmasında bu dönemde artış görülmektedir.¹³⁷ Böylelikle tarihin kenarında adeta kimse bırakılmamış, herkes tarihe dâhil edilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde sayıca artış gösteren Terâcim ve Tabakât kitapları, İslâm tarihi araştırmalarında büyük öneme sahiptir. Ele aldığı şahsiyetler hakkında verdiği bilgileri genel tarih kitaplarında bulmak, genel olarak mümkün olmamaktadır. Aynı şekilde ele aldığı kişilerin yaşadığı şehir veya bölge hakkında verdiği bilgiler, şehir tarihi çalışmaları açısından bu eserleri vazgeçilmez kılmaktadır. Ele alınan şahsiyetlerin mezhepleri, dini tutumları gibi konular, mezhepler tarihi açısından bazı karanlık noktaların aydınlatılmasında da pay sahibidir.

Bu sahada çalışan Büveyhî dönemi Reyli bilginlere gelince:

¹³⁵ Mustafa Hizmetli, s. 154.

¹³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. I, s. 412.

¹³⁷ Ekrem Zîyâ el-Umerî, *Buhûs fî târih's-sünneti'l-müşerrefe*, V. bs., Medine, Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, t.y., s. 249; Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, *a.g.t.*, s. 250.

H. III. Yüzyılda ticaret yapmak amacıyla memleketi Rey'den Kurtuba'ya giden Muhammed b. Musâ er-Râzî, tarih alanında çalışmalar yapan Reyli âlimlerden biridir. Oğlu Ahmed b. Muhammed er-Râzî ile torunu İsâ b. Ahmed er-Râzî de kendisi gibi tarihçidirler. Özellikle Ahmed er-Râzî'nin Endülüs tarihiyle ilgili çalışmaları bilinmektedir. *Kitâbü'l-istiâb* adlı eseri, İbn Hazm'ın *Cemheretü'l-ensâb* adlı kitabının temel kaynakları arasındadır.¹³⁸ Ahmed er-Râzî ve oğlu İsâ er-Râzî'nin tarih kitabı yazarken dikkat edilmesi gereken kuralları, bir başka ifade ile tarih usulünü ilk kaleme alan kişiler oldukları da iddia edilmektedir.¹³⁹

Bir başkası ise Sâhib b. Abbâd'tır. Kaleme aldığı *Kitâbü'l-vuzerâ'*, kadıları, vezirleri ve hâkimleri konu edinen, bu dönemde yazılmış tabakât türündeki önemli eserlerden biridir. Sâhib'in *el-İmâme fî fadlî Alî radiyallahu anh* adlı eseri de biyografik türde yazılan tabakât tarzı eserlerdendir.¹⁴⁰

Kadı Abdülcabbâr tarafından yazılan *Tabakatü'l-Mu'tezile* ise sahanın vazgeçilmez kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.¹⁴¹

Büveyhî emirlerinden Mecdüddavle'nin veziri olan Ebû Said Mensûr b. el-Hüseyn el-Âbî (ö. 422 / 1030)'nin kaleme aldığı *Târîhu'r-Rey*¹⁴² adlı eser, bu dönemde Rey şehrinin tarihi konusunda yazılan önemli kaynaklardan biri olarak bilinmektedir. Es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr* adlı kitabına yazdığı *Tetîmetü'l-Yetîme* adlı zeylde el-Âbî'nin bu eseri için; “ Bunun gibi bir eser yazılmamıştır.” demektedir.¹⁴³ Günümüze gelmemiş olsa da, Zehebî *Siyeru A'lami'n-Nubela'* ve Yâkût el-Hamevî de *Mü'cemü'l-Üdebâ'* adlı eserlerinde, Vezir Ebû Said el-Âbî'nin bu eserinden faydalanmışlardır.¹⁴⁴ Bu da eseri dolaylı olarak günümüze taşımıştır.

İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem* adlı eseri de bu dönemde kaleme alınmış genel tarih kitaplarından biridir. Bu eser, tufan ile başlayıp

¹³⁸ E. Levi Provençal, “Râzî, Muhammed b. Musa, Ahmed b. Muhammed, İsâ b. Ahmed”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, XIII, V. bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. IX, s. 640-642.

¹³⁹ Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 79.

¹⁴⁰ İsmail Paşa el-Bağdadî, **Hediyyetü'l-ârifîn**, II, Beyrut, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y., c. I, s. 209.

¹⁴¹ Metin Yurdagür, “Kâdî Abdülcebâr”, **DİA**, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 103-105.

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. I, s. 51; Adnan Demircan, s. 184.

¹⁴³ Es-Seâlibî, c. V, s. 120.

¹⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. II, s. 690.; ez-Zehebî, c. XVII, s. 21.

372 / 982-983¹⁴⁵ tarihine kadar vukû bulmuş olayları kapsamaktadır. İbn Miskeveyh'in eserini yazmayı bıraktığı h. 372 senesi, Büveyhîlerin kudretli sultanı Adudüddeve'nin vefat ettiği tarihtir. Büveyhî sarayına ilk olarak Büveyhî emiri Muizzüddeve'nin veziri olan Mühellebî'nin nedimi¹⁴⁶ olarak giren İbn Miskeveyh, Daha sonra Rey'e gitmiş ve burada bulunan Vezir İbnü'l-Âmid'in kütüphanecisi ve defterdarı olarak çalışmıştır. Onun özellikle h. 340 yılından sonra anlattığı olaylar, Büveyhîler tarihi açısından vazgeçilmezdir.

3.2.4 Büveyhîler Döneminde Rey'deki Eğitim ve Öğretim

Kurumları

Farklı alanlarda tebarüz eden Reyli âlimlerin yetişmesinde şüphesiz ki eğitim aldıkları kurumların büyük bir yeri vardır. Zira birçok ilim adamına ev sahipliği yapan bu şehir, eğitim ve öğretim konusunda şehrin ihtiyacına cevap verebilecek düzeyde eğitim müesseselerine de sahip olması kaçınılmazdı. Bu nedenle doğrudan veya dolaylı şekilde birbirine bağlı olan ve birbirlerini besleyen bu kurumlara kısaca bakmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz:

3.2.4.1 Camiler

Camiler, İslâm âleminin tamamında olduğu gibi Rey'de de bir ilmî müessese olarak varlığını devam ettirmiştir. Camiler, bu dönemde neredeyse hayatın merkezini teşkil eden kurumlar olarak düşünülmekteydi. Camiler birer ibadethane olarak kurulsalar da aynı zamanda en önemli eğitim müesseselerindendi. Buralarda bir yandan çocuklara okuma yazma öğretilirken bir yandan da temel dinî eğitimler verilmekteydi. Bunun yanında küşad edilen ders halkaları ile başta dinî eğitim olmak üzere sair bilim dallarından devrinin önde gelen bilginleri, hocaefendileri tarafından yüksek din eğitimi denilebilecek ihtisas dersleri de verilmekteydi. Aynı anda birden

¹⁴⁵ İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem* kitabı üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Selahattin Polatoğlu, eserin 369 / 979 tarihine kadar geçen olayları konu edindiğini söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz; Selahattin Polatoğlu, "İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem* ve *Teâkibü'l-Himem*'i", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Elazığ, 2008, s. 71.

¹⁴⁶ Hükümdarın özel sohbet ve eğlence arkadaşı.

fazla ders halkalarının olduğu camiler, asırlarca bu usul üzere devam eden eğitim müesseseleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁴⁷

Burada birçok ders halkası küşat edilmiştir ki bu dönemde Rey camisinde ders halkası kurduğu bilinen kişilerden birisi Ahmed b. Faris el-Lugavî'dir. Camide insanların etrafına toplandığı İbn Fâris, Kur'an'ın tefsiri, Te'vil, Kur'an'ın Vücûh ve Nezâir'i, Garîbü'l-Kur'an gibi alanlarda dersler vermekteydi. Bir muallim ve müeddib olduğunu daha önce zikrettiğimiz İbn Fâris'in buradaki derslerine Vezir Ebû'l-Feth İbnü'l-Âmid'te katılmaktaydı.¹⁴⁸

Rey camisinde ders halkası oluşturduğu bilinen kişilerden bir diğeri ise Süleym b. Eyyûb er-Râzî'dir. Başından geçen bir olayı naklederken kullandığı "Rey camisinde Müzenî'nin *Muhtasar* adlı kitabını mütalaa ediyorduk."¹⁴⁹ cümlesi, Süleym'in Rey camisinde fıkıhla alakalı dersler verdiği veya verilen derslere katıldığını göstermektedir.

3.2.4.2 Varraklar

Rey'in eğitim kurumlarından bir diğeri ise kâğıt işleriyle uğraşan varraklardır. Kâğıdın yaygınlaşmasıyla beraber te'lif ve istinsah edilen binlerce eser sayesinde Abbasiler dönemi, varrakların altın çağı olarak nitelendirilmektedir.¹⁵⁰ Varraklar, ilim adamlarının uğrak noktalarındandır. Buralarda bilimsel çalışmaların yanında ilmî müzakereler, ilmî münazaralar da yapılmaktadır. Varraklar, günümüzün yayın evlerini andırmaktadırlar. Çünkü buralar, müellif ile okuyucu arasındaki en önemli halkayı oluşturmaktadır. Bu müesseseler, başta müstensihler ile mücellitler olmak üzere birçok insanın ekmek kapısı idi. Zira yeni yazılan eserler müellifi tarafından varraka bırakılır, varrak da bunu yanında çalışan müstensihlere istinsah ettirir, mücellitlere de ciltlettikten sonra müşteriye teslim ederlerdi.¹⁵¹

Bu dönemde Rey'de varraklık yapan kişilerin başında Ebû Hayyan et-Tevhîdî gelmektedir. Senelerce kaldığı Rey şehrinde önceleri Ebû'l-Fadl İbnü'l-Âmid'in daha sonrasında da Sâhib b. Abbâd'ın yanında müstensihlik yapmıştır. Ebû

¹⁴⁷ M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 202.

¹⁴⁸ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 452.

¹⁴⁹ es-Sübkî, c. IV, s. 390-391.

¹⁵⁰ İsmail E. Erünsal, "Verrâk", *DİA*, İstanbul, 2016, c. EK-2, s. 654-660.

¹⁵¹ M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 204.

Hayyan'dan bazen bir kitabın 30 nüshasını yazması bile istenmekteydi.¹⁵² “Filozofların edibi, ediplerin filozofu, İkinci Câhız” gibi unvanlarla anılan Ebû Hayyân, Rey'de kaldığı dönemde hiçbir zaman zekâsına, kültürüne ve şahsiyetine uygun bir makama getirilmemiştir. Bu durumun getirdiği hırçınlık sonucu Ebû Hayyân, sözünü kimseden esirgemeyen birisi haline gelmiştir. Özellikle de işine son verilmesi ve 3 yıllık hizmetinin karşılığının ödenmemesi, Ebû Hayyân'ı intikam almak için *Ahlâkü'l-vezîreyn* kitabını yazmaya sevketmiştir. Ebû Hayyân bu kitabında, Ebü'l-Fadl ve Sâhib b. Abbâd'ı ağır bir dille hicvetmektedir.¹⁵³

Ebû Hayyân, *Ahlâkü'l-vezîreyn* adlı kitabında Ebü'l-Fadl'dan bahsederken Ebû Tâhir el-Varrâk adlı birisinden de bahsetmektedir. Bu kişi, Ebü'l-Fadl'ın varraklığını yapmaktadır. Ebû Hayyân, Ebû Tâhir'in çok güzel bir yazıya sahip olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Zaten varraklık yapacak kişinin hat konusunda yetenekli olması, güzel yazı yazabilmesi ve yazdığı şeyi hızlı bir şekilde yazabilmesi, bu işi yapacak kişide bulunması gereken hususiyetlerdendir.

Ebû Hayyân, Sâhib b. Abbâd'ın evinde toplandıkları birgün, orada bulunanlardan birisinin ismini Sâlih el-Varrak olarak zikretmektedir.¹⁵⁵ Bu durumdan yola çıkarak mesleği varraklık olanların “el-Varrak” lakabını kullanmalarının yaygın bir kullanım olduğu görülmektedir.

Mezkûr dönemde Sahib b. Abbad'ın varrakları arasında sayılan kişilerden bir diğeri ise Ebü'l-Ferec es-Sâvî'dir.¹⁵⁶ Hattının güzelliğiyle bilinen Ebü'l-Ferec, Sâhib'in değer verdiği kişilerdendir.¹⁵⁷

İbn Sînâ, istinsah ettiği şeyi hızlı bir şekilde istinsah edebilen kişilerdendir. Alâüddeve, İbn Sînâ'dan *eş-Şifâ* kitabını tamamlamasını istediğinde yaklaşık XX

¹⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. V, s. 1937.

¹⁵³ Mahmut Kaya, “Ebû Hayyân er-Tevhîdî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 154-157.

¹⁵⁴ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 348.

¹⁵⁵ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 308.

¹⁵⁶ Ebü'l-Ferec'in nisbesindeki es-Sâvî kelimesi, Save şehrinden olmasından dolayıdır. Bu şehir Rey ile Hemedan arasında yer almakta ve her iki şehre 30'ar fersah uzaklıktadır. 2 fersah uzaklıkta ise Avâ şehri yer almaktadır. Save şehri sâkinleri Sünni ve Şâfiî iken, Avâ şehri sâkinleri ise Şii ve İmâmî'dir. Hz. Peygamberin doğumunda kuruyan ve Peygamberlik mucizelerinden olan Save gölünün kuruması dolayısıyla tarihte bilinen bir şehirdir. Daha fazla bilgi için bkz; Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 179; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 386.

¹⁵⁷ Es-Seâlibî, c. III, s. 458.

cildi çok kısa bir süre içerisinde, elinin altında kaynak kitap olmadan zihninden yazmıştır. İbn Sînâ, bu zaman diliminde günde ortalama 50 varak yazı yazmıştır.¹⁵⁸

Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö. 450 / 1058), varraklık yaparak geçimini te'min eden kişilerden birisidir. Hattının çok güzel olduğu söylenen İbn Sehlân başından geçen şöyle bir olayı nakletmektedir:

“İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* kitabından üç nüsha istinsah ettim. İstinsah ettiğim dönemde İbn Sînâ'nın bu eserine büyük bir ilgi vardı. Her bir nüshayı 100 dinara sattım ve elde ettiğim 300 dinarı bezzârlık¹⁵⁹ yapan bir arkadaşımın yanına emanet olarak verdim. İhtiyacım oldukça bu arkadaşımın yanına gidip ihtiyacım kadar para alıyor ve geçimimi sağlıyordum. Artık paranın bittiğini düşünerek, para almak için arkadaşımın yanına gitmemeye başladım. Arkadaşımla karşılaştığımda paranın büyük bir kısmının hala kendisinde olduğunu ve ihtiyacım oldukça gelip kendisinden almamı istedi. Bu durum bu şekilde birkaç defa tekrarlandı. Artık paranın kesin olarak bittiğini düşündüğüm bir zamanda arkadaşımınla gene karşılaştım. Kendisine verdiğim 300 dinarı çıkarıp bana verdi. Kendisine verdiğim 300 dinarla ticaret yaptığını ve şimdiye kadar bana verdiği paranın o ticaretin kârından olduğunu söyledi.”¹⁶⁰

Sâhib b. Abbâd'ın da bir nevi varrak olduğu söylenebilir. Onun varraklığı her ne kadar bu meslekten geçimini elde etmeye yönelik olmasa da, hattının güzelliği ve kendi kalemıyla yazdığı bazı eser ve mektuplar bu duruma işaret etmektedir. Sâhib'in, Kâdı Abdülcabbar'ı kadı olarak tayin ettiğine dair kaleme aldığı ahitnâme, 700 satırdan oluşmaktaydı. Her bir satır Samerkandî denilen bir varak üzerine yazılmıştı. Bu varakların içerisinde olduğu kılıf da abanoz¹⁶¹ ağacından imal edilmişti.¹⁶² Sonraları bu ahitnâme, Selçuklu devletinin en meşhur veziri olan Nizâmülmülk'e hediye edilen ve benzerinin başka kimsede olmadığı ifade edilen 4 hediye arasında zikredilmiştir.¹⁶³

¹⁵⁸ İbn Ebî Usaybia, 441.

¹⁵⁹ Tohum satıcısı.

¹⁶⁰ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 387-388.

¹⁶¹ Çok sert bir odundur ve parıltılar saçacak kadar iyi cila tutar.

¹⁶² es-Sübkî, c. V, s. 122.

¹⁶³ es-Sübkî, c. V, s. 122.

Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed el-Varrâk ed-Dûlâbî er-Râzî (ö. 310 / 923), lakabında varrak kelimesi bulunan Reyli âlimlerdendir.¹⁶⁴ Mısır'da devrin âlimlerinin eserlerini istinsah ettiği için bu lakabı aldığı söylenmektedir.¹⁶⁵

3.2.4.3 İlim Adamlarının Evleri

Bu dönemin eğitim ve öğretim kurumlarından sayılabilecek yerlerden bir diğeri ise ilim adamlarının evleridir. Bu evler, ilim yolunda öğrencilere bir fener görevi görmektedir. Bu evlerden bazıları günümüzdeki kütüphanelere benzemektedir. Öğrenciler, bu evlere gelerek ihtiyaç duydukları eserleri alıp mütalaa edebilmektedirler. Bu durum, özellikle kitap almaya veya kitap istinsah etmeye gücü yetmeyen kişiler için başvurulacak yollardan birisidir. Fakat genel olarak ilim adamlarının evleri ders halkalarının oluştuğu, ev sahibi hocanın nezaretinde belli bir eserin mütalaa edildiği yerler olarak da karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁶

Rey'de bulunan ilim adamlarının evlerinin Büveyhîler devri öncesinde de faal olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle hadis alanında otorite sayılan hocalar, evlerinde toplanan öğrencilere hadis rivayetlerinde bulunmaktaydılar. Bu evlerde sadece dersler yapılmamaktaydı. Bazı kişiler, yazdıkları eserleri bu alanda otorite sayılan ev sahibine getirmekte ve eserini ilk önce ona okutmaktaydı. Aralarında ilmî anlamda ihtilaf çıkan kimseler de bu durumun halli için bu evleri ziyaret etmekte ve ihtilaflarının çözüme kavuşturulmasını ev sahibinden isteyebilmektedirler. Bu tarz evlere örnek olarak Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264 / 878)'nin evi gösterilebilir. İmâm Müslim ve İbn Mâce, eserlerini okuması için Ebû Zûr'a'ya getiren kişiler arasındadırlar.¹⁶⁷

İlim adamlarının evlerinin ihtilafların çözüldüğü mekânlar durumunda olduğuna işaret eden örneklerden birisi, İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *el-Cerh ve't-te'dîl* adlı kitabında verdiği şu örnektir:

“Ebû Zûr'a'nın evine Muhammed b. Müslim ve es-Sâîğ olarak bilinen Fadl b. Abbâs er-Râzî geldiler. Aralarında bir ilmî konuşma cereyan etmişti. Bu konuşma

¹⁶⁴ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571 / 1176), *Târîhu medîneti Dimeşk*, Tahk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, LXXX, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1995-2001, c. LI, s. 29.

¹⁶⁵ Nuri Topaloğlu, “Ebû Bişr Dûlâbî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 551-552

¹⁶⁶ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 49.

¹⁶⁷ Thamer Abdülmehdi Hatamleh, s. 49.

sırasında Muhammed b. Müslim bir hadis nakletmişti. Fakat es-Sâîğ ise bu hadisin bu şekilde olmadığına dair itirazda bulunmuş ve farklı bir rivayet zikretmişti. Tartışma uzayınca es-Sâîğ “ O zaman Ebû Zûr’a aramızda hakem olsun” demiş ve ona gelmişlerdi. Muhammed b. Müslim, Ebû Zûr’a’ya “Hangimiz hatalı?” diye sordu. Ebû Zûr’a sustu ve cevap vermedi. Muhammed b. Müslim aynı soruyu tekrar sordu fakat Ebû Zûr’a gene cevap vermedi. En sonunda Muhammed b. Müslim “ Ben mi hatalıyım yoksa es-Sâîğ mi? Niye bize cevap vermediğini anlamıyorum” diye sıkıştırdı, Ebû Zûr’a “Kardeşimin oğlu Ebû’l-Kâsım’ı çağırın.” dedi. Ebû’l-Kâsım gelince ona “ Kütüphaneme git. Birinci, ikinci ve üçüncü rafları geçtikten sonra ciltleri say ve XVII. cilde gelince onu al ve bana getir.” dedi. Ebû’l-Kâsım kitabı getirince, Ebû Zûr’a aldı ve sayfaları çevirmeye başladı. İhtilaf konusu olan hadisi bulunca, Muhammed b. Müslim’e okuması için verdi. Hadisi okuyan Muhammed b. Müslim “Evet yanıldım. Onun dediği doğru.” dedi.”¹⁶⁸

Bu örnekten anlaşıldığı kadarıyla Rey şehrinde yaşayan âlimlerin evleri, ilmî tartışmaların yaşandığı yerlerdendir. Ebû Zûr’a’nın hadisi yanlış rivayet eden Muhammed b. Müslim’e direkt olarak “Sen hatalısın” demek yerine, hadis metnini ona okutarak kendi hatasını kendisine söyletmesi, hadis ile ilgilenen bir şahsın nezaketi olarak kaydedilebilir.

Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed el-Varrâk ed-Dûlâbî er-Râzî’nin Rey ehlinden olduğunu ve Mısır’da âlimlerin ve yöneticilerin yanında bulunduğunu daha önce zikretmiştik. Muhammed b. Mesrûk (ö. 298 / 911), Rey’i ziyaret ettiği sırada ed-Dûlâbî’nin evinde üç gün kaldığını belirtmektedir. Burada kaldığı sürede ed-Dûlâbî’nin talebelerinin de ondan faydalanmak amacıyla evde bulunduklarını rivayet etmektedir.¹⁶⁹

Büveyhîlerin Rey’deki meşhur vezirlerinden olan Ebû’l-Fadl İbnü’l-Âmid’in de evinde toplantılar tertip edilmekte ve şehrin önde gelenleri burada toplanıp belli konular hakkında görüş alışverişinde bulunmaktaydılar. Edebiyata ilgisi bilinen Ebû’l-Fadl’ın evinde bazen bu alana dair toplantılar da düzenlenirdi. Kaynaklar, Ebû Muhammed b. Hindû, Ebû’l-Kâsım b. el-Hüseyn b. Sa’d, Ebû’l-Hüseyn b. Fâris, Ebû

¹⁶⁸ İbn Ebî Hatîm er-Râzî, c. I, s. 337.

¹⁶⁹ Hafîb el-Bağdâdî (ö. 463 / 1071), *Târîhu medîneti’s-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, Tahk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, XVIII, I. bs., Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İsâmî, 2001, c. VI, s. 280.

Abdullah et-Tâberî, Ebü'l-Hasan el-Bedîhî gibi şahsiyetlerin, Ebü'l-Fadl'ın evinde toplanan zevâtın arasında yer aldıklarını söylemektedir.¹⁷⁰

Evinde ilim halkası kuranlardan bir diğeri ise Sâhib b. Abbâd'tır. Sâhib'in evinde toplanan kişilerin sayısı fazla olduğundan dolayı buradaki halkalar genelde münazara tarzında geçmekteydi. Sâhib'e kendilerini beğendirmek için toplananlar, Sâhib'in evinde hünerlerini sergilemekteydiler. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, 358 / 969 senesinde Rey'de bulunduğu sırada, Sâhib b. Abbâd'ın kendi evinde tertiplediği bir münazaradan bahsetmektedir. Ed-Darîr Ebü'l-Abbâs el-Kâdî, Ebü'l-Havrâ' er-Rekî, Ebû Abdullah en-Nahvî ez-Za'ferânî ve bunların dışında kalabalık bir grup da bu münazaraya iştirak etmiştir. Semerkant'tan gelen ve kendisine Ebû Vâkid el-Kerâyisî diyen birisinin de bu münazaraya katıldığını söyleyen Ebû Hayyân, Sâhib b. Abbâd ile bu kişi arasında halkü'l-Kur'an meselesinde bir tartışma olduğunu söylemektedir.¹⁷¹ Sâhib b. Abbâd'ın i'câzü'l-Kur'an meselesinde Re'sü'l-Câlût denilen bir Yahudi ile girdiği münazaranın¹⁷² da Sâhib'in Rey'deki evinde olmuş olması muhtemeldir.

3.2.4.4 Kütüphaneler

İlim ve kültürün hâmilerinden olan Büveyhîler, âlimlerin farklı alanlarda eserler kaleme almaları için teşvik ettikleri bilinmektedir. Bunun yanında Büveyhî yöneticileri, başta Bağdat, Şiraz ve Rey olmak üzere birçok şehirde kütüphaneler, hastahaneler ve rasathaneler inşa ederek bunları halkın hizmetine sunmuşlardır.¹⁷³

Bu dönemde kâğıdın nisbeten daha kolay erişilebilir bir malzeme haline gelmesi ve varrakların sayısının artması, kültürel anlamda meydana gelen ilerlemenin sebeplerinden birisidir. Bu durum, kaleme alınan eserin eskiye nazaran çok daha hızlı istinsah edilmesini ve İslâm dünyasının farklı bölgelerine daha kısa sürelerde ulaşmasına katkı sağlamıştır. Ebû Nuâym el-İsfahânî (ö. 430 / 1038)'nin *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eseri, bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Ebû Nuâym, henüz hayattayken adı geçen eseri müstensihler tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah

¹⁷⁰ Es-Seâlibî, c. III, s. 206.

¹⁷¹ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 127-128.

¹⁷² Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-vezîreyn*, s. 299.

¹⁷³ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 37.

edilen bu nüshalardan birisi Nisâbur'a kadar ulaşmış ve burada 400 dinara satılmıştır.¹⁷⁴

Rey ve Cibâl Büveyhî devletinin başkenti olan Rey şehrinde ikamet eden Büveyhî emir ve vezirlerinden de, kitaba düşkünlüğüyle nam salmış kişiler bulunmaktadır. Emirler arasından akla ilk geleni Rey ve Cibâl Büveyhî devletinin son emiri Mecdüdevle (387-420 / 997-1029)'dir. Mecdüdevle'nin, siyasî kişiliği sönük bir emir olmasına rağmen, ilim-kültür konusunda Büveyhîlerin nadir emirlerinden biri olarak dikkat çekmektedir.

Mecdüdevle'nin sahip olduğu devasa kütüphaneyle ilgili bilgiler, Gazneli Mahmut'un dönemin Abbasi halifesi Kâdir Billâh'a yazdığı fetihnâme ile anlaşılmaktadır. Mahmut, Rey'i fethettikten sonra halifeye yazdığı mektupta, Mecdüdevle'nin elli küsur karısından ve otuz küsur çocuğundan bahsetmektedir. Neden bu kadar kadınla evlendiği sorulduğunda ise bunun "ecdadının âdeti" olduğunu söylemiştir. Mahmut, Mecdüdevle'nin adamlarından bâtinî olanların öldürüldüğünü, mutezile mezhebine mensup olanların ise Horasan'a sürüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca Mecdüdevle'nin kütüphanesinden Mu'tezile mezhebine, felsefeye ve astrolojiye ait kitapları yaktığını, geriye kalan yüz¹⁷⁵ yük kitabı ise kendisine aldığını bu fetihnamede belirtmektedir.¹⁷⁶

Gazneli Mahmut ve Mecdüdevle arasında geçen ilginç bir diyalog vardır. Bu diyalog, her iki hükümdarın da kitaba olan ilgilerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁷ Mahmud, Rey'i ele geçirdikten sonra Mecdüdevle'ye "Sen Şehnâme'yi okumadın mı? O Farsların tarihidir. Taberî'nin tarihini okumadın mı? O da Müslümanların tarihidir." der. Mecdüdevle'nin "Evet, okudum." cevabını vermesi üzerine de "Fakat Şehnâme'yi okumuşa benzemiyorsun." der. Daha sonra Mahmut, "Sen satranç oynadın mı?" diye sorar. Mecdüdevle olumlu cevap verince de "Bu kitaplarda hiçbir sultanlıkta iki hükümdarın bir arada yönetimde bulunduğunu veya bir satranç

¹⁷⁴ Hediye Bnt. Cübeyr es-Süfyânî, **a.g.t.**, s. 160.

¹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, Gazneli Mahmut'un kendisine aldığı eserlerin miktarının 50 yük olduğunu söylemektedir. Fakat kendisi de bu sayıya Mu'tezile, Rafizilik ve felsefeyle alakalı eserlerin dâhil olmadığını söylemektedir. Çünkü Gazneli Mahmut, bu eserlerin bidatçıların temel eserlerinden olduğunu düşündüğü için hepsini yaktırmıştır. Daha fazla bilgi için bkz; İbnü'l Cevzî, c. XV, s. 194-196.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 287-288.

¹⁷⁷ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 47.

tahtasında aynı dama taşları içerisinde iki şâhın yer aldığını gördün mü?” diye sorar. Bu sefer cevap olumsuz olunca Mahmut “ O halde seni, senden daha güçlü birine teslim etmeğe sevk eden nedir?” der ve onu hapsederek Horasan’a gönderir.¹⁷⁸

Büveyhîlerin ilim-kültür alanında gösterdikleri başarının arkasındaki temel sâiklerden birisinin sâhip oldukları vezirler olduğu söylenebilir. Çünkü Büveyhî yöneticilerinin kendilerine vezir olarak atadıkları kişilerin hayatları incelendiğinde, bu kişilerin devirlerinin önde gelen şahsiyetleri oldukları görülür. Fakat vezirlerin bu tanınmışlığı, siyasî bir güçten veya nüfuzlu bir aileye müntesibiyetten kaynaklı değil, aksine ilim konusunda elde edilmiş haklı bir şöhretten ileri gelmektedir.

Rey ve Cibâl Büveyhî emiri Rüküddeve (335-366 / 947-977)’nin veziri Ebü’l-Fadl İbnü’l-Amîd (ö. 360 / 970) kitaba düşkün ve yetenekli devlet adamlarından birisiydi. Edebî nesirde hicrî IV. (miladî X.) asrın önde gelen şahsiyetlerinden kabul edilir. Ebü’l-Fadl’ın evinin, değişik simalardan kişileri kendisine çeken bir okul gibi olduğu söylenmektedir.¹⁷⁹

Daha önce de çeşitli vesilelerle geçtiği gibi meşhur tarihçi ve filozof İbn Miskeveyh’in *Tecaribü’l-ümem* adlı eseri, tezimiz açısından kaynak görevi gören eserlerdendir. İbn Miskeveyh, adı geçen eserinde vezir İbnü’l-Amîd’ten sıkça bahsetmektedir. İbn Miskeveyh, yaklaşık 7 sene boyunca İbnü’l-Amîd’in hizmetinde şahsi kütüphanesine bakan görevli memur (hazin) olarak çalışmıştır.¹⁸⁰ İbnü’l-Amîd, çok yönlü bir ilim adamıydı. Tefsir ve fıkıh gibi dini ilimlerle, nâhiv, lügat, arûz, iştikâk, istiâre gibi Arap dilinin farklı dallarında derin bilgiye sahipti. Ayrıca mantık, felsefe, matematik ve mekanik ile de uğraşmıştır.¹⁸¹ İbnü’l-Amîd’in bazı Yunanca el yazması eserlerin tercüme edilmesini Bağdat’taki felsefecilere sipariş ettiği de rivayet edilmektedir.¹⁸²

Hayatı boyunca kitaplarla meşgul olan, kitap istinsahı veya satın alma yollarıyla şahsi kütüphanesini zenginleştiren İbnü’l-Amîd’in kitaba olan düşkünlüğünü, kendisinin kütüphane memuru olarak görev yapan İbn Miskeveyh’ten

¹⁷⁸ İbnü’l-Esîr, c. IX, s. 287; Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 47.

¹⁷⁹ Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 48.

¹⁸⁰ İbn Miskeveyh, c. V, s. 347.

¹⁸¹ Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 48.

¹⁸² İbnü’n-Nedim (ö. 385 / 995), *Kitabü’l-fihrist*, Beyrut, Darü’l-Ma’rife, 1978, s. 326.

nakledeceğimiz şu rivayet ortaya koymaktadır. İbn Miskeveyh, Bizanslılarla cihad etmek için Horasan'dan çıkan ve 355 / 965-966 yılında Rey'e saldıran kişilerden bahsettiği sayfada özetle şunları söylemektedir:

“... el-Üztâzü'r-Reis (İbnü'l-Amîd'in lakabı) bu sefer Horasanlıları engelleyemedi. Fakat etrafındaki Türk askerler onu korudular. O da Dârü'l-imâre'ye sığındı. Horasanlılar ona ait sarayları, depoları ve hazineleri talan ettiler. el-Üztâzü'r-Reis'in hazineleri arasında yer alan ve benim sorumluluğumda olan kütüphanesi (hizânetü kütübihi) herhangi bir saldırıya uğramadı ve zarar görmedi. el-Üztâzü'r-Reis, gece olunca evine döndü. Fakat ne üzerine oturacak bir sandalye ne de ondan su içecek bir kap bulabildi. Hepsi yağmalanmıştı. Fakat onun akli kitaplarında (defâtir) kalmıştı. Onun için hiçbir şey kitapları kadar değerli olamazdı. Bu kitaplar çok fazlaydı. Felsefe ve âdâbın tüm değişik türleri dışında farklı ilim dallarını hâviydi ve yüz yük veya daha fazla bir yer tutardı. Beni gördüğünde hemen kitaplarının durumunu sordu. Ben de kitaplarının herhangi bir zarar görmediğini söyledim. Bunun üzerine çok sevindi ve bana şöyle söyledi: “ Sen övülecek bir adamsın. Yağmalanan diğer hazinelerin yeri doldurulabilir. Fakat bu kütüphanenin yeri doldurulamaz.” Daha sonra bana, sabah olduğunda kitapları falan yere taşımamı emretti, sabah olduğunda ben de emrettiği gibi kitaplarını oraya taşıdım.”¹⁸³

Sâhib b. Abbâd, İbnü'l-Amîd'in yanında yetişmiş ve Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolunun hâkimlerinden Müeyyidüddeve (366-377 / 977-983) ile Fahrüddeve (373-387 / 983-997)'nin vezirliklerini yaklaşık 18 sene boyunca sürdürmüş vezirlerdendir. İslâm tarihinde ilim alanında ismi ün yapmış meşhur şahsiyetlerdendir. Bundaki en büyük payın, Sâhib b. Abbâd'ın ilme ve âlimlere verdiği değer dolayısıyla olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki Sâhib'in âlimlere dağıttığı paranın yıllık yüz bin dinârı bulunduğu söylenmektedir. İlim ve kültürü desteklemede Hârûn er-Reşîd (170-193 / 786-809) ile mukayese edilen Sâhib b. Abbâd'ı övmek için en az beş yüz şâirin şiir kaleme aldığı da söylenmiştir¹⁸⁴

¹⁸³ İbn Miskeveyh, c. V, s. 347-348; Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 48-49.

¹⁸⁴ Cl. Cahen ve Ch. Pellat, “İbn Abbâd”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, c. V, s. 692-693; Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, s. 49.

Kitaba olan düşkünlüğüyle ilgili ilginç bilgiler bulunan Sâhib b. Abbâd'ın çıktığı yolculuklarda okumak için yanına yaklaşık otuz yük edeb kitabı aldığı, fakat Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356 / 967)'nin *el-Eğânî* adlı eseri kendisine ulaştıktan sonra, sadece bu kitapla yetindiği rivayet edilmektedir.¹⁸⁵

Sâhip b. Abbâd'ın sâhip olduğu kütüphanenin çok geniş olduğu anlaşılmaktadır. İlmî alandaki şöhreti yanında siyâsî şöhreti de uzak diyarlara ulaşan İbn Abbâd'a, Mâverâünnehirde bulunan Samanî emiri Nuh b. Mansur davette bulunmuş ve kendisini Samanî veziri yapmak istediğini bildirmiştir. Fakat İbn Abbâd bu teklifi reddetmiş ve buna gerekçe olarak da sadece şahsî kütüphanesini bile taşımak için 400 deveye ihtiyaç duyduğunu söylemiştir.¹⁸⁶ Yâkût el-Hamevî de İbn Abbâd'ın sâhip olduğu kitap sayısı ile alakalı olarak mübalağalı bir rivayet nakletmektedir. Buna göre el-İsfahânî, el-Eğânî adlı eserini kaleme alıp Hamdânî emiri Seyfûddeve (333-356 / 945-967)'ye sunduğunda, emir bu kitap karşılığında el-İsfahânî'ye bin dinâr vermiştir. Bu haber, İbn Abbâd'a ulaştığında şu cevabı vermiştir: “ Seyfûddeve az vermiş, hâlbuki o kitap bu miktarın birkaç katını eder. Benim kütüphanemde iki yüz altı bin cilt kitap var. Fakat içlerinden bu kitap kadar hoşuma giden ve gece okumak için yanımdan ayırmadığım başka bir kitap yoktur.”¹⁸⁷

Muhtemelen Sâhip b. Abbâd'ın vezirlik yaptığı dönemde burayı ziyaret eden coğrafyacı Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rîfeti'l-ekâlîm* adlı eserinde, Rey'deki bir kütüphaneden bahseder. Rûze çarşısının aşağısındaki bir hanın içerisinde bulunan bu kütüphanenin pek de büyük olmadığını belirten Makdisî, kütüphanenin kime ait olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.¹⁸⁸ Fakat eserdeki nüsha farklılıklarına işaret eden dipnotlardan birisinde, bu kütüphanenin Sâhip b. Abbâd tarafından inşa edildiğine dair bir kayıt vardır.¹⁸⁹ Muhtemelen Sâhip b. Abbâd'ın vezirlik görevine başladığı ilk yıllarda burayı ziyaret eden Makdisî, bu kütüphanenin henüz yeterince zengin olmayan halini görmüştür.¹⁹⁰ Sâhip b. Abbâd'ın vezirlikte

¹⁸⁵ İbn Hallikân, c. III, s. 307.

¹⁸⁶ Ez-Zehebî, c. XVI, s. 513.

¹⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ'*, c. IV, s. 1707-1708.

¹⁸⁸ Makdisî, s. 391.

¹⁸⁹ Makdisî, s. 391'deki q dipnotu.

¹⁹⁰ Ahmet Güner, “*Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri*”, s. 51.

geçen yılları göz önüne alındığında, bu kütüphanenin zamanla zenginleştiği anlaşılmaktadır.

Yâkût el-Hamevî, Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565 / 1169)'nin Rey şehrini ziyaret ettiğini ve Gazneli Mahmut tarafından yaktırılan kütüphaneyi gördüğünü nakletmektedir.¹⁹¹ Yaklaşık olarak m. 1130'lu yıllarda Rey'i ziyaret ettiği ve burada 6 yıl kaldığı bilinen¹⁹² Beyhakî'nin, bahsettiği kütüphanenin gerçekten de Gazneli Mahmut'un yaktırdığı ve Mecdüddeve'ye ait olan kütüphane olup olmadığı meçhuldür. Büveyhîlerle ilgili çalışmalarıyla bilinen rahmetli Ahmet Güner'in tespitine göre bu kütüphane, Makdisî'nin de daha önce ziyaret ettiği ve Sâhib b. Abbâd'a ait olan kütüphane olabilir. Buradan hareketle, Gazneli Mahmut'un Rey'i ele geçirdiği dönemde sadece Mecdüddeve'ye ait kütüphaneyi değil onun haricinde başka kütüphaneleri de yaktırmış olabileceği anlaşılmaktadır.¹⁹³ Netice itibarıyla Sâhib'in kütüphanesi, Beyhakî (656 / 1169-1170)'nin zamanında hala ayakta ve yaklaşık yüz elli yıldır talebe ve bilginlerin hizmetine devam etmekteydi denilebilir.¹⁹⁴

Ebû Ali b. Sevvâr, Büveyhîlerin kudretli sultanı Aduddevle döneminde yaşamış ve bürokside kâtip olarak çalışmış birisidir. Bilgi ve kitaba olan düşkünlüğü dolayısıyla birisi Irak'ın Basra kentinde diğeri de Huzistan'ın Râmeşürmüz kentinde iki kütüphane inşa etmiştir. Makdisî, Râmeşürmüz'le ilgili bilgi verdiği kısımda bu kütüphaneden bahsetmekte ve İbn Sevvâr tarafından inşa edilen bu kütüphanenin Basra'daki kütüphane gibi vakıflara sahip olduğunu söylemektedir. Bu vakıflar sayesinde, kütüphaneye okuma ve kitap istinsahı için gelenlerin ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Ayrıca Basra kütüphanesinde sürekli olarak Mu'tezile kelimasını öğreten birisinin varlığından da bahsetmektedir.¹⁹⁵ Rey açısından önemli bir bilgi ise Makdisî'nin diğer nüshalarının farklılıklarına işaret eden dipnotların birisinde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Basra ve Râmeşürmüz'ün dışında İbn Sevvâr'ın Rey şehrinde de bu kütüphaneden kurduğu anlaşılmaktadır. Bu kütüphanelerin, vakıflara ve akarlaraya sahip olduğu, Mu'tezile mezhebini öğrenenlere bu vakıflardan

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-üdebâ*, c. II, s. 697.

¹⁹² Abdülkerim Özeydin, "Ali b. Zeyd Beyhakî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 62-63.

¹⁹³ Ahmet Güner, "*Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri*", s. 51.

¹⁹⁴ Ahmet Güner, "*Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri*", s. 52.

¹⁹⁵ Makdisî, s. 413.

maaş verildiği gibi bilgiler de dipnottan anlaşılmaktadır.¹⁹⁶ İbn Sevvâr'ın Rey'de gerçekten böyle bir kütüphane kurup kurmadığı kesin olarak bilinemese de¹⁹⁷, Rey'in Basra ve Bağdat'tan sonra Mu'tezilenin en önemli merkezlerinden birisi olması¹⁹⁸, bu kütüphanenin burada da bulunmasını mümkün kılmaktadır.

Bazı Büveyhî yöneticilerinin kitaba olan düşkünlüğü, kendilerini İslâm dünyasının farklı yerlerinde kütüphaneler inşâ etmeye sevk etmiştir. Dârü'l-İlm tarzında kütüphaneler bu dönemde meydana gelmiştir. Dârü'l-İlm'lerin en temel özellikleri bir kütüphane ihtiva etmesi olmasına rağmen, aynı zamanda bir akademi, bir tartışma mahalli ve bir dereceye kadar da okul olarak hizmet vermeleridir. Dârü'l-İlm'lerin, medreselerin kuruluşuna kadar bir ara model olup olmadıkları ise tartışmalıdır.¹⁹⁹

Vakıf kütüphanesi denilen model, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle ilk vakıf modeli kütüphaneler, Büveyhîler döneminde ortaya çıkmıştır.²⁰⁰ Bu dönemdeki bazı şahsî kütüphanelerin, zamanla şehir kütüphanesine döndüğü de görülmektedir. Örneğin Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesi, kendisinin vefatından sonra Rey şehrine vakfedilmiş²⁰¹ ve insanların kendisinden istifade edebildiği bir kütüphaneye dönüşmüştür.

3.2.4.5 Rasathaneler

Rey rasathanesi, şehirdeki önemli ilim merkezlerinden birisidir. Rey'de bulunan rasathanenin emir Rûknüddeve'nin sarayının yanında kurulduğu bilinmektedir.²⁰² Ahmet Güner, Ebü'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in Rey'de bir rasathanenin inşâsı ve burada astronomik gözlemlerin yapılmasına ön ayak olmuş olabileceğini söylemektedir.²⁰³ Bilindiği gibi İbnü'l-Amîd, Rûknüddeve'nin veziridir. Dolayısıyla

¹⁹⁶ Makdisî, s. 413.

¹⁹⁷ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 55.

¹⁹⁸ Muharrem Akoğlu, s. 221.

¹⁹⁹ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 62.

²⁰⁰ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 62.

²⁰¹ Muhammed Mahir Hamâde, *el-Mektebâtu fî'l-İslâm -Neş'etuhâ ve tetavvûruhâ ve mesâiruhâ-*, II. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1978, s. 91.

²⁰² Zehra Mirzaî, *a.g.t.*, s. 76.

²⁰³ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", s. 48.

Rüknüddeve'nin sarayının yanında bulunduğu söylenen bu rasathanenin, İbnü'l-Amîd tarafından yaptırılan bu rasathane olma ihtimali yüksektir.

İbnü'l-Amîd tarafından yaptırıldığı tahmin edilen bu rasathane dışında, Rey'de başka rasathanelerin bulunduğu dair bilgiler de mevcuttur. Hâmid b. Hıdır el-Hucendî (ö. 390 / 1000[?]), Büveyhî hükümdarlarından Fahrüddeve'nin himayesine girmiş ve Rey'de astronomi alanıyla ilgili çalışmalar yapmış birisidir. Yeni rasat aletleri icat ettiği söylenen el-Hucendî'nin belkide en önemli icadı, Fahrüddeve'ye ithaf ettiği ve ismini *es-Südsü'l-Fahrî* koyduğu sekstanttır. Bir bina boyutunda tasarlanan bu sektant, Rey'deki Taberek dağına kurulmaktır. El-Hucendî'nin bu icadı, sonraki asırlarda kurulan Merâğa Rasathânesi (1261) ve Semerkant Rasathânesi (1420) gibi yerlerde daha büyük aletlerin yapılmasına öncülük etmiştir.²⁰⁴

Bîrûnî (ö. 453 / 1061[?]), hayatında sıkıntılı dönemler yaşadığı yıllarda Rey'e gelmiş ve bir süre burada ikamet etmiştir. Bîrûnî, burada kaldığı dönemde el-Hucendî ile birlikte bu rasathanede yapılan rasatlara katılmış ve burayla ilgili gözlemlerini kendi eserinde kaleme almıştır.²⁰⁵

3.2.4.6 Bîmâristanlar

Bîmâristanlar, tıbbın gelişmesine katkı sağlayan ilim merkezlerinin başında gelmektedir. Buralarda tıp eğitimini alan öğrenciler, ülkenin değişik yerlerinde hekimlik yapmaktaydılar. Bîmâristanların yönetim işi, orada bulunan en yüksek rütbeli hekim tarafından ifâ edilmekteydi.²⁰⁶

Bîmâristan kelimesi, Farsça kökenli bir kelimedir. Hasta anlamındaki 'Bîmâr' kelimesine 'istan' ekinin birleştirilmesiyle türetilen bu kelime, hastahane anlamında kullanılmaktadır.²⁰⁷ Cündişâpûr'daki hastahane ve tıp okulunun bu isimle isimlendirilmesi, İslâm dünyasında daha erken denilebilecek dönemlerde bîmâristan kelimesinin kullanılmasına öncülük etmiştir denilebilir.²⁰⁸

²⁰⁴ Zehra Mirzaî, **a.g.t.**, s. 83; Mehmet Bayrakdar, "Hucendî, Hâmid b. Hıdır", **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 273-275.

²⁰⁵ Bîrûnî, s. 338.

²⁰⁶ Sigrid Hunka, s. 234.

²⁰⁷ Heyet, **el-Mevsûatü'l-İslâmiyyetü'l-âmme**, Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 2003, s. 318.

²⁰⁸ Arslan Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 163.

Büveyhîler dönemi bîmâristanlarından bahsedildiğinde şüphesiz ki ilk akla geleni, Büveyhî emiri Adudüddavle'nin 981 yılında Bağdat'ta Dicle kenarında inşa ettirdiği Bîmâristan-ı Adudî'dir. Bu bîmâristanda görev yapan hekimlerden birisi, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû (ö. 396 / 1005)'dur. Aslen Cündîşâpûr'lu olan bu hekim, Rey'de de bulunmuştur.²⁰⁹

Cündîşâpûr'dan Bağdat'a gelen hekimler sayesinde, Bağdat Bîmâristanını Cündîşâpûr Bîmâristanını örnek almıştır.²¹⁰ 981 yılında Adudüddavle tarafından inşa edilen Bîmâristan-ı Adudî'de çalışan Cündîşâpûr'lu hekimler göz önüne alındığında, bu bîmâristanda da Cündîşâpûr Bîmâristanının etkilerinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Büveyhîler döneminde Rey Bîmâristanıyla ilgili bir kayda ulaşamamak da, 925 yılında vefat ettiği bilinen Ebûbekir er-Râzî'nin, Rey Bîmâristanının yönetim işini üstlendiği yolundaki kayıt²¹¹, Rey'de Büveyhîler öncesinde bir bîmâristan bulunduğunu teyit etmektedir. Büveyhîler döneminde tıp alanında yaşanan gelişmeler dikkate alındığında, Cibâl bölgesinin başkenti konumunda bulunan Rey şehrinde, bu dönemde en azından bir bîmâristanın bulunduğunu söylemek mümkündür.

3.2.5 Rey Şehrindeki Mezhep Çekişmeleri

Rey, mezhep taassubunun yoğun olarak görüldüğü; mezhep kavgalarının sıkça yaşandığı kentlerden birisidir. Yönetim kadrosunun genel olarak Şiîlerden oluştuğu Büveyhîler döneminde, Şiâ'nın güç kazanması, zamanla sosyal hayatta bazı değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde özellikle Bağdat'ta Şiî ve Sünnî halk arasında çok sık çatışmalar meydana gelmiştir.²¹²

Rey ve Cibâl Büveyhî devletinin başkenti olan Rey şehrinde, birbirinden farklı birçok mezhepten ve görüşten insanlar yaşamaktaydı. İbnü'l-Enbârî, Rey'de çok farklı gruplardan insanların yaşadığını ve bu şehrin, mezhep ihtilaflarının en

²⁰⁹ İbn Ebî Usaybia, 214.

²¹⁰ M. Mahfuz Söylemez, **Bilimin Yitik Şehri Cündîşâpûr**, s. 82-83.

²¹¹ İbn Ebî Usaybia, 416; ez-Zehebî, c. XIV, s. 354.

²¹² Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşir ve Dârü'l-İlmî", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, İzmir, 2001, s. 65-92.

yoğun yaşandığı şehirlerden birisi olduğunu söylemektedir.²¹³ Bu durumun bir neticesi olarak Şafîiler ve Hanefîler arasında da sürtüşmeler yaşanmış ve Rey'deki Cuma mescidinin imamı bir gün Hanefîlerden bir gün de Şafîilerden olacak şekilde bir düzenlemeye gidilmiştir.²¹⁴ *Mü'cemü'l-büldân* adlı eserin sahibi Yâkût el-Hamevî, Rey'de yaşayan halkın sevâd-ı a'zamının Şiilerden oluştuğunu haber vermektedir.²¹⁵ Fakat buna mukabil Rey'in Cuma mescidinde Şiilerle ilgili bir kayıta rastlanmaması ilginç bir durumdur. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında, Şiilerin bahsedilen bu Cuma mescidi dışında başka bir mescidi kullanıyor olmaları muhtemeldir.

617 / 1220-1221 yılında Moğollardan kaçarken Rey şehrine uğrayan Yâkût el-Hamevî, Rey şehrinin harabelerini gördüğünü söylemektedir. Rey gibi mamûr bir şehrin bu hale nasıl geldiğini merak eden Yâkût, bu soruyu oranın önde gelen kişilerinden birisine sorar ve şu cevabı alır:

“Allah bir işi yapmak isterse o işi yapar. Rey'de yaşayan halk 3 taifeden müteşekkildi. Şâfîiler, Hanefîler ve Şiiler. Şâfîiler sayıca az idiler. Hanefîler daha fazlaydı. Şiiler ise bu şehrin sevâd-ı a'zamını teşkil ediyorlardı. Bunun sebebi, Rey şehir merkezinde yaşayan halkın yarısının Şiî olması, köylerde yaşayanların ise bir kısım Hanefî dışında geriye kalanların gene Şiî olmasından ileri gelmekteydi. Köylerde yaşayanlar arasında Şâfi kimse yoktu. Sünniler ve Şiiler arasında anlaşmazlıklar çıktı ve Hanefîlerle Şâfîilerden oluşan Sünniler gâlip geldi. Uzun süren çarpışmalardan sonra artık kendisine Şiî denilebilecek kimse kalmadı.

Şiilerden sonra bu sefer Şâfîilerle Hanefîler birbirine düştü. Bu iki grup arasında meydana gelen çatışmalarda zafer her defasında Şâfîilerin oldu. Şâfîiler sayıca az olmalarına rağmen her defasında Allah onları gâlip getirdi. Köylerde yaşayan Hanefîler, silahlarını alarak Rey'e geliyor ve buradaki Hanefîlere yardım ediyorlardı. Fakat bu durum, sonucu değiştiremedi ve artık kendisine Hanefî denilebilecek kimse de kalmadı.

Harap / virâne olarak gördüğün bu mahalleler Şiilerle Hanefîlerin mahalleleridir. Sadece *Şâfiyye* olarak bilinen bu mahalle ayakta kaldı. Şâfiilere ait

²¹³ el-Enbârî, s. 278.

²¹⁴ Makdisî, s. 391.

²¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, c. III, s. 117.

olan bu mahalle, Rey'in en küçük mahallesiydi. Rey'de Şiîlerden ve Hanefîlerden mezhebini gizleyenler dışında kimse kalmadı.”²¹⁶

Büveyhîler'in Rey şehrini kaybetmelerinden yaklaşık iki yüz yıl sonrasına ait bu rivayet, şayet doğru ise, Büveyhîler dönemiyle ilgili bazı tahminlerde bulunmamıza olanak sağlamaktadır. Büveyhîler döneminde yukarıda anlatılan şekliyle mezhepler arasında ciddi çarpışmalara sıkça rastlanmasa da, yukarıdaki olayın tarihsel kökenlerinin bulunduğu muhakkaktır. Bu durum, Büveyhîler döneminde de Rey şehrinde mezhepler arasında sürtüşmelerin yaşandığına işaret etmektedir. Çünkü tarihî olaylar, birbirini besleyen tarihsel öncüllere sahiptir. Büveyhîler dönemi de dâhil olmak üzere, yukarıda zikri geçen mezhepler arasında vukû bulan ihtilaflar, sonuç olarak böyle bir yıkıma zemin hazırlamış olmalıdır.

Büveyhîlerin Rey'de hüküm sürdüğü dönemde yaşamış olan Makdisî, Rey'de Hanbeli mezhebine mensup pek çok kişinin de olduğunu kaydetmektedir. Buradan anlaşıldığına göre, bu dönemde Rey'de sayıca en az olan grup Mâlikîlerdir. Bu durumu teyit eden bir diğer bilgi Ahmed b. Fâris'in durumudur. İyi bir Şâfi fâkihi olan Ahmed b. Fâris, ömrünün sonuna doğru Mâlikî mezhebine geçmiştir. Buna gerekçe olarak da Rey gibi bir şehirde Mâlik b. Enes gibi bir adamın mezhebine müntesip kimsenin bulunmayışını kendisine yediremediğini söylemiştir.²¹⁷ Bu örnek, çalışma konusu olan dönemde, Rey şehrinde hangi mezhebe mensup olduğu meselesinin insanlar açısından önem verilen bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.

Rey'de yaşanan mezhep çekişmelerinin doğal bir sonucu olarak, Reyli âlimler arasında sıkça münazaraların yapıldığı görülmektedir. Gerek fikhî mezhepler gerekse de itikâdî mezhepler alanında, müntesip olduğu mezhebi savunmak isteyen âlimler, bu münazaralara katılmaktaydılar. Rey'in şâhit olduğu bu münazaraların bizim açımızdan faydalı olan tarafı, kimi zaman bu münazaraların bir kitap halini alması ve o dönemde yapılan bazı tartışmalara müttâli olmamıza olanak sağlamasıdır. Bu tür

²¹⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-büldân**, c. III, s. 117.

²¹⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mü'cemü'l-üdebâ'**, c. I, s. 411.

münazaralar, genel olarak Rey'in önde gelen bürokratlarının evinde icra edilmekteydi.²¹⁸

Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd ile ehl-i sünnet kelamcısı Ebubekir ibn Fûrek (ö. 406 / 1015) arasında cereyan eden münazaraya burada değinmek gerekir. Yaratma ve irade konusu üzerine cereyan eden bu münazarada Sâhib b. Abbâd, ağaçtan bir ayva kopararak “Şimdi bu ayvayı koparan ben değil miyim?” diyerek İbn Fûrek’e sorar. Bunun üzerine İbn Fûrek “Şayet bu ayırma (tefrika) işini yaratan sen isen, aynı şekilde ayvayı ağaca birleştirme işini de yarat ki ayva eski haline dönsün.” der.²¹⁹ Ayrıca İbn Fûrek’in, Rey şehrinde katıldığı ilmî meclislerde Mu’tezile’yi eleştirdiğinden dolayı, bölge emirine şikâyet edildiği, işkenceye maruz kalan İbn Fûrek’in daha sonra Şirâz’a sürgün edildiği bilinmektedir.²²⁰

Rey’de icra edilen münazaralardan belki de en meşhur olanı, deist olarak bilinen Ebûbekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (ö. 313 / 925) ile Şîî-İsmâîlî doktrinin tanınmış imamlarından olan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322 / 934) arasındaki münazaradır. Ebû Hâtim’in kaleme aldığı *A’lâmü’n-nübüvve*²²¹ adlı kitap sayesinde bu tartışmadan haberdar olmaktadır. Müellif, yedi babdan oluşan eserin ilk babını Ebûbekir er-Râzî ile Rey şehrinde yağıtığı ve üç ayrı oturum şeklinde devam eden bu münazaraya ayırmıştır.²²²

Ebûbekir er-Râzî, bu münazarada peygamberlik kurumunun gerekli olmadığı, tarih boyunca topluluklar ve milletler arasında meydana gelen kavga ve huzursuzlukların kaynağının peygamberler olduğu, tanrıyla beraber 5 ezeli ilkenin daha olduğu (kudemâ-i hamse) gibi fikirler ileri sürmüştür. Ebû Hâtim, bu iddialara karşı çok başarılı bir münazara ortaya koymuştur.²²³

²¹⁸ Ebû Hayyan et-Tevhîdî, **Ahlâkü’l-vezîreyn**, s. 127-128.

²¹⁹ Ebubekir b. et-Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403 / 1013), **el-İnsâf fîmâ yecibu i’tikâduhû ve lâ-yeccûzü’l-vehlu bihi**, Tahk. Muhammed Zahid el-Kevserî, II. bs., y.y., el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 2000, s. 142.

²²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 495-498.

²²¹ Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322 / 934), **A’lâmü’n-nübüvve**, Tahk. Salah es-Sâvî ve Gulam Rıza A’vânî, II. bs., İran, Müessesesi-i Pejuheşiy-i Hikmet ve Felsefe, 1381.

²²² Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. IX, sy. (Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı), İstanbul, 1995, s. 51-76.

²²³ Mahmut Kaya, **a.g.m.**, s. 55; Yusuf Şevki Yavuz, “Ahmet b. Hamdân Ebû Hâtim er-Râzî”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. X, s. 148-150.

Bu münazaranın da gene Rey emirinin evinde cereyan etmesi, yukarıda değindiğimiz hususu doğrulamaktadır. Mezhepler arasındaki çekişmeler, her ne kadar çoğu zaman istenmeyen şekilde cereyan etse ve bir kargaşa ortamının oluşmasına sebebiyet verse de, ilmî ortamda cereyan eden çekişmelerin -Ebû Hâtim ve Ebûbekir er-Râzî örneğinde olduğu gibi- bize ilmî miras bırakması açısından olumlu tarafları da bulunmaktadır.

SONUÇ

Rey şehri, tarihi binlerce yıl öncesine dayanan kadim şehirlerden birisidir. Zerdüşt'ün Rey'de doğduğu inancı, bu şehrin çok eski zamanlardan beri Zerdüştler tarafından kutsal kabul edilmesine sebep olmuştur. Ayrıca İslâmiyetin gelmesinden kısa bir süre önce Şark Süryani Kilisesi Piskoposlarına defalarca ev sahipliği yapmış olan bu kent, İran'ın kalbi denilebilecek bir coğrafyada, batısını ve doğusunu birbirine bağlayan en önemli kavşak noktalarından birisini oluşturmuştur.

Rey şehri, Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, diğer İran şehirleri gibi İslâmiyete girme konusunda direnmiştir. Buranın halkı defalarca isyan etmek suretiyle bu tutumlarını ortaya koymuşlardır. Emeviler döneminde Kûfe vilâyetine bağlı olarak idare edilen Rey şehri, bu dönemde Hârici isyancıların yoğun olarak sığındıkları bir yer olmuştur. Abbasiler döneminde ise yönetimin tazyikinden kaçan bir kısım “Ali evladı”, Rey şehrine sığınmış ve bu bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yönetime muhalif olan grupların Rey'de bulunması, şehrin uzun süre siyasî anlamda istikrarsızlık yaşamasına sebep olmuştur. Miladî X. asrın başlarından itibaren iyice zayıflamaya başlayan Abbasi idaresi dolayısıyla Rey şehri Tâhiriler, Zeydîler, Ziyâriler ve Sâmâniler gibi hânedanlıkların iktidar mücadelelerine maruz kalmıştır.

Rey'i 329 / 940 yılında ele geçiren ve yaklaşık 90 sene ellerinde tutan Büveyhîler döneminde ise siyasî anlamda bir istikrar görülmektedir. Büveyhîler, hanedanlıklarını üç koldan yönetmişlerdir. Irak, Fars ve Cibâl kollarının her birisi, Büveyhîler devletinin bânisi olan üç kardeş tarafından idare edilmiş, yerlerine gelen çocukları da bu üçlü yönetimi devam ettirmişlerdir. Rey şehri, Büveyhîlerin Cibâl kolunun başkentliğini yapmıştır.

X. yüzyılda Rey'i ziyaret eden bazı coğrafyacıların, Bağdat'tan sonraki en mamûr şehir olarak Rey'i göstermiş olmaları, şehrin Büveyhîler döneminde ulaştığı konumu göstermektedir. Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alması ve Horasan'dan gelen hac kabilelerinin buradan geçmesi, ayrıca burada ikamet eden Büveyhîli yöneticilerin de teşvikiyle Rey şehri bu dönemde iktisadî anlamda, önceki dönemlere göre çok iyi bir noktaya gelmiş ve İslâm dünyasının ticaret merkezlerinden birisi olmuştur.

Büveyhîler döneminde birbirinden farklı pek çok grup ve görüşten insan, Rey şehrinde toplanmıştır. Bu dönemde Rey şehrinde ilim ve kültür alanında kaydedilen ilerlemenin, bu durumla doğrudan ilişkisi vardır. Çünkü farklı görüşlerde olan bu insanlar, inandıklarını Rey halkı arasında yaymak için birbirleriyle tartışmalarda ve münazaralarda bulunmaktaydılar. Esasen miladî X ve XI. asırların, İslâm kültür ve medeniyetinin altın çağları olarak tavsif edilmesinin kökenleri de, Müslümanlar arasında vuku bulan bu ihtilafların bir neticesidir. Buradan hareketle Rey şehrinin bu dönemde, özelde Büveyhîlerin genelde ise İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu durumu anlamamıza imkân sağlayacak ender şehirlerden birisi olduğu söylenebilir.

Rey şehrinin Büveyhîler dönemindeki özelliklerinden bir tanesi de Şiilerin çoğunlukta olduğu bir şehir olmasıdır. Coğrafya kitaplarından tespit edebildiğimiz kadarıyla Büveyhîler döneminde Cibâl bölgesinde Şiilerin çoğunlukta olduğu iki şehir vardır. Bunlardan birisi Kum diğeri ise Rey şehridir. Şii Büveyhîlerin hâkimiyetinde olan diğer Cibâl şehirlerinde Sünnilerin çoğunlukta kalmaya devam etmesine rağmen, Rey'in bu dönemde Şiilerin çoğunlukta olduğu bir şehir haline gelmesi, Rey'de ikamet eden Büveyhîli yöneticilerin bu uğurda sarfettikleri çabayla açıklanabilir.

Rey şehri, Büveyhîler döneminde Mu'tezilenin en güçlü olduğu yerlerden birisidir. Halife Me'mûn döneminde altın devrini, Büveyhîler döneminde ise gümüş devrini yaşayan Mu'tezile için Rey şehri, özellikle Vezir Sâhib b. Abbâd'ın çabalarıyla, Bağdat ve Basra'dan sonraki en önemli üçüncü merkez konumuna gelmiştir. Bu açıdan, Şii Büveyhîlerin başkentlerinden olan Rey şehrindeki Şia-Mu'tezile etkileşiminin mâhiyeti, Rey şehrinin mezhepler tarihi açısından da çok önemli bir konuma getirmektedir.

Büveyhîler döneminde Rey'de doğmuş veya uzun seneler burada ikamet etmiş bazı kişilerin isimlerinin zikredilmesi bile, şehrin ilmî anlamda ulaştığı mertebeyi ortaya koymaktadır. Ebü'r-Reyhân Bîrûnî, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, İbn Sînâ, Ebü'l-Hasan Âmirî, İbn Miskeveyh, Kâdı Abdülcabbâr, İbn Fûrek, İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk, Cessâs, Bediüzzaman el-Hemedânî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Sâhib b. Abbâd, Ahmet b. Fâris el-Lugavî, Abdurrahman es-Sûfî ve Hâmid b. Hıdır

el-Hucendî gibi âlimler, bu dönemin ilim merkezlerinden birisi olan Rey şehrinde bulunmuş kişilerden bazılarıdır.

Büveyhîler döneminde Rey’de vezirlik yapmış olan Ebû Said Mensûr b. el-Hüseyn el-Âbî’nin kaleme aldığı *Târîhu’r-Rey* adlı eser ile Ebü’l-Hasan b. Bâbüye tarafından kaleme alınan ve aynı ismi taşıyan eseri günümüze ulaşmamışlardır. Miladî X. asırda, tarih ilminin bir alt dalı olarak şehir tarihi eserlerinin yoğun bir şekilde kaleme alındığı görülmektedir. Bu açıdan, mezkûr eserlerin gün yüzüne çıkması durumunda Rey şehriyle alakalı yapılacak çalışmaların daha derinlikli olacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “İbn Düreyd”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 416-419.
- AKOĞLU, Muharrem, “Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri / Politikaları Üzerine”, **Bilimname**, c. VII, sy. XVII, Bahar 2009, s. 123-138.
- AKOĞLU, Muharrem, **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, I. bs., Ankara, İlâhiyat, 2008.
- ANONİM (372 / 982-983 yılında kaleme alınmış), **Hudûdü'l-âlem mine'l-Meşrik ile'l Mağrib**, Tahk. Yusuf el-Hâdî, I. bs., Kahire, Dârü's-Sakafiyye li'n-Neşr, 1999.
- ARSLANTAŞ, Nuh, “Re'sü'l-Câlût”, **DİA**, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 5-6.
- ÂŞIK, Nevzat, “Bedüzzamân el-Hemedânî”, **DİA**, İstanbul, 1992, c. V, s. 328-329.
- ÂŞIK, Nevzat, “el-Hemezânî ve Makâmâtı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: 1, İzmir, 1983, s. 67-96.
- ATEŞ, Ahmet, “İbn Abbâd”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, c. V, s. 692-693.
- AYDÜZ, Salim, “Rasathâne”, **DİA**, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 456-458.
- BAHÇIVAN, Seyit, “El-Müessesatü'l-ilmiyye fi Horasan bi-amme ve Nisâbur bi-aassa fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmisi'l-hicriyyeyn (Hicretin 4. ve 5. yılında Horasan ve Nisâbur'daki İlmi Müesseseler)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, Konya, 2002, s. 111-127.
- BAYRAKDAR, Mehmet, “Hucendî, Hâmid b. Hıdır”, **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 273-275.
- BAYRAKDAR, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XX, s. 201-208.
- BAYTOP, Turhan, “Akrâbâzîn”, **DİA**, İstanbul, 1989, II, s. 287-288.
- BELÂZÜRÎ, Ebü'l Hasen Ahmed b. Yahya (ö. 279 / 892-93), **Fütûhü'l-büldân**, Tahk. Abdullah Enîs et-Tibâ' ve Ömer Enîs et-Tibâ', Beyrut, Müessesetü'l-Mu'âf, 1987.
- , **Fütûhü'l-büldân**, Çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, I. bs., İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.

- BÎRÛNÎ (ö. 453 / 1061), **el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye**, Nşr. C. E. Sachau, Leipzig, 1878.
- BOSWORTH, C. E., “et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fi'l-İrâk ve İrân”, Çev. ve Tahk. Abdülcabbâr Nâcî, **Mecelletü'l Mevrid**, C. IV, Sy: 1, Irak, 1975, s. 33-51.
- BOZKURT, Nahide, “Mehdî-Billâh”, **DİA**, İstanbul, 2003, c. XXVIII, s. 377-379.
- BOZKUŞ, Metin, **Büveyhîler ve Şîlik**, Sivas, Vizyon Yayıncılık, 2003.
- BROCKELMANN, Carl, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Arapça'ya Çev. Abdülhalim Neccar vd., **Târîhü'l-edebî'l-arabî**, VI, III. bs., Kahire, Dârü'l-Meârif, 1977.
- BULHÂRÎ KÂHÎ, Ferzâne, Vaziyyet-i aiyâsî û ictimâiyy-i şehr-i Rey der zemân-i Âli Büveyh, Dânişgâh-i Huvarezmî, Dânişgede-i Edebiyât û Ulûm-i İnsânî (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tahran, 1393.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Basrî (ö. 255 / 869), **Kitâbü't-tabassür bi't-ticâre**, Tahk. Hasan Hüsnü Abdülvahhâb et-Tûnusî, II. bs., Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1935.
- CAN, Mesut, **İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri**, I. bs., Ankara, Gece Kitaplığı, 2017.
- CAN, Yılmaz, “İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y.Y. Fiziki Yapısı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Doktora Tezi**), Ankara, 1991.
- ÇELEBÎ, İlyas, “Sâhib b. Abbâd”, **DİA**, c. XXXV, s. 512-515.
- DALKILIÇ, Mehmet, “Bermekilerin Düşüşü”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XV, Sy: 1, Elazığ, 2010, s. 183-197.
- DEMİRCAN, Adnan, **Abbasilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- DEMİRCAN, Adnan, **Eğitim**, Ed. Mehmet Azimli, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I. bs., Bilay, 2018.
- DİYÂNET, Fatma, **Şehr-i Rey**, I. bs., Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1396.
- EBÎ CA'FER ES-SADÛK, Eş-Şeyhü'l-Ekber (ö. 381 / 991), **Uyun-u ahbar-i Rızâ**, II, I. bs., Kum, Menşûrât Eş-Şerif Rıza, 1378.

- EBÛ DÜLEF, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbû (ö. 390 / 1000 [?]), **er-Risâletü's-sâniye**, Tahk. Butrus Bûlghâkûf, Enes Hâlidof, Arapçaya Çev. Muhammed Munîr Mursî, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- ED-DÂVÛDÎ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 945 / 1538-1539), **Tabakâtü'l-müfessirîn**, Nşr. Heyet, II, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- ED-DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282 / 895), **el-Ahbarü't-tivâl**, Tahk. Abdü'l-Mun'im Âmîr, y.y., 1959.
- EL-ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Hacer (ö. 852 / 1449), **Lisânü'l-mîzân**, Tahk. Ebü'l-Fettâh Ebü'l-Ğudde, X, I. bs., Beyrut, Mektebetü'l-Metbûatî'l-İslâmiyye, 2002.
- EL-BAĞDÂDÎ, Hatîb (ö. 463 / 1071), **Târîhu medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)**, Tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, XVIII, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İsâmî, 2001.
- EL-BAĞDADÎ, İsmail Paşa, **Hediyetü'l-ârifîn**, II, Beyrut, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- EL-BAHRÂNÎ, Yûsuf (ö. 1187 / 1773-1774), **el-Keşkûl**, Tahk. Es-Seyyîd Muhammed es-Seyyid Hüseyin el-Muallim, IV, I. bs., y.y., 1386.
- EL-BÂKILLÂNÎ, Ebubekir b. et-Tayyib (ö. 403 / 1013), **el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhû ve lâ-yecûzü'l-cehlu bihi**, Tahk. Muhammed Zahid el-Kevserî, II. bs., y.y., el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2000.
- EL-ENBÂRÎ, Ebü'l Berekât Kemâleddîn Abdurrahman b. Muhammed (ö. 577 / 1181), **Nüzhetü'l elibbâ fî tabakâtî'l-üdeba'**, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1998.
- EL-FIKKÎ, İsmâüddin Abdurrâuf, **ed-Düvelü'l-mustakille fî'l-Meşriki'l-İslâmî**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1999.
- EL-HAMEVÎ, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626 / 1229), **Mü'cemü'l-büldân**, V, Beyrut, Dârü's-Sâdir, 1977 / 1397..
- , **Mü'cemü'l-üdebâ'**, Tahk. İhsan Abbas, VII, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

- EL-ISFAHÂNÎ, Ebü'l Ferec (ö. 356 / 967), **Makâtîlü't-Talibiyyîn**, Tahk. Seyyid Ahmed Sakr, Nşr. İntişârâtü's-Şerîf er-Rıdâ, II. bs., Kum, 1416.
- EL-İSTAHİRÎ, Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346 / 957), **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, Kahire, El-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, t.y.
- EL-KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed (ö. 821 / 1418), **Sübhü'l-a'sâ**, XIV, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922.
- EL-KAZVÎNÎ, Abdülkerim b. Muhammed er-Rafî (ö. 623 / 1226), **et-Tedvîn fî ahhârî Kazvîn**, Tahk. Azizullah el-Atâridî, IV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- EL-KAZVÎNÎ, Hamdullâh el-Müstevfî (ö. 740 / 1340'tan sonra), **Kitabu nüzheti'l-kulûb**, Tashih: Guy Le Strange, I. bs., Tahran, Çâphnâne Armağan, 1362.
- EL-KAZVÎNÎ, Zekeriya b. Muhammed (ö. 682 / 1283), **Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd**, Beyrut, Dârü's-Sâdir, t.y.
- EL-KİFTÎ, El-Vezîr Cemalüddin Ebi'l-Hasan Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yusuf (ö. 646 / 1248), **İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbari'l-hukemâ'**, Ahmed Nâci el-Cemâlî ve Muhammed Emin el-Hancî, I. bs., Mısır, Dârü'l-Kututbi'l-Hudeyviyye, 1326.
- , **İnbâhü'r-ruvvât ala enbâhi'n-nuhât**, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, IV, I. bs., Kahire, Dârül-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Müessesestü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986.
- EL-KİNÂNÎ, Ziyâ Muhsin Abdürrezâk, "el-Ceyş fî'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye (334-447 / 945-1055)", Câmietü Mûte, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Ürdün, 2015.
- EL-MÛSEVÎ, Muhammed Bâkır, **Revdâtü'l-cennât fî ahvali'l-ulemâi ve's-sâdât**, VII, I. bs., Beyrut, es-Dârü'l-İslâmiyye, 1991.
- EL-UBEYDÎ, Salâh Hüseyin, **el-Melâbisü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyyetu fî'l-asri'l-Abbâsî**, Irak, Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfetü ve'l-İ'lâm, 1980.
- EL-UMERÎ, Ekrem Zîyâ, **Buhûs fî târih's-sünneti'l-müşerrefe**, V. bs., Medine, Meketebetü'l-Ûlûm ve'l-Hikem, t.y.
- EL-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (ö. 292 / 905), **Târîhu'l-Ya'kûbî**, Tahk. Muhammed Sâdık Behrû'l-Ûlûm, III, Necef, Menşûrâtü'l-Meketebeti'l-Hayderiyye, 1964.

- EMÎN, Ahmed, **Duha'l-İslâm**, (III cilt beraber), Kâhire, Müessesetü Hindâwi, 2012.
- EN-NARŞAHÎ, Ebubekir Muhammed b. Cafer (ö.348 / 959), **Tarihu Buhârâ**, Tahk. Emin Abdülmecîd Bedevî ve Nasrullah Mubşîr Tırâzî, III. bs., Kahire, Dârü'l-Meârif, t.y.
- EN-NÜVEYRÎ, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab (ö. 733 / 1333), **Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb**, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, XXXIII, I. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1423.
- ER-RÂZÎ, Ebû Hâtîm (ö. 322 / 934), **A'lâmü'n-nübüvve**, Tahk. Salah es-Sâvî ve Gulam Rıza A'vânî, II. bs., İran, Müessese-i Pejuheşiy-i Hikmet ve Felsefe, 1381.
- ER-RÂZÎ, El-İmâmü'l-Hâfız Şeyhü'l-İslâm (İbn Ebî Hatîm er-Râzî) (ö. 327 / 938), **Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl**, IX, I. bs., Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- ERÜNSAL, İsmail E., "Verrâk", **DİA**, İstanbul, 2016, c. EK-2, s. 654-660.
- ES-SEÂLİBÎ, Ebû Mensûr Abdülmelik (ö.429 / 1038), **Yetîmetü'd-dehr fi mehâsin-i ehli'l-asr**, Tahk. Müfid Muhammed Kamîhe, V, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- ES-SEHMÎ, Ebü'l-Kasım Hamza b. Yusuf b. İbrahim (ö. 427 / 1035), **Tarih-u Cürcân**, Tahk. Muhammed Abdülmün Hân, IV. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- ES-SEM'ÂNÎ, Ebû Sâid Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî (ö. 562 / 1166), **El-Ensâb**, Takdim ve Ta'lik: Abdullah Ömer el-Barûdî, V, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Cenân, 1988.
- ES-SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman (ö. 911 / 1505), **Büğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhhât**, Tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, II, II. bs., y.y., Dârü'l-Fikr, 1979.
- ES-SÛBKÎ, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvahhab b. Ali b. Abdü'l-Kâfî (ö. 771 / 1370), **Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ**, Tahk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, X, y.y., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

- ES-SÜFYÂNÎ, Hediye Bnt. Cübeyr, “el-Hayâtü’l-ilmiyye fi’r-Rey ve iklîmi’l-Cibâl fi’l-asri’l-Büveyhî”, Câmietü Ümmi’l-Kurâ, Külliyyetü’s-Şeriâ ve’d-Dirâsâtü’l-Ulyâ (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Mekke, 2006 / 1427.
- ES-SÜYÛTÎ, Celâlüddîn (ö. 911 / 1505), **Târihu’l-hulefa’**, Tahk. Kasım Şemmaî er-Rûfa’î, Muhammed el-Osmanî, Beyrut, Dârü’l Erkam b. Ebi’l Erkam Matbaası, t.y.
- EŞ-ŞEHREZÛRÎ, Şemsüddîn (ö. 1288), **Nüzhetü’l-ervâh ve ravzatü’l-efrâh**, Çev. Eşref Altaş, **Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri**, I. bs., İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- EŞ-ŞEHRÎSTÂNÎ, Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed (ö. 548), **el-Milel ve’n-nihal**, Tahk. Muahammed Seyyid Keylânî, II, II. bs., Beyrut, Dârü’l-Ma’rife, 1975.
- EŞ-ŞERÎFÜ’L-İDRÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris (ö. 560 / 1165), **Nüzhetü’l-müşâk fî ihtirâki’l-âfâk**, II, Kahire, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîynîyye, 2002.
- EŞ-ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk (ö. 476 / 1083), **Tabakâtü’l-fukaha’**, Tahk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü’r-Râidi’l-Arabî, 1970.
- ET-TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310), **Târîhu’t-Taberî**, Tahk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhim, XI, II. bs., Mısır, Dârü’l-Me’ârif, t.y.
- ET-TENÛHÎ, El-Muhsin b. Ali Ebû Ali (ö. 384 / 994), **Nişvârü’l-muhadara ve ahbarü’l-müzakere**, Tahk. Abbûd eş-Şâlecî, VIII, II. bs., Beyrut, ed-Dârü’s-Sâdir, 1995.
- ET-TEVHÎDÎ, Ebû Hayyan Alî b. Muhammed (ö. 414 / 1023), **Ahlâkü’l-vezîreyn**, Tahk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Beyrut, Dârü’s-Sâdir, 1992.
- , **el-İmtâ’ ve’l-muânese**, Tahk. Muhammed Emin ve Ahmed Ez-Zeyn, III, y.y., Dârü Mektebeti’l-Hayat, t.y.
- EZ-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748 / 1348), **Siyer-u a’lâmi’n-nubelâ’**, Tahk. Şuayb el-Arnâvut vd., XXV, II. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1982.
- EZ-ZİRÎKLÎ, Hayrüddîn (ö. 1976), **el-A’lâm**, VII, V. bs., Beyrut, Dârü’l-İlmi’l-Melâyîn, 2002.

- EZ-ZÜHEYRÎ, Mahmud Ganavi, **el-Edeb fî zillî Benî Büveyh**, Mısır, Emane Matbaası, 1949.
- GADBAN, Ali Hasan, **el-Büveyhîyyûne fi Fârs**, I. bs., Beyrut, Mektebetu Adnân, 2014.
- GERDÎZÎ (ö. V. / XI. yüzyıl), Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd, **Zeynü'l-ahbâr**, Arapçaya Çev. İfaf es-Seyyîd Zeydân, I. bs., Kahire, 2006.
- GÖKALP, Yusuf, “Zeydiyye”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXXIV, s. 328-331.
- GÜNER, Ahmet, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, İzmir, 2001, s. 35-63.
- , “Büveyhîler Dönemi ve Çok Sessizlik”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XII, İzmir, 1999, s. 47-72.
- , “Büveyhîler’den Adudu’d-Devle ve Dönemi (338-372 / 949-983)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1992.
- , “Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XX, s. 485-486.
- , “Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XX, s. 486-487.
- , “Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârü'l-İlmî”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy: XIII, İzmir, 2001, s. 65-92.
- , “Şîi Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, **İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, 07-08-09 2008, İstanbul 2011, c. I, s. 151-170.
- HALÎFÂT, Sahbân, “İbn Hindû”, **DİA**, İstanbul, 1999, XX, s. 67-70.
- HALÎFE B. HAYYÂT (ö. 240 / 854-55), **Târîhu halîfe b. Hayyât**, Tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, II. bs., Riyâd, Dârü’t-Tayba, 1985.
- , **Târîh-u Halife b. Hayyât**, Tahk. Ekrem Ziya Umeri, Çev. Abdülhalık Bakır, **Halife b. Hayyât Tarihi**, Ankara, 2001.
- HAMÂDE, Muhammed Mahir, **el-Mektebâtü fi'l-İslâm -neş’etuhâ ve tetavvûruhâ ve mesâiruhâ-**, II. bs., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1978.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Yahudilik”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 197-201.

- HASAN, Kadı Muhammed, **el-İmârâtü'l-Kürdiyye fî'l-ahdi'l-Büveyhiy**, I. bs., Erbil, Matbaât-u Rojhelât, 2011.
- HATAMLEH, Thamer Abdülmehdi, **Medresetü'l-hadîs fî medîneti'r-Rey**, I. bs., İrbid, Dârü'l-Kitâbi's-Sekâfî, 2016.
- HEYET, **el-Mevsûatü'l-İslâmiyyetü'l-âmme**, Kahire, Vizâretü'l-Evkâf, 2003.
- HEYET, **Hadâretü'l-İrâk (el-usûrû'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye / et-Tenzîmâtü'l-idâriyye ve's-siyâsiyye)**, XIII, Bağdat, Dârü'l-Cîl, 1984.
- HINZ, Walter, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Çev. Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
- HİTTİ, Philip K., **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, I. bs., İstanbul, İFAV, 2011.
- HİZMETLİ, Mustafa, **Sosyal Bilimler**, Ed. Mehmet Azimli, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I. bs., Bilay, 2018.
- HUNKA, Sigrid, **Şemsü'l Arab tüsette'û ala'l-Garb**, Çev. Faruk Beydun ve Kemal Desûkî, VIII. bs., Beyrut, Dârü'l-Afaki'l-Cedîde, 1993.
- İBN ABBÂD, Sâhib (ö. 385 / 995), **Resâilu es-Sâhib b. Abbâd**, Tahk. Abdülvahhab Azzam, Şevkî Dayf, I. bs., Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366.
- , **el-Muhît fî'l-luğâ**, Tahk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, XI, I. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım (ö. 571 / 1176), **Târîhu medîneti Dimeşk**, Tahk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, LXXX, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1995-2001.
- İBN EBÎ USAYBİA (ö. 668 / 1269), **'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ**, Tahk. Nizar Rıza, Beyrut, Menşûratu Dâri'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- İBN HALDUN (ö. 808 / 1406), **el-Mukaddime**, Tahk. Abdüsselam eş-Şeddâdî, V, I. bs., y.y., ed-Darü'l-Beyda', 2005.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681 / 1282), **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-i ebnâi'z-zamân**, Tahk. İhsan Abbas, VIII, Beyrut, Dârü's-Sâdir, t.y.
- İBN HAVKÂL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali (IV. / X. yüzyıl), **Kitab-u sûreti'l-arz**, Beyrut, Menşûrat-u Dar-ı Mektebeti'l-Hayat, 1992.

- İBN HİNDU, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin, **Miftâhü't-tıb ve minhâcü't-tüllâb**, Farsçaya Çev. Mehdi Muhakkik ve Muhammed Takî, **Kilid-i Dâniş Pizişkî ve Bernâme-yi Dânuşcuyân-i An**, I. bs., Tahran, Çaphane-i Dâniğâh-i Tahran, 1367.
- İBN KESÎR (ö. 774 / 1373), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Çev. Mehmet Keskin, **Büyük İslâm Tarihi**, XV, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.
- İBN MİSKEVEYH, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Muhammed b. Yakûb Miskeveyh (ö. 421 / 1030), **Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem**, Tahk. Seyyid Kisrevî Hasan, VI, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İBN RÜSTE, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (ö. 300 / 913'ten sonra), **Kitabü'l-a'lâki'n-nefise**, Leiden, Brill Matbaası, 1891.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemalüddin Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Tağrıberdi el-Atâbekî (ö. 874 / 1470), **en-Nücümü'z-zâhire fî mulûki Mısır ve Kâhire**, Tahk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, XVI, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İBN YÂSÎN, Hikmet b. Beşîr, **Kitâbü't-turâs beyne'l-havadis ve'l-inbiâs**, I. bs., El-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Sudîyye, Dârü İbni'l-Cevzî, 1424.
- İBNÜ'L CEVZÎ, Ebü'l Ferec (ö. 597 / 1201), **El-Müntazam fî tarîhi'l-mulûki ve'l-ümem**, Tahk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, XIX, I. bs., Lübnan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İBNÜ'L ESÎR (ö. 630 / 1233), **el-Kâmil fî't-târih**, Çev. Ahmet Ağırakça v.d., **İslâm Tarihi**, I-XI, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.
- , **Üsdü'l-ğâbe fî ma'rîfeti's-sahâbe**, Tahk. Ali Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, VIII, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, t.y.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Sıbt (ö. 654 / 1256), **Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-â'yân**, Tahk. Heyet, XXIII, I. bs., Beyrut, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemsüddin Ebü'l-Hayr, **Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'**, Nşr. Gotthelf Bergstraesser, II, I. bs., Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (ö. III-IV. / IX-X. yüzyıl), **Kitâbü'l-büldan**, Tahk. Yusuf el-Hâdî, I. bs., Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996.

- İBNÜ'L-İMAD (ö. 1089 / 1679), **Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb**, Tahk. Abdülkadir el-Arnâvut ve Mahmud el-Arnâvut, X, I. bs., Beyrut, Darü İbn-i Kesir, 1989.
- İBNÜ'L-VERDÎ, Sirâcüddîn (ö. 861 / 1457), **Harîtedü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, Tahk. Enûr Mahmud Zenâtî, I. bs., Kahire, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007.
- İBNÜ'N-NEDİM (ö. 385 / 995), **Kitabü'l-fihrist**, Beyrut, Darü'l-Ma'rife, 1978.
- İLHAN, Avni, "Şeyh Müfid", **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 502-503.
- İSLAM, Babek Şeyh Baiklu, "Ez Raga ta Muhammediyye sergüzeşt û bâstânşinâsiy-i serzemîn-i Rey", **Bastân Şinâsiy-i İrân**, Yıl: VI, sy. X, Bahar 1395, s. 18-47.
- KANAVÂTÎ, Şehate, **Târîhü's-saydele ve'l-akâkîr**, II bs., Beyrut, Evrâkü's-Şerkiyye, 1996.
- KAPAR, Mehmet Ali, "Lahmiler", **DİA**, İstanbul, 2003, c. XXVII, s. 54-55.
- KARAÇÂNLÛ, Hüseyin, "Coğrafyây-i târihiy-i Rey", **Berresihây-ı Târih-i**, Yıl: XII, c. II, sy. LXX, 1356.
- KAYA, Mahmut, "Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. IX, sy. (Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı), İstanbul, 1995, s. 51-76.
- , "Ebû Hayyân er-Tevhîdî", **DİA**, İstanbul, 1994, c. X, s. 154-157.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza (ö. 1987), **Mü'cemü'l-müellifîn**, IV, I. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- KERİMAN, Hüseyin, **Rey-i bâstân**, II, Tahran, Merkez-i Çâp-u İntişarat-i Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1371.
- KOÇAK, İnci, "Mis'ar b. Mühelhil", **DİA**, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 176-177.
- KÖYMEN, M. Altay, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, I. bs., İstanbul, Meb Yayınları, 1976.
- KUMMÎ, Hasan b. Muhammed b. Hasan (ö.378 / 988), **Tarih-u Kum**, Tahk. Seyyid Celaleddin Tahranî, Danişgah-ı Tahran, 1361.
- KURT, Hasan, "Tâhir b. Hüseyin", **DİA**, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 399-400.
- KURTULUŞ, Rıza, "Hudûdü'l-Âlem", **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 18.

- KÜRD ALİ, Muhammed, **el-İslâm ve'l-hadâretü'l-Arabiyye**, ABD, Müessesetü Hindâwi, 2017.
- LANDAU, Jacob M., “Küttâb”, **DİA**, İstanbul, 2003, c. XXVII, s. 3-4.
- LE STRANGE, Guy, **Büldânü'l-hilâfeti's-şerkiyye**, Arapçaya Çev. Beşîr Karnîs ve Gorgîs Avvâr, y.y., Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed (ö. 381 / 991'den sonra), **Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm**, II. bs., Leiden, Brill Matbaası, 1906.
- MANSUROĞLU, Mecdud, “Elburz”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, **DİA**, İstanbul, 1992, c. VI, s. 496-500.
- MESÛDÎ (ö. 345 / 956), **Murûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher**, Tahk. Charles Pellat, V, Beyrut, Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Lübnânîyye, 1973.
- MEZ, Adem, **el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicriyye**, Arapçaya Terc. Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîyde, II, V bs., Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabîyy, t.y.
- MİNORSKY, Vladimir Federovich, “Rey”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- MİRZAÎ, Zehra, Teşeyyü' de'r-Rey der 'ehdî Âlî Büveyh bâ te'kiyd ber fe'aliyathâyî ilmiyi şî'îyân, Dânişgâh-ı Tahran, Rişte-i Târih ve Temeddün-i Mîlel-i İslâmî (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tahran, 1391.
- MİRZÂLÛ, Hacer, Evzâi ferhengiy û ictimâiyy-i Rey der devre-i Âl-i Büveyh (h. 320-418), Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî, Dânişgede-i Edebiyât û Ulûm-i İnsânî, Gurûh-i Târih (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Tahran, 1392.
- MİYANCÎ, Ali Meliki, **Coğrafyay-ı Rey**, Kum, Müessese İlmî Ferhengî Dârü'l-Hadis, 1383.
- MUKLÎYYE, Nâdiye bnt. Abdussamed b. Abdülkerîm, İklîmâ er-Rey ve'l-Cibâl fi'l-ssri'l-Büveyhî, Câmiyetü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şeriâ ve'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Mekke, 2006.
- MÜNEYMENE, Hasan, **Târîhü'd-devleti'l-Büveyhîyye es-siyâsî vel-iktisâdî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî -mukâte'etu Fâris-**, y.y., Ed-Dârü'l-Câmi'iyye, 1987.

- NASR, Seyyid Hüseyin, **İlm ve temeddün der İslâm**, Farsçaya Çev. Ahmet Âram, II. bs., Tahran, Şirketi İntişarati İlmî ve Ferhengî, 1384.
- NİZÂMÜLMÜLK (ö. 485 / 1092), **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, IV. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- ÖZ, Mustafa, “İbn Babeveyh Şeyh Saduk”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 345-348
-----, “Neccâriyye”, **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 482-483.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Adudüdevle”, **DİA**, İstanbul, 1988, c. I, s. 392-393.
-----, “Ali b. Zeyd Beyhakî”, **DİA**, İstanbul, 1992, c. VI, s. 62-63.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Rey”, **DİA**, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 40-41.
- ÖZTÜRK, Levent, **Fen Bilimleri**, Ed. Mehmet Azimli, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I. bs., Bilay, 2018.
- POLATOĞLU, Selahattin, “İbn Miskeveyh’in Tecâribü’l-Ümem ve Teâkibü’l-Himem’i”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Elazığ, 2008.
- PORMANN, Peter E., “Tıp”, **DİA**, İstanbul, 2012, c. XXXXI, s. 95-101.
- PROVENÇAL, E. Levi, “Râzî, Muhammed b. Musa, Ahmed b. Muhammed, İsâ b. Ahmed”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, XIII, V. bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, c. IX.
- SÂ’DÎ EL-HÂŞİMÎ, **Ebû Zûr’a er-Râzî ve cuhûduhu fi’s-sünne en-nebeviyye**, II. bs., Medine, Mektebetu İbn Kayyım, 1989.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, **Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe**, II. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
-----, **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, I. bs., Ankara, Araştırma Yayınları, 2003.
-----, **Horasan’ın Bilim Merkezi Merv**, I. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016.
-----, **Kûfe’nin Siyasi Tarihi**, I. bs., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- ŞÂDİYE ABDULLAH MUHAMMED AHMED, “Mezâhirü’l-hayati’l-ictimâiyye fî Bağdâd ve Horasân fî ahdi’l-Büveyhiyyîn”, Câmiyetü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Külliyyetü’l-Âdâb, Kısmü’t-Târîh ve’l-Hadâretü’l-İslâmiyye, (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Sudan, 2006 / 1427.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmâristan”, **DİA**, İstanbul, 1992, VI, s. 163-178.

- TOPALOĞLU, Nuri, “Ebû Bişr Dûlâbî”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 551-552.
- TREPTOW, Tanya ve WHITCOMB, Donald, **Daily Life Ornamented The Medieval Persian City Of Rayy**, Chicago, University Of Chicago, 2007.
- TURAN, Nurullah, “Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157’e Kadar)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek lisans Tezi**), İstanbul, 2013.
- USLUER, Mehmet, “Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (**Basılmamış Yüksek lisans Tezi**), İstanbul, 2015.
- VEFA’ MUHAMMED ALİ, **El-Hilâfetü’l-Abbâsiyye fî ahdî tesellütî’l-Büveyhîyyîn**, İskenderiye, El-Mektebü’l-Câmi’i’l-Hadîs, t.y.
- VÜHEYBÎ, Edîl Süleyman Mahmûd, Medînetü’r-Rey fî’l-asri’s-Selcûkî, El-Câmi’etü’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-Ulyâ (**Basılmamış Doktora Tezi**), Ürdün, 2004.
- YA’KÛBÎ, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya’kûb (ö. 292 / 905’ten sonra), **el-Büldân**, Haşîye Yapan: Muhammed Emin Dannaî, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.
- YAŞAROĞLU, Hasan, “Zeydîler”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXIV, s. 324-326.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ahmet b. Hamdân Ebû Hâtîm er-Râzî”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. X, s. 148-150.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “İbn Fûrek”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 495-498.
- YAZICI, Tahsin, “Deylem”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 263-265.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, **DİA**, İstanbul, 1988, c. I, s. 31-48.
- YILMAZ, Saim, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. XXXIII, s. 251-253.
- YURDAGÜR, Metin, “Kâdî Abdülcebbâr”, **DİA**, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 103-105.
- ZETTERSTEEN, K.V., “Büveyhîler”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, V. bs., XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Elektronik Kaynaklar

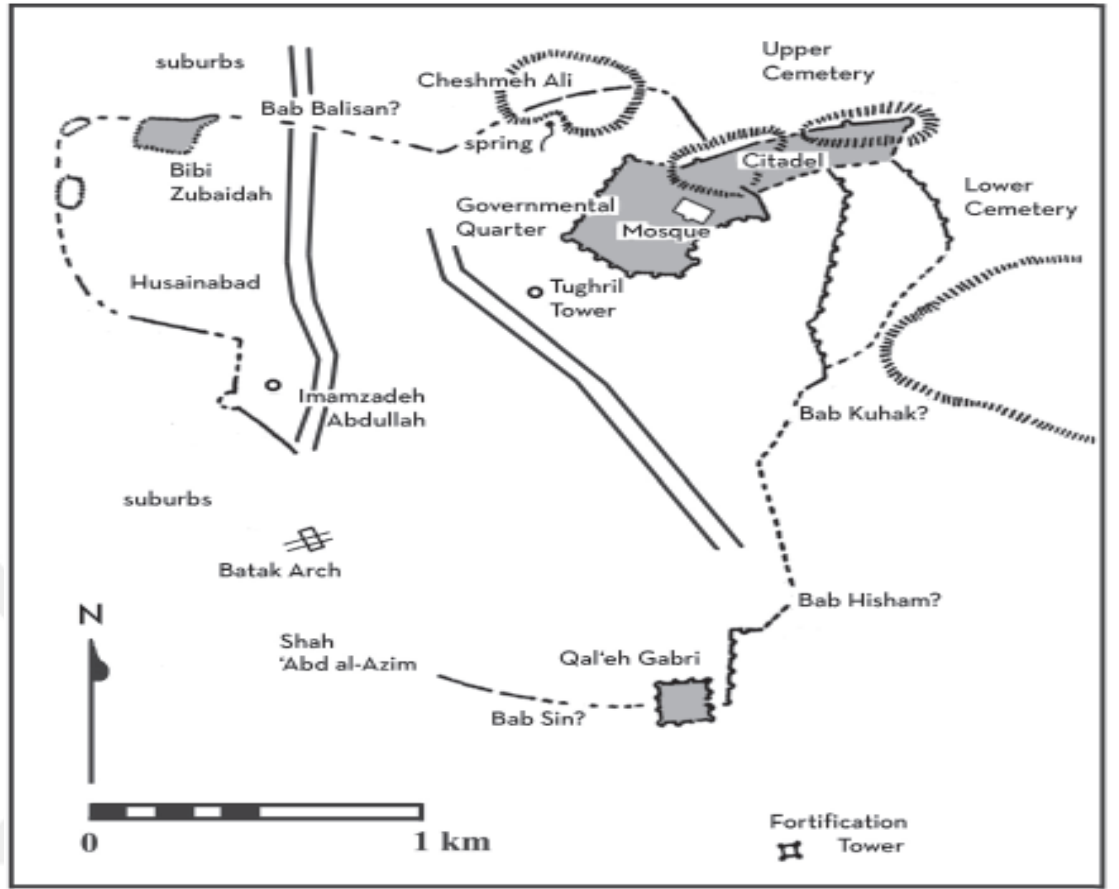
- MİLES, George Carpenter, **A Portrait Of The Buyid Prince Rukn al-Dawlah**, Digital Library Numis, 2015, s. XLV. Erişim Adresi: <https://tr.scribd.com/document/253060706/A-portrait-of-the-Buyid-prince-Rukn-al-Dawlah-George-C-Miles> (Erişim Tarihi: 03.01.2019).
- MİLES, George Carpenter, **Numismatic History of Rayy**, New York, American Numismatic Society, 1938. Erişim Adresi: <http://numismatics.org/digitallibrary/ark:/53695/nnan81106> (Erişim Tarihi:15.12.2018)
- SCHMİDT, Erich F., **The Rayy Expedition**, University Of Chicago, The Oriental Institute, 1942, s. 13. Erişim Adresi: https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/rayy_expedition.pdf (Erişim Tarihi: 03.01.2019).

EKLER

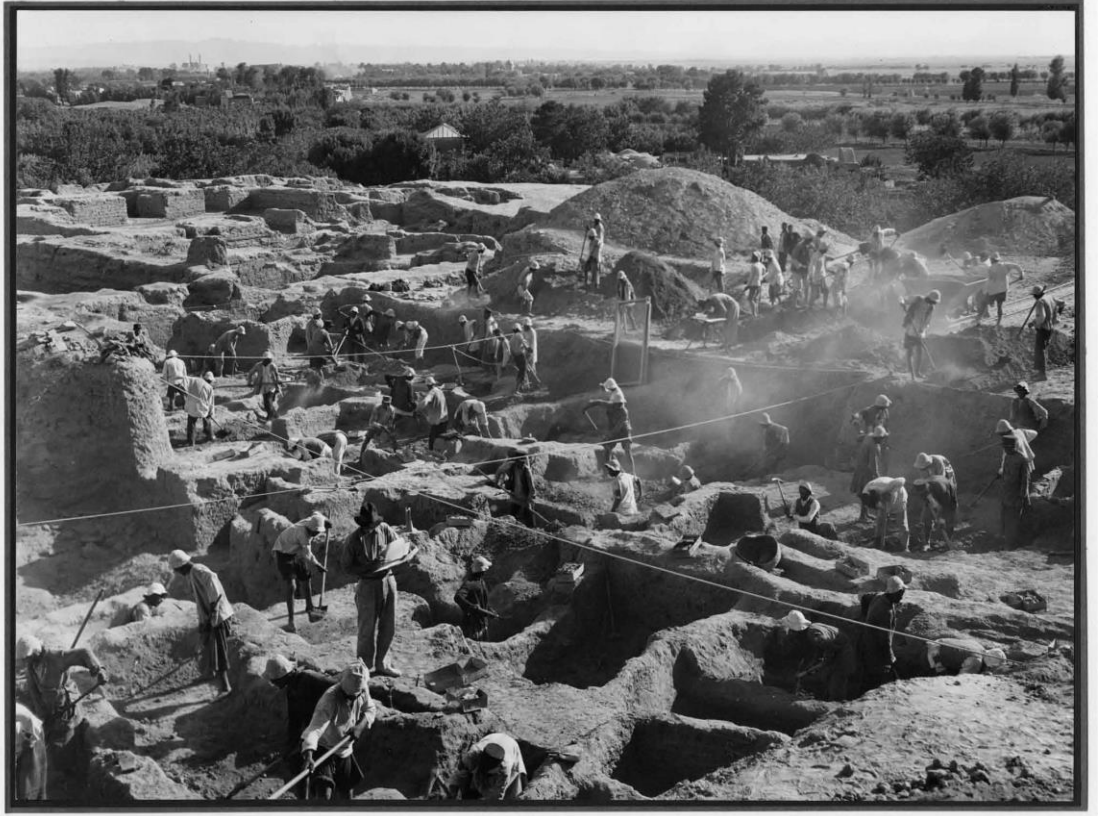
EK:1 Rey'in coğrafi konumunu gösteren bir harita.¹

¹ Tanya Treptow ve Donald Whitcomb, **Daily Life Ornamented The Medieval Persian City Of Rayy**, Chicago, University Of Chicago, 2007, s. 7.

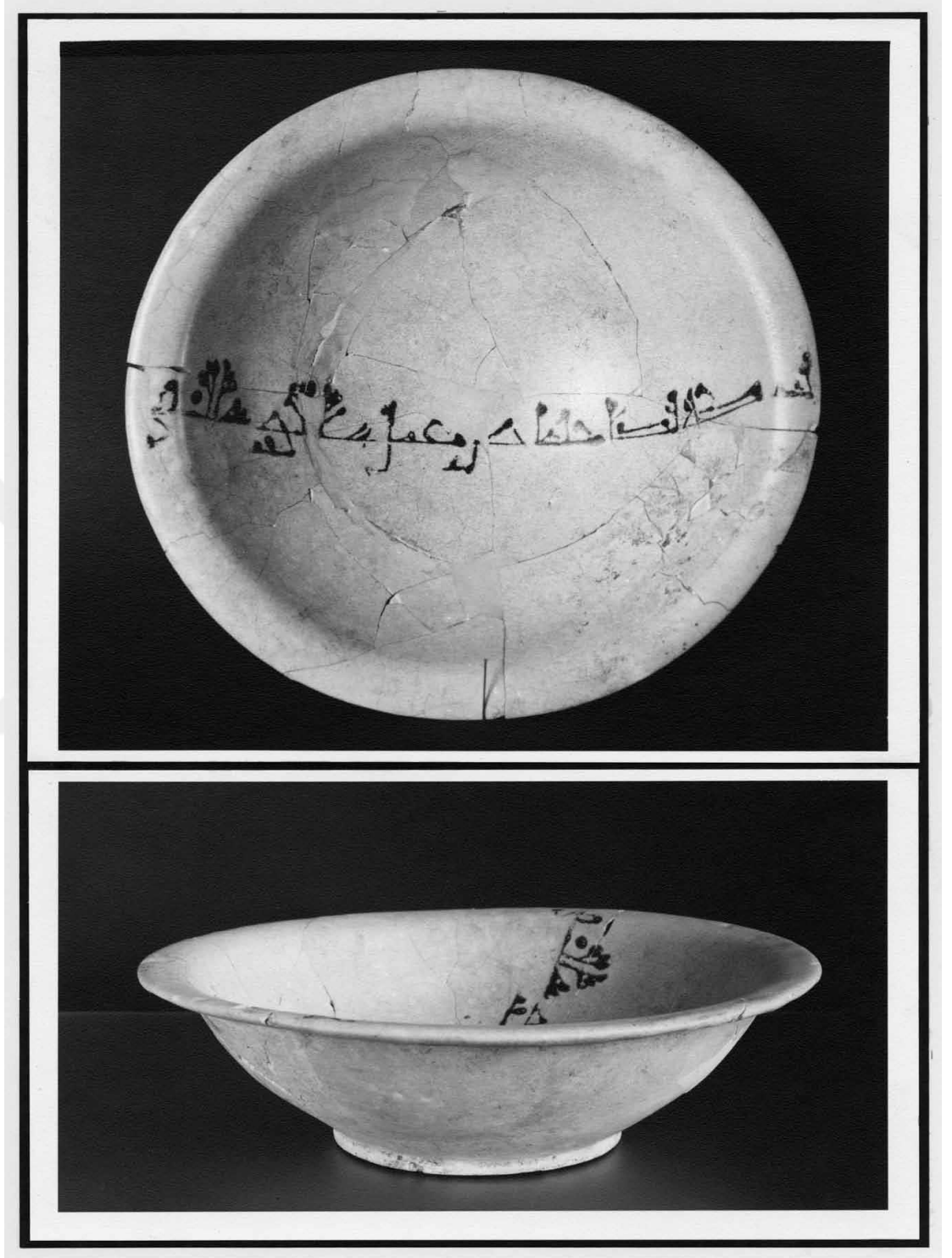
EK:2 Kaynaklardan hareketle çizilmiş Rey şehri planı. İç kale, şehrin suru ve bazı sur kapıları bu planda görülebilmektedir.²

² Tanya Treptow ve Donald Whitcomb, s. 14.

EK:3 Erich Schmidt'in 1934 ile 1936 yılları arasında Rey'de yaptığı kazı çalışmasından.³

³ Erich F. Schmidt, **The Rayy Expedition**, University Of Chicago, The Oriental Institute, 1942, s. 13.
Erişim Adresi: https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/rayy_expedition.pdf (Erişim Tarihi: 03.01.2019)

EK:4 Rey kazılarında bulunan, miladî dokuzuncu asra nisbetlendirilen kûfî hatla süslenmiş cilalı bir kâse.⁴

⁴ Erich F. Schmidt, s. 6.

EK:5 Selçuklular dönemine ait çok renkli (polikrom) miyatürlerle süslenmiş eşyalar.⁵

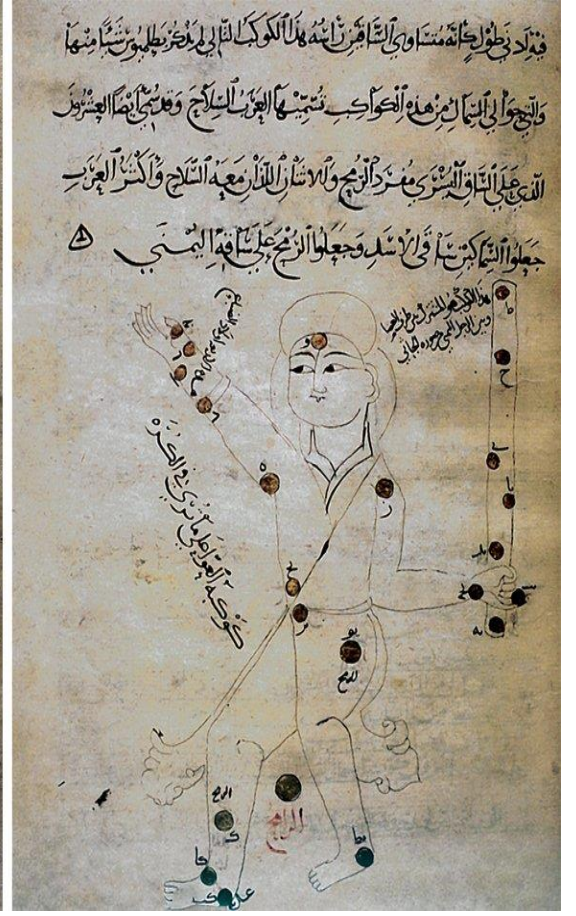
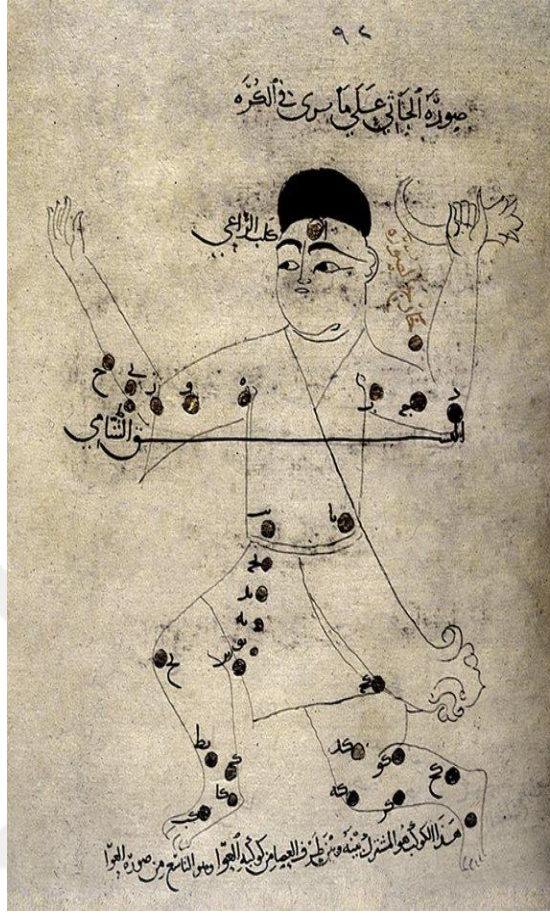
⁵ Erich F. Schmidt, s. 3.

PORTRAIT OF RUKN AL-DAWLAH

EK:6 Büveyhîlerin ilk Rey emiri Rükñüddeve (ö. 366 / 976)'nin portresinin bulunduğu para.⁶

⁶ George Carpenter Miles, **A Portrait Of The Buyid Prince Rukn al-Dawlah**, Digital Library Numis, 2015, s. XLV. Erişim Adresi: <https://tr.scribd.com/document/253060706/A-portrait-of-the-Buyid-prince-Rukn-al-Dawlah-George-C-Miles> (Erişim Tarihi: 03.01.2019)

EK:7 Reyli astrolog Abdurrahman es-Sûfî (ö. 376 / 986)'nin *Kitâbü Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite* adlı eserinden burçlarla ilgili iki çizim.⁷

⁷ Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *DİA*, c. I, s. 172-173.

EK:9 Günümüzde Tuğrul Bey Burcu olarak bilinen kümbet. Bazı araştırmacılar bu kümbetin Büveyhî emilerinden birisine ait olabileceğini belirtmektedir.⁸

⁸ Şahsi arşiv.